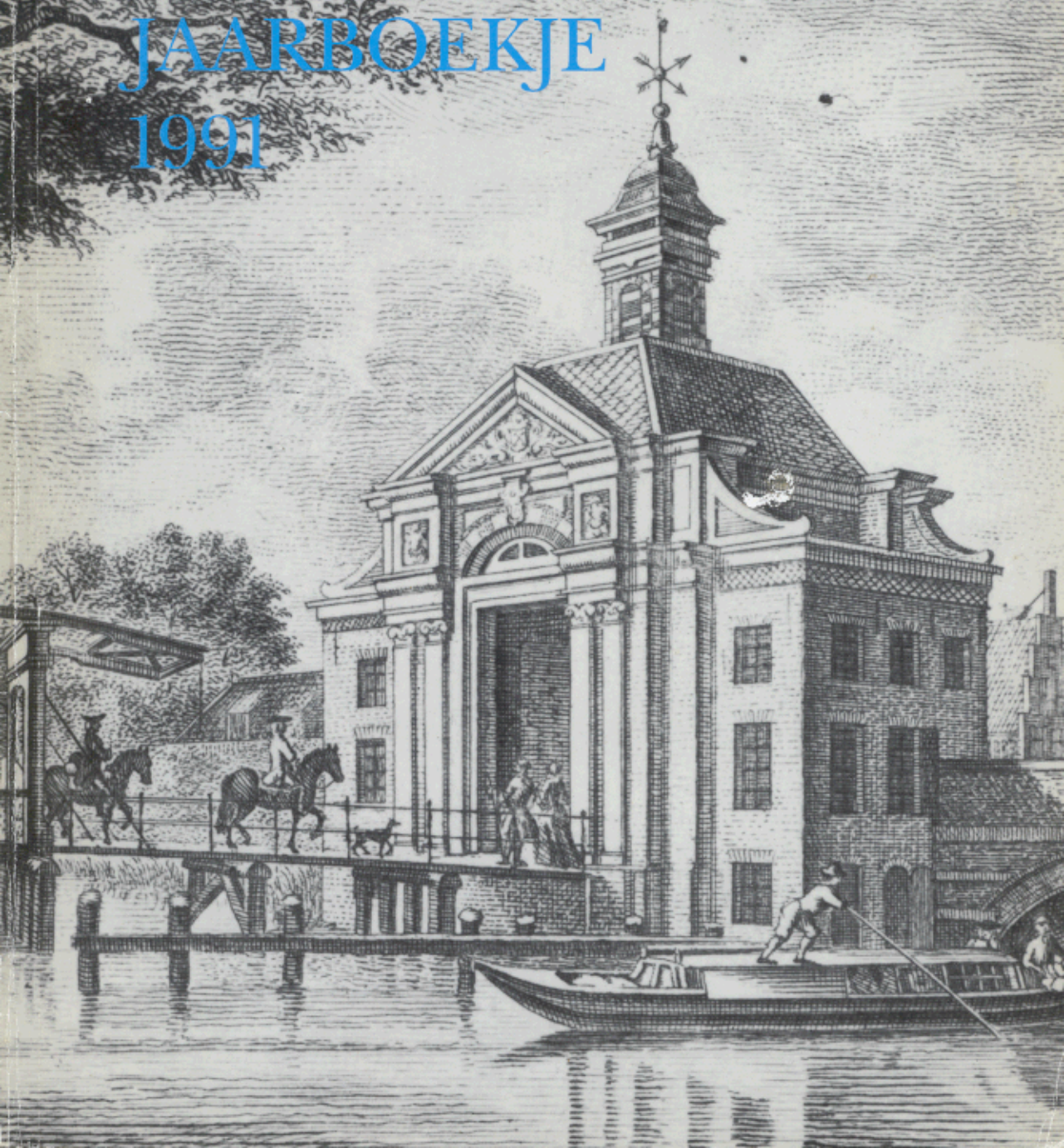
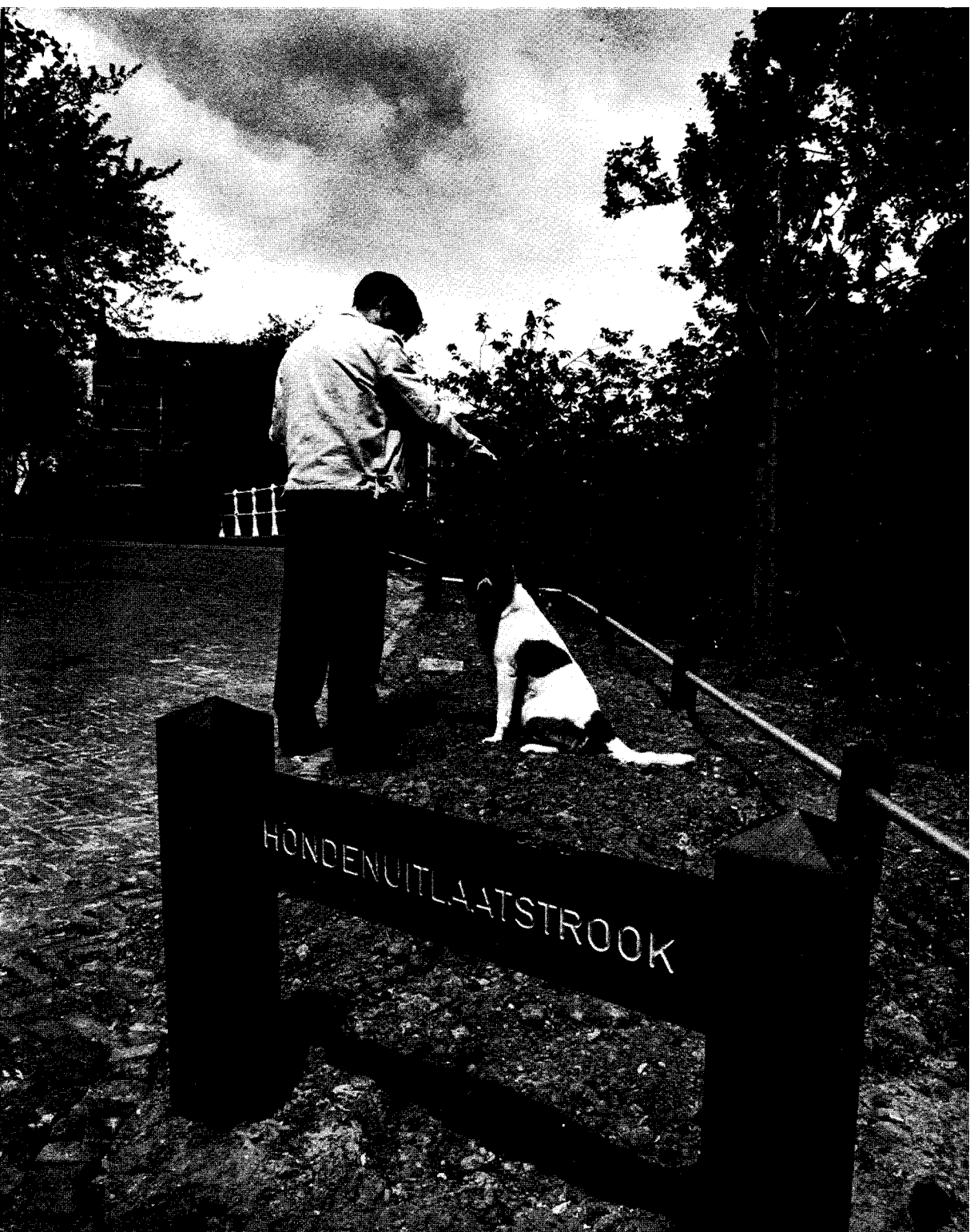

LEIDS
JAARBOEKJE
1991

LEIDS JAARBOEKJE
1991

HONDENUITLAATSTROOK

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1991

DRIEËNTACHTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD LEIDEN
DOOR NAUTILUS LEIDEN

COLOFON

Zetwerk: Grafaria Leiden

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Aad Looy bv Katwijk

Omslag: De Marepoort gezien vanaf de Rijnsburgersingel. Fragment van een kopergravure door A. Delfos naar een tekening van J. de Beijer, 1762. Coll. Gem. Archief:

Tegenover titelpagina: Hondenuitlaatstroken zijn een nieuwe verworvenheid in de stad. Foto Reinout van Gulick 1991.

VOORWOORD

Een nieuw *Leids Jaarboekje* is uit, deel 83 en het vierde “poortenboekje” met de Marepoort op het omslag. Maar tegelijkertijd is dit boekje de start van een nieuwe serie, gezet door Grafaria en gedrukt door de Leidse firma Nautilus. De lay-out, het formaat en het lettertype zijn gewijzigd. Natuurlijk hebben we ervoor gezorgd dat de bezitters van de jaarboekjes 1946-1990 niet in de problemen komen op hun boekenplanken. De hoogte wijkt nauwelijks af en zal dus geen storend element vormen in de boekenkast.

Negen artikelen treft U in deze uitgave aan, daterend van de middeleeuwen tot in deze eeuw. Slechts één daarvan betreft een niet-Leids onderwerp: de geschiedenis van de Nagelbrug te Voorhout. De andere acht zijn min of meer “puur” Leids.

Verheugend is het dat in dit jaar, waarin veel Rembrandtmanifestaties van start gaan en ook Leiden daaraan overtuigend meedoet, een artikel is verschenen over Rembrandts Leidse historiestuk dat zich in de Lakenhal bevindt.

Aandacht is ook besteed aan de eerste hortulanus Dirck Cluyt en het wel en wee van de Friese familie Van Schooten in Leiden.

Het Consciëntieplein, huize St. Maarten en de scheepswerf Thijssen passerend ook de revue en tenslotte . . . de honden!

U kunt lezen hoe de overheid in het middeleeuwse Leiden optrad tegen de honden en over het vonnis tegen de hond Provetie in 1595. Fictie of werkelijkheid?

Misschien zijn de schrijvers van laatstgenoemde artikelen geïnspireerd geraakt door de onlangs aangelegde hus (hondenuitlaatstrook) vlak bij het Gemeentearchief, de bakermat van de meeste Oud-Leiden artikelen. We vonden het in ieder geval een aanleiding een foto van deze laatste aanwinst (?) als frontispice te plaatsen.

We hopen dat U met genoegen de gevarieerde artikelen zult lezen en dat velen het Gemeentearchief zullen bezoeken voor nieuw onderzoek en hopelijk ook nieuwe artikelen.

Ingrid W.L. Moerman
voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: mw. mr. A.J. Versprille (1977) en dr. ir. H.A. van Oerle (1977).
Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheur-
leer (1974), mw. drs. I.W.L. Moerman (1979), drs. R.E.O. Ekkart (1986),
mw. prof. dr. C.W. Fock (1988) en prof. mr. H.W. van Soest (1991).

BESTUUR

prof. dr. P.F.J. Obbema (1990), voorzitter
dr. K.A. Ottenheym (1985), ondervoorzitter
mw. T. de Boer-Donia (1990), secretaris
P.C. Spaargaren (1986), penningmeester
drs. J.C. Brons (1988)
W. Hofman (1987)
mw. M.C. Meijer-Hofland (1985)
mw. drs. I.W.L. Moerman (1991)
mr. Th.N. Schelhaas (1987)
mw. drs. E.M. Tenuen-Dionisius (1989)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: mw. mr. M.H.V. van
Amstel-Horák, van Diepeningenlaan 1, 2352 KA Leiderdorp.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Boisotkade 2a,
2311 PZ Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917,
2300 AX Leiden.

Contributie f 28,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar f 20,50 per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
„LEIDS JAARBOEKJE”

mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), voorzitter
dr. DJ. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
drs. R.C.J. van Maanen (1987), eindredacteur
drs. L.D. Couprie (1989)
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. B.N. Leverland (1963)
drs. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J.C. Nipper, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
T.W. Mulder

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

prof. dr. J.J. Woltjer
drs. W. Otterspeer
dr. K.A. Ottenheim, secretaris

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mr. H.J.G. Bruëns
Ch.F. van der Weijden
drs. M.L. Wurfbain
drs. J.C. Brons, secretaris

COMMISSIE VOOR DE LEIDSE HISTORISCHE REEKS

mw. drs. I.W.L. Moerman
dr. DJ. Noordam
drs. R.C.J. van Maanen

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden. Vertegenwoordiger in de Gemeentelijke Monumentencommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie: prof. mr. H.W. van Soest. Vertegenwoordiger in de Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt. Vertegenwoordiger in de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden: dr. T. Dijs. Vertegenwoordiger in de Vereniging Jan van Hout: mw. drs. E.M. Terwen-Dionisius.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: J. 't Hart (1989), Meidoornstraat 15, 2371 VC Roelofarendsveen
Alphen a.d. Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG Alphen
aan den Rijn
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG
Hazerswoude
Katwijk: J.P. van Brake¹ (1969), Merelstraat 39, 2225 PS Katwijk
Leiderdorp: ing. E. ten **Hooven** (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leider-
dorp
Leimuider en Rijsaterwoude: D. Westra (1989), Lindenlaan 12, 2451 CC
Leimuider
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Nieuwveen en Zevenhoven: C. van der Wilt (1990), Oude Nieuwveense-
weg 19, 2441 CR Nieuwveen
Noordwijk: mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973), Van Struykstraat 12, 2203 HE
Noordwijk
Noordwijkerhout: J.A.M. Warmerdam (1988), **Bouwlust 16**, 2210 AD Noord-
wijkerhout
Oegstgeest: drs. G. Schwencke (1989), Korenbloemlaan 3, 2343 VA Oegst-
geest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, 2231 EM Rijnsburg
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Meidoornpad **3**, **2461** DG Ter Aar
Valkenburg ZH: mw. G. Vegt-Snel (1991), Duinzicht **8**, **2235** BV Valkenburg
ZH
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR **Voorhout**
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: J.G. Schrage (1990), Dorpsstraat 27, 2361 AL Warmond
Wassenaar: E.M.Ch.M. **Janson** (1975), Van Zuylen van Nijeveltstraat 102,
2242 AT Wassenaar
Woubrugge: H. van der Wereld (1979), Acaciastraat **26**, **2404** VB Alphen aan
den Rijn
Zoeterwoude: A.C.J. Duindam (1989), Laan van Ouderzorg **75**, **2352** HK Lei-
derdorp
Kroniekschrijver Leiden: ing. P.S. **Anes**, Forsitiadal 75, 2317 HM Leiden

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN OVER HET JAAR 1990

Bestuurssamenstelling

Twee leden van het bestuur, de voorzitter prof. mr. H.W. van Soest en de secretaris mevrouw mr. M.H.V. van Amstel-Horák, waren aan de beurt om af te treden en waren beiden statutair niet herkiesbaar. Hun plaats werd ingenomen door prof. dr. P.F.J. Obbema en mevrouw T. de Boer-Donia. De heer Spaargaren aanvaardde een tweede termijn.

Ledenvergadering

De Vereniging kwam voor haar jaarlijkse ledenvergadering op 20 maart bijeen in het Stedelijk Museum "De Lakenhal". De vergadering benoemde de nieuwe bestuursleden en stelde prof. dr. H.J. de Jonge tot lid van de kascommissie aan. De jury voor de Oud-Leidenprijs kon uit de inzendingen geen kandidaat aanwijzen zodat de uitreiking van de prijs dit jaar achterwege moest blijven.

Legaat

De Vereniging mocht in april een legaat van f 1.000,- ontvangen van wijlen dr. F.J. Doorninck te Oegstgeest.

Leden

Op 17 april 1990 overleed te Meppel op 87-jarige leeftijd de heer Anton Bicker Caarten. De vereniging verloor in hem een erelid; hij werd daartoe

Het bestuur van de Vereniging Oud Leiden bij het afscheid van prof. mr. H.W. van Soest en mr. M. van Amstel-Horák.

Staannd v.l.n.r. de heren Barendrecht, Hofman, Noordam, Brons en Ottenheym. Zittend v.l.n.r. mw. Terwen-Dionisius, de heer Van Soest, mw. Van Amstel-Horák, de heer Spaargaren en mw. Meijer-Hofland. De heer Schelhaas was afwezig. Foto Bertien van Manen 1990.

in 1965 benoemd bij zijn afscheid als bestuurslid; decennia lang was hij actief in de vereniging. Een "In memoriam" wordt in het *Jaarboekje* opgenomen.

Op 2 oktober 1990 werd de erepenning van de stad Leiden verleend aan mevrouw prof. dr. C.W. Fock, onder andere vanwege haar verdiensten voor het "Rapenburg-project". De Vereniging telde eind 1990 1828 leden; dit betekent een toename van 37 personen in het afgelopen jaar.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur kwam zes maal bijeen; het vergaderde vijf maal ten huize van een der bestuursleden, een zesde maal in een feestelijke ambiance bij gelegenheid van het afscheid van de vertrekkende voorzitter en de secretaris. Bij die gelegenheid konden de aanwezigen ook kennis maken met de gekandideerde voorzitter en secretaris.

In de vacature van mr. J. Karstens, namens het bestuur lid van de Commissie voor de Oud-Leidenpenning, werd voorzien door de benoeming van drs. J.C. Brons. Mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen legde het lidmaatschap van dezelfde Commissie neer en werd opgevolgd door mr. H.J.G. Bruens.

De Vereniging bracht haar zorgen over de staat van enkele monumentale panden in de stad onder de aandacht van het Gemeentebestuur. Zij bepleitte andermaal het historisch belang van het Parmentiercomplex, en richtte zich daarbij ook tot de gemeentelijke Monumentenbeheercommissie en de Monumentencommissie.

Bij de laatste commissie bepleitte zij ook het belang van het behoud van het gebouw aan de Korevaarstraat/hoek Catharijnestraat.

Verder ging er een verzoek uit naar de Minister van WVC het pand Hoge **Rijndijk** 25, hetvoormalig Militair Invalidenhuis, op de Kijksmonumentenlijst te plaatsen, dit in overleg met de bond Heemschut.

Het bestuur besteedde in het bijzonder aandacht aan de bouwplannen van het gemeentearchief; het richtte zich schriftelijk tot het Gemeentebestuur en het College van Burgemeester en Wethouders.

Ook de regio kreeg aandacht. Plannen tot afbraak van het gemeentehuis van Zoeterwoude konden niet meer zinvol worden aangepakt omdat het bestuur hier pas in een zeer laat stadium bij werd betrokken. In Rijnsburg zijn in verband met enkele bedreigde monumenten contacten gelegd tussen de plaatselijke correspondent aldaar, de heer Leenheer, en de bond **Heemschut**.

Op 23 oktober was het bestuur in de gelegenheid het gerestaureerde pand Vliet 9 te bezichtigen. Het huis werd in 1975 door mevrouw dr. A.S. **Timmer-**

mans met een bedrag van f 20.000,- voor herstel, aan de vereniging gelegateerd. Het verkeerde echter in zeer slechte staat. De Vereniging Hendrick de Keijser te Amsterdam bleek bereid het pand na overdracht te restaureren. Bij de bezichtiging waren namens de nieuwe eigenaar de bestuursleden prof. dr. ir. R. Meischke en prof. dr. mr. C.A. van Swighem aanwezig, alsmede de heren ing. W. Raue en drs. P.T.E.E. Rosenberg, die het herstel hadden begeleid.

Propaganda

Het *Leidsch Dagblad* interviewde de scheidende voorzitter; enkele maanden later kwam zijn opvolger aan het woord in het *Leids Nieuwsblad*.

De propagandastand kreeg een nieuw gezicht; het onderwerp van de gepresenteerde nieuwe fotoserie is "Wat vindt U van Uw stad?". De stand stond op 8 september, in het kader van de Open Monumentendag, in het stadhuis; daarna werd hij op de Leidse *Uitdag* opgesteld in de Pieterskerk, waar zich 20 nieuwe leden hebben aangemeld. De stand stond daarna in het *Stadsbouwhuis* en in de bibliotheken Merenwijk en Morskwartier.

Sinds februari verschijnt in de culturele agenda *OyOy* maandelijks een bijdrage van de vereniging onder de titel "Oude Leidse Sprokkels" van de hand van dr. DJ. Noordam.

Subsidies

Subsidies werden verleend aan de volgende projecten: mevrouw drs. E.M. Kloek ontving f 1.000,- voor haar proefschrift *Wie hij zij, man of wijf*; dat drie Leidse case-studies bevat over de keurboeken van de oude draperie, de kerkeraadsacta van de 16de en de 17de eeuw en de oude confessieboeken.

Mevrouw mr. M.J.A.M. Ahsmann kreeg f 1.200,- voor haar proefschrift *Collegia en colleges, Juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit van 15 75 tot 1630, in het bijzonder het disputeren*.

Een bedrag van f 250,- werd uitgetrokken om de publikatie mogelijk te maken van het boekje *Van stadsvilla tot Boerhaavecollege*, dat Jolie Kalmijn schreef ter gelegenheid van de voltooiing van de restauratie, renovatie en nieuwbouw van de panden Noordeinde 1 en 3.

Aan de commissie voor de Leidse Historische Reeks werd f 3.000,- beschikbaar gesteld voor een voorgenomen bundel studies over de Leidse Textiel.

De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden kreeg een extra subsidie van f 1.500,-.

Tot slot: het “Rapenburg-project” ontving uit het Mr. Annie Versprillefonds f 5.000,— als bijdrage voor de publikatie van *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel Va en Vb: *’sGravensteyn*, dat de geschiedenis van de huizen Rapenburg 30 tot 56 en hun bewoners behandelt.

De publikaties zijn de leden, waar mogelijk, tegen een gereduceerde prijs aangeboden.

Archief

De heer J. Donkers voltooide na ruim twee jaar de ordening van het op het Gemeentearchief gedeponeerde archief en beeldmateriaal van de Vereniging. Het bestuur is hem hiervoor bijzonder erkentelijk.

Publikaties

Het 82ste deel van het *Leids Jaarboekje* bevat negen artikelen, de Archeologische kroniek, de Kroniek der Leidse monumenten en de Korte kroniek van Leiden en omstreken.

Het eerste exemplaar werd aan burgemeester mr. C.H. Goekoop aangeboden door de ondervoorzitter, ir. L. Barendregt.

Drs. J.F. Dröge en drs. W. Otterspeer kregen als lid van de redactie van het *Leids Jaarboekje* een herbenoeming voor de periode van vijf jaar.

Het Mededelingenblad verscheen zes maal.

De Commissie voor de Leidse Historische Reeks, bestaande uit drs. R.C.J. van Maanen, drs. Ingrid W.L. Moerman en dr. DJ. Noordam, hield enkele besprekingen met de uitgever Matrijs. In het verslagjaar verscheen deel 4 van de reeks: *Leids fabrikaat, een stadswandeling langs het industrieel erfgoed*, onder redactie van drs. C.B.A. Smit en drs. H.D. Tjalsma. Tevens werden voorbereidingen getroffen voor een vijfde deel, een omvangrijke bundel opstellen *Stof uit het Leidse verleden*, met de resultaten van het symposium dat onder dezelfde titel in 1989 gehouden werd.

Met steun van de Vereniging verscheen het eerste cahier van de werken van Jan van Hout, dat tijdens de decembervergadering door de auteurs werd gepresenteerd.

Vertegenwoordiging

De Rijnlandse Molenstichting, waarin de Vereniging vertegenwoordigd is door prof. mr. H. van der Linden, onderging een ingrijpende reorganisatie

van de juridische en financiële organisatie en vierde de ingebruikstelling van de Oukoopse molen in Reeuwijk.

In het bestuur van de Vereniging Jan van Hout, die de belangen van het stadsarchief behartigt, nam mevrouw drs. E.H. Terwen-Dionisius de plaats in van prof. mr. H.W. van Soest als vertegenwoordiger van Oud Leiden. Ook in dit kader werden enkele lezingen georganiseerd waar leden van Oud Leiden welkom waren.

De werkgroep voormalige begraafplaats aan de Groenesteeg, waarin mevrouw T. de Boer-Donia mevrouw M.C. Meijer-Hofland opvolgde, kon dank zij de toegezegde hulp van talrijke vrijwilligers uit de kring van Oud Leiden de inventarisering van de graven voorbereiden. Het werk zal leiden tot een passende publikatie. Enkele belangrijke graven werden provisorisch hersteld en er werd een wandeling op het kerkhof uitgezet voor het publiek. Voor de aula, die dringend restauratie behoeft, wordt nog een bestemming gezocht.

De Monumentencommissie van de Gemeente Leiden, waarin mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen namens de Vereniging zitting heeft, bracht in het verslagjaar 52 adviezen uit tot plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst. Begonnen werd met een systematische inventarisering van objecten in de Academiewijk.

De samenwerking met STIEL (Stichting Industrieel Erfgoed Leiden), waarin dr. T. Dijs namens de Vereniging zitting heeft, werd geïntensiveerd, onder meer door versterking van de geldelijke steun van de kant van Oud Leiden, door gecoördineerd optreden bij bedreigde monumenten en door ondersteuning van het boek *Leids fabrikaat*.

Voor de overige vertegenwoordigingen wordt verwezen naar de jaarlijkse staat van de Vereniging die in het *Jaarboekje* verschijnt.

Correspondenten

Twaalf correspondenten en vijftien bestuurs- en commissieleden kwamen op 6 november te Zoeterwoude bijeen voor het jaarlijkse overleg. Onderwerpen waren: monumentenzorg in de regio, regionale geschiedbeoefening, de gang van zaken bij de plaatselijke zusterverenigingen en de functie van Oud Leiden voor de regio. Gastheer was de heer Duindam, die het gezelschap met gepaste trots de N.H. kerk toonde. De correspondentschappen voor Warmond en Zevenhoven-Nieuwveen kwamen in andere handen met de benoeming van de heren J.C. Schrage en C. van der Wilt.

Lezingen

Er werden zeven lezingen voor de leden georganiseerd.

Op 16 januari sprak drs. C.B.A. Smit voor 54 toehoorders over de introductie van de stoomkracht in Leiden in de eerste helft van de 19de eeuw, vooral bij de wolproductie.

Op 13 februari verzorgde drs. A.J.F. Gogelein een causerie voor een gehoor van 57 belangstellenden over "Leiden toeristenstad" in de 17de en 18de eeuw, waarbij hij uit archivalia en oude reisbeschrijvingen putte.

Na de jaarvergadering op 20 maart sprak prof. mr. H.W. van Soest aan de hand van dia's voor 85 aanwezigen over "Leiden, met recht een historische stad" en gaf zijn kijk op de bewogen geschiedenis van de stad zoals die nu nog spreekt uit het stadsbeeld.

Op 24 april gaf dr. KA. Ottenheym een uiteenzetting van de architectonische principes van Philips Vingboons, die vooral in Amsterdam bouwde. Desondanks trok de lezing 57 toehoorders naar de Lakenhal, die zo nader kennis maakten met de introductie van het ingetogen strakke classicisme in ons land.

Na de zomer, op 9 oktober, opende de heer H. Brouwer Schut 68 mensen de ogen voor de schoonheid van de Duivenvoordse en Veenzijdse polder en de aangrenzende stadswallen met de landgoederen van De Horsten en Duivenvoorde.

22 november organiseerde de Vereniging in samenwerking met de afdeling Rijnland van de Nederlandse Genealogische Vereniging een bijzondere avond met als titel "Het Leidse weeshuis van drie kanten belicht", waarbij voor een publiek van 120 mensen de heren J. Delforterie, drs. J.F. Dröge en S.W.M.A. den Haan respectievelijk spraken over de genealogische bronnen, de bouwgeschiedenis en het archief van het Weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht. De bijeenkomst werd in het gebouw zelf gehouden, waar op dat moment een tentoonstelling over de geschiedenis van de Leidse wezen liep, die openstond voor de aanwezigen.

Bij de laatste bijeenkomst in dit jaar op 11 december trok drs. P.T.E.E. Rosenberg 40 liefhebbers met een uiteenzetting over "Schutterijen en schutterijgebouwen in Holland in de 16de en 17de eeuw"; een vergelijking van de weinige bewaarde gegevens in de vorm van tekeningen en vaak verminkte gebouwen maakte het mogelijk een beeld te geven van deze in Leiden verdwenen gebouwen.

Excursies

Door de excursiecommissie werden in 1990 wederom zes excursies georganiseerd, waarvoor de belangstelling onverminderd groot was.

Zoals gebruikelijk, werd op 7 april als eerste excursie een stadswandeling door Leiden georganiseerd. Deze was een herhaling van de excursie uit 1989 "Leiden vanuit openbare en particuliere open ruimten", omdat in dat jaar, door de grote belangstelling, veel leden teleurgesteld moesten worden. Ook de tweede excursie, op 28 april, betrof een stadswandeling, nu in Amsterdam, waar in aansluiting op de lezing van dr. K.A. Ottenheim een aantal gevels van door Vingboons ontworpen panden in ogenschouw werden genomen. De wandeling trok 30 belangstellenden. Op 26 mei namen 55 personen deel aan een excursie naar kasteel Middachten bij De Steeg; daarna werd in Zutphen een stadswandeling gemaakt en de St. Walburgiskerk en de beroemde Librije bezocht. De vierde excursie op 16 juni trok 52 belangstellenden en had als bestemming Leuven, waar het Groot Begijnhof, het stadhuis en de St. Pieterskerk werden bezichtigd. Daarna werd een kort bezoek gebracht aan Kasteel Horst in St. Pieters-Rode. Aan de vijfde excursie op 1 september namen 54 personen deel; het doel van de reis was Weesp, waar een bezoek aan het stadhuis werd gebracht en een wandeling door de stad werd gemaakt. Daarna volgden nog rondleidingen door het Kasteelmuseum Sypesteijn in Nieuw-Loosdrecht en het Barometermuseum in Maartensdijk. Tenslotte werd op 15 september een korte excursie gemaakt per openbaar vervoer naar Ter Aar, die 35 deelnemers trok. Door de correspondent van de Vereniging in Ter Aar en Langeraar, de heer Ph.H. Vonk, werd een overzicht gegeven van de geschiedenis van het dorp en zijn omgeving, waarna een bezoek werd gebracht aan de Oudheidkamer.

JAARREKENING 1990

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1990			
Contributies	50.606,43		
Advertenties (netto)	5.555,00		
Bijdragen	400,00	56.561,43	
Drukkosten e.d. jaarboekje	35.355,18		
Bulletin	8.807,64		
Kosten bestuur en vereniging	6.760,82		
Lezingen, zaalhuur	2.675,00		
Bijdragen en lidmaatschappen	1.285,50		
Representatie	3.637,95		
Propaganda	4.018,51	62.540,60	
TEKORT OP GEWONE REKENING		-	5.979,17
Rente	27.585,43		
Opbrengst boekjes	597,10		
	28.182,53		
Koersverschillen	- 127,34		
Excursies, per saldo	- 275,01		
	27.780,18		
Subsidies	- 11.950,00	15.830,18	
		9.851 ,01	
<i>Mutaties fondsen</i>			
Toevoeging Jubileumfonds 1992	10.000,00		
Ottrekking fonds mw. mr. Annie Versprille	5.000,00*		
		5.000,00	
OVERSCHOT		4.851,01	

* Wegens subsidie deel V Rapenburgproject.

BALANS PER 31 DECEMBER 1990

Bank/Giro	9.812,50	Fonds mw. mr. Annie	
Obligaties	323.000,00 ¹	Versprille	7.000,00 ²
Advertentie jaarboekje	450,00	Jubileumfonds 1992	10.000,00
Interest	19.732,33	Vooruitontvangen	
		contributies	572,50
		Subsidies	3.500,00 ³
		Vereniging Hendrick	
		de Keyser	16.500,00 ⁴
		Nog te betalen kosten	1.710,62
		Kapitaal:	
		saldo	
		1-1-1990	307.860,70
		batig saldo	
		1990	4.851 ,01
		Legaat Dr. Doorninck	
		1 .000,00	313.711,71
	352.994,83		352.994,83

Aflossingswaarde; beurswaarde f 312.244,00.

² De opbrengst van dit fonds komt uitsluitend ten gunste van ■ onder toezicht van de Commissie voor de Redactie van het Leids Jaarboekje ■ door de Vereniging uit te geven publikaties, die verband houden met Leiden en Omstreken.

³ Stichting Vrienden van het Prentenkabinet voor catalogus “De Ruïne van Rijnsburg” f 500,00.

Dubbel deel Leidse Historische Reeks inzake Leidse Textiel f 3.000,00.

⁴ Toezegging restant restauratieverplichting en opbrengst pand Vliet 9, uit te keren bij aanvang restauratie f 6.500,00, resp. na voltooiing gedurende vijf jaren f 2.000,00.

ARCHIEF EN COLLECTIES VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

In het afgelopen jaar heeft het oud-bestuurslid van onze vereniging, de heer J. Donkers, zijn werk afgerond om archief en collecties van de vereniging beter toegankelijk te maken. Dit is een goede aanleiding om eens wat nader op deze collecties in te gaan en het werk van de heer Donkers te belichten.

Zoals het een goede historische vereniging betaamt, werd vanaf de oprichting in 1902 het archief naar behoren bijgehouden. Vanaf het begin zijn bestuursnotulen, financiële stukken en brieven over tal van onderwerpen aanwezig. Opvallend is de groei van het archief, deels veroorzaakt door een aantal nieuwe onderwerpen, in de tweede helft van de jaren '30. De in 1936 aangetreden secretaris van de vereniging, de heer A. Bicker Caarten, is daar beslist niet vreemd aan geweest.

In 1949 nam de vereniging het initiatief om haar archief te deponeren bij het Gemeentearchief van de stad. Dat heeft echter geen doorgang gevonden. De toenmalige archivaris wilde alleen een geïnventariseerd archief accepteren en het bestuur stond geen inzage door derden toe. In 1966 lag dat blijkbaar anders. Aangezien de ruimte voor het archief in de bestuurskamer in het Van Brouchovenhofje te klein was geworden, werd besloten dit naar het Gemeentearchief over te brengen. Het contract van inbewaringgeving (bruikleen) zegt noch iets over de toegankelijkheid, noch over de openbaarheid. Dit laatste werd echter aanvaard doordat de Archiefwet op het bruikleen van toepassing werd verklaard. En ontbreken van een toegang werd klaarblijkelijk op de koop toegenomen, omdat de stukken wel netjes geordend waren, per jaar bijeen en daarbinnen per onderwerp. Het overgedragen archief besloeg de periode 1902-1953. Er werd bepaald dat bij opheffing van de vereniging haar archief zal vervallen aan de gemeente, ter bewaring in het Gemeentearchief.

Niet in het contract opgenomen, maar wel tegelijkertijd overgedragen, werden vijftien dozen en drie portefeuilles met voornamelijk foto's en prenten. In 1972 volgde de bibliotheek van Oud Leiden, die als aparte collectie in de bibliotheek van het Gemeentearchief werd ondergebracht en gecatalogiseerd.

In de jaren '80 werden een paar keer aanvullingen op het archief overgedragen, zowel van na 1953 als van daarvoor. Deze werden echter niet in het bestaande systeem ondergebracht, maar achteraan bijgeschoven. Deels wer-

den zij overgebracht door toedoen van de heer Donkers, opdat hij ze mee kon nemen bij zijn bewerking.

Toen de heer Donkers zijn werk begon, trof hij dus een archief aan dat weliswaar grotendeels was geordend, maar waarin zoeken nogal tijdrovend was. Daarbij bevonden zich de eerder genoemde dozen met divers beeldmateriaal. Hierin bleken zich vier verschillende collecties te bevinden: een grote fotocollectie, een glasdiacollectie met dia's formaat 8x8, een glasdiacollectie van 6x6-dia's en de negatievencollectie-Van Vliet. Het meeste hiervan was ontoegankelijk.

Tussen januari 1988 en augustus 1990 heeft de heer Donkers eraan gewerkt om archief en collecties bruikbaar te maken voor onderzoek. Het archief heeft hij zodanig bewerkt dat het volledig op onderwerp gerangschikt is. Voorop staat de serie notulen van het bestuur van 1902-1980, met presentielijsten van de vergaderingen vanaf 1937. Dan volgt de financiële administratie sedert 1903. Daaronder bevinden zich ook ettelijke ledenlijsten. Daarna komen er een groot aantal onderwerpen, die reeds op het eerste gezicht een blik gunnen op de geschiedenis van de vereniging: lezingen, excursies en belangstelling voor restauraties vanaf de oprichting; *Leids Jaarboekje* vanaf 1904 (inclusief archief van de Commissie tot het Leids Jaarboekje); molens 1935, boerderijen 1940, opgravingen 1948, Oud Leidenpenning 1978. De map "Rijnland" begint in 1935: in 1936 werden de correspondentschappen ingevoerd. En ook anderszins breidde de vereniging in die jaren haar vleugels uit: in 1937 werd een Commissie voor het Jeugdwerk ingesteld. Van 1950 dateert de Commissie voor Volkskunde. Volledig is deze opsomming natuurlijk niet. De lijst van onderwerpen die is opgemaakt geeft echter wel een compleet overzicht.

Van de series beelddocumentatie was er slechts één beschreven, de serie dia's van 6x6 formaat. De bestaande nummering en volgorde is aangehouden. De dia's blijken enigszins thematisch gegroepeerd en betreffen zowel Leidse als Rijnlandse onderwerpen. Het geheel doet sterk denken aan een reeks plaatjes bij een voordracht.

De andere drie collecties zijn van geheel nieuwe toegangen voorzien. De grote verzameling foto's, ansichten, gedrukte afbeeldingen e.d. (2.205 nrs.) is in drie groepen verdeeld. De eerste betreft Leiden en is alfabetisch op straatnaam gerangschikt. De tweede vormt een aanvulling hierop en betreft een paar gebeurtenissen, te weten studentenfeesten en 3 Octoberviering. De derde groep betreft de omringende dorpen, ook weer op alfabetische volgorde.

De dia's op 8x8 formaat zijn op alfabetische volgorde van straatnaam

geplaatst. Deze serie bestaat uit 462 nummers en bevat uitsluitend Leidse afbeeldingen.

De toegangen op de foto's en de dia's zijn op de studiezaal van het Gemeentearchief geplaatst in de vorm van de "Leidse boekjes", zoals die ook voor de catalogus van de eigen prent- en fotoverzameling gebruikt worden.

De omvangrijke collectie van A. van Vliet, Leids fotograaf die indertijd veelvuldig voor de krant werkte, bevat meer dan 1.700 negatieven, waaronder zich enige tientallen glasnegatieven bevinden. Zij zijn op numerieke volgorde geborgen in een aantal dozen. De heer Donkers heeft per doos een inhoudsopgave gemaakt en vervolgens thematische lijsten van het geheel aangelegd. Daaruit blijkt dat de opnamen dateren uit de jaren 1955-1962 en dat de onderwerpen typerend mogen heten voor een journalistiek fotograaf. We komen veel te weten over mensen: afscheid, jubilea, onderscheidingen, huwelijken, benoemingen. Maar ook een grote variatie aan gebeurtenissen komt aan bod, waaronder vooral de Leidse sport een grote plaats inneemt. In deze collectie vormen de gemeenten in de regio één onderwerp, waarin alfabetisch op plaatsnaam onderverdeeld is. De glasnegatieven zijn bij elkaar gehouden en beschreven in twee afzonderlijke rubrieken. Zowel de inhoudsopgaven per doos als de onderwerpsgewijze lijsten bevinden zich bij de collectie.

Alle genoemde toegangen berusten bij het Leids Gemeentearchief en kunnen derhalve voor onderzoek worden geraadpleegd.

R.C.J. van Maanen

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1990

Aan deze kroniek werkten mee: P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten ing. J.P. van Brakel, A.C.J. Duindam, J. 't Hart, E. van der Hoeven, ing. Edw. ten Hoven, E.M.Ch.M. Janson, S.C.H. Leenheer, J.G. Schrage, J.H.M. Sloof, drs. G.T.M. Vio-Hoge.

JANUARI

- 1 Cor Vreeken stopt de zeilmakerij die 66 jaar als familiebedrijf aan de Warmondse Teylingerkade was gevestigd.
- 25 Tijdens een zware storm vernietigt een felle brand het "Grand Hotel Huis ter Duin" in Noordwijk; bij het blussen komen drie leden van de Noordwijkse vrijwillige brandweer om het leven.
- 26 De eerste paal voor het nieuwe gemeentehuis in Voorhout gaat de grond in.

FEBRUARI

- 1 Fokker heeft het plan zich in het Sciencepark aan de Plesmanlaan in Leiden te gaan vestigen, wat 500 arbeidsplaatsen op zou leveren.
- 1 De Gemeenteraad van Zoeterwoude besluit tot uitbreiding van het raad-huis waardoor de beeldbepalende gevel van het huidige gebouw moet verdwijnen.
- 3 Installatie van C.J.Th. van Bockxmeer als pastoor in Voorhout.
- 3 De eerste uitzending over de kabelradio vindt plaats in Zoeterwoude.
- 27 De architecten Stern en Meent krijgen van "Accent on architecture" een eervolle vermelding voor hun ontwerp en verbouwing van de voormalige zilverfabriek te Voorschoten.

MAART

- 8 Dr. ir. H.A. van Oerle krijgt de gouden speld van de gemeente Leiden voor zijn restauratie- en nieuwbouwprojecten in de binnenstad en zijn boek *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*.

- 9 De Nieuwsteegbrug in Leiden wordt geheel gerestaureerd weer open-gesteld.
- 16 Aftreden van dr. F. Kuijers als wethouder van cultuur van Leiden wegens de schouwburgaffaire.
- 21 Gemeenteraadsverkiezingen in Leiden en Rijnland.

APRIL

- 5 Als eerste Nederlandse bedrijf wordt “Huize van Wely” in Noordwijk opgenomen in het selecte gezelschap van “Relais desserts association internationale des maîtres patissiers”.
- 10 De eerste paal wordt geslagen voor de nieuwe brandweerkazerne aan de Johan de Wittstraat in Wassenaar.
- 17 De oud-voorzitter van de Leidse 3 October-Vereeniging drs. J.H.C. Laman overlijdt.
- 19 Overlijden van mr. F. Portheine, oud-lid van de Gemeenteraad van Leiden en van de Tweede Kamer.
- 24 Molen “De Gerechtigheid” in Katwijk aan den Rijn bestaat 250 jaar.
- 25 Door de geboorte van Suzanna de Jong telt Voorhout 10.000 inwoners.
- 26 Overlijden van A. Bicker Caarten, oud-bestuurslid van de Vereniging Oud Leiden en molenkenner (zie In Memoriam op blz. 29).
- 27 Mevrouw van Asten-Duijvenvoorde uit Noordwijk wordt 100 jaar en ont-vangt bij die gelegenheid de nieuwe munt van f 50,—, de “100 jaar vorstin-nen regering”.
- 27 Mevrouw M.E.B. de Goeij-Smulders wordt als burgemeester van Voorhout geïnstalleerd.
- 28 Stichting “Oud-Zoeterwoude”, die enkele weken eerder zijn 20-jarig be-staan vierde, opent een tentoonstelling over de oorlogsjaren, enige dagen later gevolgd door de publikatie van een oorlogsdagboek.

MEI

- 1 De burgemeester van Misumi (Japan) onthult een gedenksteen voor A.T.H. Rouwenhorst Mulder aan de nieuwbouw van de Hema in Leiden waar het huis stond waarin deze civiel-ingenieur die zich zo verdienstelijk maakte voor Japan, in 1848 werd geboren.
- 1 De Stichting Historisch Centrum Wassenaar doet op het landgoed Pluy-mestein vondsten van vóór 1000 v.Chr.
- 3 Enkele schilderijen in het Leidse museum “De Lakenhal” ernstig beklad.

- 5 Voetbalvereniging “Rijnsburgse Boys” wordt kampioen in de eerste klasse van de K.N.V.B.
- 8 In de Leidse Pieterskerk is de gerestaureerde gedenkplaat van Carolus Clusius weer aangebracht.
- 9 In Alphen a/d Rijn wordt bekend dat langs de Europasingel opgravingen zijn gedaan waarbij resten van muurschilderingen uit de tweede eeuw werden gevonden.
- 13 Pastoor H.L. Nederstigt viert zijn 50-jarig priesterfeest in de Bartholomeuskerk in Voorhout.
- 18 De karakteristieke doktersvilla aan de Veurseweg (hoek Papelaan) in Voorschoten wordt plotseling gesloopt.
- 25 Het “Knipscheer”-orgel laat al 150 jaar lang zijn tonen klinken in de Grote Kerk in Noordwijk-Binnen.
- 31 Officiële ingebruikname van de volledig geasfalteerde doorgaande route in Warmond die daar ondanks fel protest toch kwam.

JUNI

- 1 De vernieuwde Clusiustuin aan de Vijfde Binnenvestgracht te Leiden officieel geopend.
- 1 De Leidenaar Piet de Graas verkoopt al 40 jaar lang ijsjes in Voorschoten.
- 5 Katwijk telt 40.000 inwoners.
- 6 Het gemeentebestuur van Leiden huldigt zijn kampioenen onder wie de dames Holsboer en Fokke die de wereldtitel hockey behaalden en het rugbyteam DIOK dat landskampioen en bekerwinnaar werd.
- 11 De opgraving naar het kasteel Roucoop te Voorschoten begint; kort daarop worden de gracht, brug en voorplein van het slot blootgelegd.
- 12 Noordwijk ontvangt voor het derde jaar de “Blauwe Vlag” voor haar streven naar een beter milieu in een schone badplaats.
- 14 Installatie van de commissie “Reconstructie Tuinbouwgebied” in Rijnsburg.
- 21 Het Wassenaarse echtpaar J. van Doorn-Klingen viert zijn 60-jarige bruiloft.
- 24 De 21-jarige Leidse grootmeester Jeroen Piket wordt Nederlands kampioen schaken en is na Max Euwe de jongste titelhouder van Nederland.
- 26 Leiden telt zoveel nieuwe 60- en 65-jarige bruidsparen dat 21 ervan op een feestelijke bijeenkomst in het stadhuis worden ontvangen.
- 27 Oegstgeest krijgt zijn eerste notaris; het is mevrouw mr. A. Klein Lankhorst die op 1 oktober in functie treedt.

- 29 Koningin Beatrix opent de uitbreiding van het Estec-testcentrum in Noordwijk.

JULI

- 10 Scheepswerf "Westhof" in Zoeterwoude bestaat 200 jaar.
22 De 50-jarige Voorhouster Ben van Kempen wordt in Veenendaal Nederlands kampioen kwarttriathlon.

AUGUSTUS

- 1 Mr. F.M.A. Schokking, dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van Rijnland in de periode 1957-1973, overlijdt in Den Haag.
20 Het echtpaar A.J.J. Dubbeld uit Wassenaar trad 60 jaar geleden in het huwelijk.

SEPTEMBER

- 3 De vuilverbranding aan de G. Metzstraat in Leiden is gesloten.
6 Het eerste deel in de "Leiderdorpse Oudheidkamerreeks" verschijnt; het is getiteld *De eerste, echte Leiderdorpsebrug*.
8 Overal in Rijnland vindt de Open Monumentendag plaats.
14 De Commissaris van de Koningin, mr. S. Patijn, bezoekt Leiderdorp voor overleg over de verbreding van rijksweg A4 en de puinstortplaats in het Doesgebied.
16 Drs. J.W. van der Sluijs, burgemeester van Hazerswoude, wordt waarnemend burgemeester van Noordwijk wegens ziekte van de huidige functionaris. Mevrouw Hannie van Leeuwen volgt hem op in zijn oude gemeente, eveneens tijdelijk.
16 Een carilloncomputer met 99 melodieën doet voortaan zijn werk in de dorpsstoren te Voorschoten.
16 Pater Seb. van Beurden viert in de Sint Janskerk in Zoeterwoude zijn gouden priesterfeest.
21 De watertoren in Wassenaar wordt opgeblazen.

OKTOBER

- 2 Aftreden van de Leidse wethouder van personeelszaken, welzijn en sport, W. Hettinga.

- 2 Prof. dr. C.W. Fock krijgt de erepenning van de gemeente Leiden voor haar onderzoek waarin de beschrijving van het Rapenburg een belangrijke plaats inneemt.
- 4 De stichting Diogenes opent de gerestaureerde Leidse panden Oude Rijn 100 en 102.
- 9 Koningin Beatrix bezoekt de Amerikaanse school in Wassenaar.
- 9 De Kroon verbiedt de aanleg van een puinstortplaats in het Doesgebied van Leiderdorp.
- 10 Het Leids-Voorschotens platform "Rijksweg 11 West-Nee" overhandigt 15.873 handtekeningen aan de Tweede Kamer.
- 15 De Dorpsstraat in Zoeterwoude wordt ontsierd door een groot gat ontstaan door de afbraak van het beeldbepalende gebouw van de heer Van der Kolk.
- 15 Arie de Hoog uit Warmond ontvangt de eerste Warmelda-penning wegens zijn vele verdiensten voor de geschiedbeoefening in zijn woonplaats.
- 20 Jhr. mr. L.M.E. von Fisenne, oud-burgemeester van Warmond, overlijdt te Vorden.
- 31 A. Heemskerk B.V. uit Rijnsburg ontvangt in Londen de "Dutch Award for Enterprise".

DECEMBER

- 3 Het echtpaar W. de Ruiter-Overduin is 60 jaar getrouwd.
- 5 Het plaatsen van het gouden kruis op de toren van Mariënhaven, het vroegere Theologicum, te Warmond, markeert het einde van de restauratie van dit deel van het Groot Seminarie.
- 6 Wegens de grote tekorten die in juni al tot een uitgavestop leidden zal het gemeentebestuur van Rijnsburg op het rijk een beroep doen op grond van artikel 12.
- 7 Mr. G. Feenstra neemt afscheid als gemeentesecretaris van Katwijk; hij krijgt drs. T.C. van Waes als opvolger.
- 13 Op de "Brinkman-lokatie" aan de Geversstraat in Oegstgeest vallen enkele achter latere bebouwing verscholen 17de-eeuwse pandjes onder de slopershamer.
- 16 De Stichting Oud-Alkemade bestaat 10 jaar en vierde dit onder meer door een tentoonstelling van oude staties en gebruiksvoorwerpen.
- 31 Alkemade wordt uitgebreid met een gedeelte van de voormalige gemeente Woubrugge. Het is tevens de laatste dag van de nu nog zelfstandige gemeentes Benthuizen, Hazerswoude en Koudekerk.

ANTON BICKER CAARTEN

1903 - 1990

Een in memoriam schrijven voor iemand, met wie je je meer dan vijftig jaren emotioneel verbonden voelde, is geen alledaagse opgave. Bij beiden was reeds in de vroege jeugd vanuit de naaste familiekring belangstelling en liefde gewekt voor de Hollandse molen. Zo kreeg Anton, als **vijfjarig** jongetje per trein vanuit Utrecht op weg naar zijn grootouders in Den Haag, van zijn moeder de opdracht mee onderweg het aantal molens te tellen. Het waren er wel dertig vertelde hij later.

Hoe groot zijn kennis over de wiekendragers was, werd me al in de dertiger jaren duidelijk. Voor gegevens over verdwenen molens in de Rijnstreek maakte ik daarvan dankbaar gebruik. Zijn in keurig, duidelijk handschrift gestelde briefkaarten openbaarden details, die slechts afkomstig konden zijn van een kenner die ter plekke was gaan speuren. Velen zullen soortgelijke ervaringen hebben opgedaan. Contact met **Bicker** Caarten bracht je onverbiddelijk blijvend in de ban van ons unieke, rijke molenbezit.

Samen met zijn oom ir. A. ten Bruggencate, met wie hij al van jongs af aan molen-ansichten uitwisselde, was hij in 1923, onder andere via een alarmrend artikel in het blad *Buiten*, de stuwende kracht achter de oprichting van de Vereniging De Hollandsche Molen. Op de constituerende bijeenkomst liet hij verstek gaan . . . als pas benoemd gemeente-ambtenaar in Oegstgeest durfde hij geen vrij te vragen.

Enige jaren later trad hij in dienst van de gemeente Leiden, speciaal belast met monumentenzorg. Daar eenmaal woonachtig – later onder meer in de karakteristieke panden Pieterskerkhof 13 en laatstelijk **Maredijk 23** – werd hij mede gegrepen door de rijke geschiedenis van de stad. Natuurlijk kregen ook de windmolens, in het bijzonder de beide houtzaagmolens en koren-molen De Valk, zijn blijvende volle belangstelling, maar al snel hield hij zich er intensief bezig met het wel en wee van vele andere monumenten.

Een jaar na zijn toetreden tot onze vereniging in 1935 werd hij er de motor van. Niet alleen was hij tien jaar secretaris (1936-1944) en achttien jaar bestuurslid (1947-1965), maar daarnaast maakte hij kortere of – veelal – langere tijd deel uit van diverse commissies: de excursie- en **tentoonstellings-**commissie (1936-1944), de werkcommissie Gravensteen (1937-1950), de commissie Het Leidsch Woonhuis (1945-1967), de commissie voor Volkskunde (voorzitter 1950-1963), de redactie van het *Leidsch Jaarboekje* (1954-1962) en

de nieuwe excursiecommissie (1954-1958). Toen hij in 1965 aftrad als bestuurslid werden zijn grote verdiensten voor de vereniging in het licht gesteld. Door zijn toedoen kwam zij tot grote bloei met een groei van het ledental van 300 tot 900. Zeer terecht benoemde de ledenvergadering hem tot erelid.

Hoe hij zijn enthousiasme voor alles wat geschiedkundig interessant is op anderen wist over te brengen, maakte ik zelf herhaaldelijk mee. Een bijzondere herinnering bewaar ik aan een zogenaamde zonsopgangs-fietstocht onder zijn leiding. Natuurlijk deden we al dauwtrappend een molen aan — de Vrouw Venne te Oud Ade — maar op de verdere gang onder andere langs de, in het ochtendgloren wondermooie Wijde Aa kwamen heel wat gegevens los over de historie van Woubrugge. Op het terras voor het Oude Regthuys aan de Woudwetering aten we een pannekoek om langs andere polderwegen, verfrist van geest, nog voor kantoor- of schooltijd in Leiden terug te zijn.

Inmiddels was onze molenvriend in 1945 in dienst getreden bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, toen nog in Den Haag gevestigd. Als **de** molenman was hij daar volslagen in zijn element. Alle aanvragen voor rijks-subsidie passeerden hem. Samen met ing. De Koning, de technicus van de Hollandsche Molen bezocht hij allerwege in den lande te herstellen molens of was bij de feestelijke wederingebruikstelling aanwezig. Doorgaans niet gauw uit de plooi te brengen, kon hij bij dergelijke gelegenheden goed, vrolijk meedoen.

Overigens bleef hij onverminderd actief in de Leidse regio. Op zijn vrije zaterdagen bezocht hij systematisch alle molens en molenmakerijen in de buurt; doorgaans per fiets, maar 's winters ook wel met lange slagen op zijn Friese doorlopers; en dan veelal met zijn ijsvriend prof. dr. J. Oort, de bekende sterrekundige. In menige knusse molen-binnenkamer dronken zij dan een warm drankje. Met de "Kraan"-en en de "Borst"-en en de leden van verdere bekende molenaarsgeslachten onderhield hij zorgvuldig banden van verbondenheid en vriendschap. Het was de zoëven genoemde hooggeleerde, die me vertelde dat Bicker Caarten eenmaal met succes de Friese Elfstedentocht had gereden. Uit zijn eigen mond vernam je zoiets niet; daarvoor was hij veel te bescheiden.

Het bleek ondoenlijk te achterhalen in welke molenorganisaties en -commissies Bicker Caarten zoal niet zitting heeft gehad. In elk geval was hij jarenlang lid van het algemeen bestuur van de Hollandsche Molen en van verscheidene provinciale molencommissies, waaronder die van Zuid-Holland.

Zijn levenswerk op het gebied van het molenbehoud was ongetwijfeld de mede-oprichting en uitbouw van de Rijnlandse Molenstichting. Toen in de

vijftiger jaren ruilverkavelingsplannen werden gesmeed voor de omgeving De Kaag/Oud Ade, gepaard gaande met mechanisering van polderbemalingen, zette Bicker Caarten zich volledig in voor het behoud van de vele bedreigde polderwindmolens. Deze aan te kopen, te herstellen, mèt hun naaste omgeving in ongerepte staat te houden en nog zo veel mogelijk draaiend het landschap te doen verlevendigen, dat was het doel van de stichting, zoals die in 1959 na overleg met de Zuidhollandse Molencommissie werd opgericht. Het voorzitterschap om niet onbegrijpelijke redenen in handen gevend van een man uit de bankwereld, was het Bicker Caarten die het geheel van de grond trok. Hoewel het niet tot ruilverkaveling kwam, gingen de polders in de omgeving van de Kaag en elders in het Rijnlandse toch geleidelijk over tot modernisering van de bemaling. De stichting was er dan steeds als de kippen bij om te trachten de buiten gebruik komende molen over te nemen. Met tact en kennis van boerenzaken wist Bicker Caarten, die de besprekingen met de polderbestuurders leidde, bij hen het vertrouwen te doen postvatten dat hun historisch monument bij de Rijnlandse Molenstichting in goede handen zou zijn en in geval van nood nog bemalingsdiensten zou kunnen verrichten. In 1968 nam hij zelf het voorzitterschap ter hand. Het molenbestand groeide onder zijn bezielende leiding tot meer dan dertig stuks. Daartoe voerde hij mede vele onderhandelingen met rijk, provincie en gemeenten om de onmisbare subsidies voor herstel en onderhoud veilig te stellen. Nadat hij in 1979 -op 76-jarige leeftijd! - het voorzitterschap had neergelegd, bleef hij nog verscheidene jaren als erevoorzitter de nodige hand- en spandiensten verrichten.

Als men, zoals voor mij was weggelegd, vele jaren nauw met Bicker Caarten in het onderhavige verband mocht samenwerken, dan groeide de eerbied en bewondering voor deze gedreven man. Altijd in stemmig grijs gekleed, gewapend met pijp, gaf hij, zonder ooit een onvertogen woord te gebruiken op weloverwogen, bedachtzame wijze effectief leiding aan de vaak niet eenvoudige debatten. Zijn ogen glommen als hij weer de overkomst van een molen kon melden.

De stichting, zoals die thans meer dan veertig molens onder zijn hoede heeft, is en blijft voor altijd zijn monument. Het Rijnlandse platteland heeft hij voor essentiële verarming behoed.

In het bovenstaande is bepaald niet alles ter sprake gebracht, waarvoor we Bicker Caarten blijvend dankbaar mogen zijn. Met een vaardige, boeiende pen heeft hij ons nog verrijkt met meer dan zeventig boeken, tijdschriftartikelen en bijdragen in jaar- en gedenkboeken. Alleen al in het *Leids Jaarboekje* publiceerde hij negentien maal, twee maal met anderen samen. Daarbij ging

het niet alleen over molens en wat daarmee historisch samenhangt, maar ook over allerlei andere wetenswaardigheden, zoals bijvoorbeeld de eerste luchtreis van een Nederlander of het steken van de bakkershoorn.

Het overgrote deel van zijn oeuvre betreft echter de molens en het molenleven. Doordat hij de meeste molens in de Rijnstreek nog in werkende staat meemaakte, met de bewoners vertrouwd en bovendien een bekwame en vaardige fotograafwas, heeft hij een veelheid aan voorbij glorie, gewoonten en gebruiken aan de vergetelheid ontrukkt. Met name zijn *Molenleven in Rijnland* en *De molens in ons volksleven* getuigen daarvan op indrukwekkende wijze. Zijn aardigste en meest aansprekende uitgave is voor mij altijd nog het in de vijftiger jaren verschenen en nadien herdrukte *Een molen in Holland*. Daarin worden, gelardeerd met intrigerende foto's, het dagelijks leven en de bemalingsactiviteiten uit de doeken gedaan van een oertype van de Rijnlandse molenaar, wijlen Jaap Hoogenboom. Het boekje werd nadien zeer terecht ook met teksten in vier vreemde talen heruitgegeven.

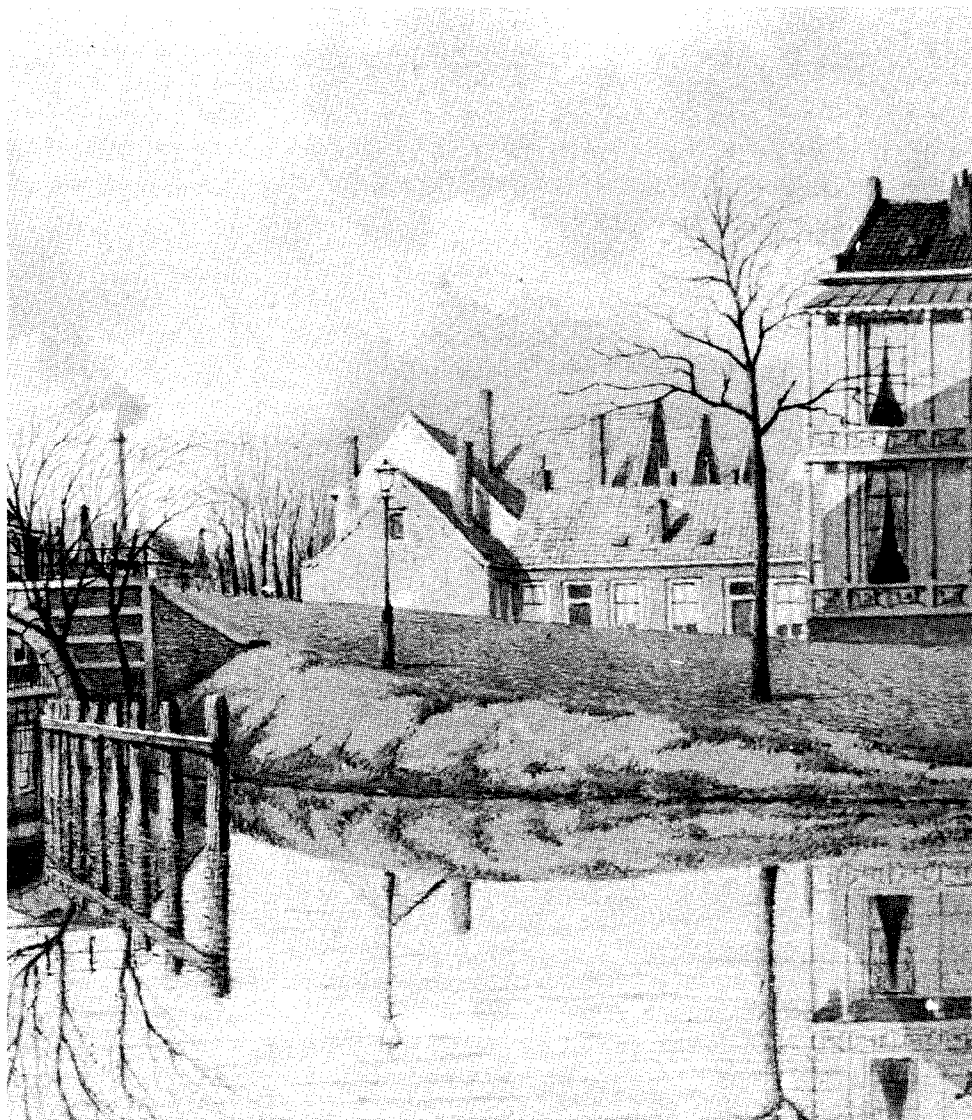
Op het schrijversvlak bleef Bicker Caarten actief, ook toen hij na zijn pensionering Leiden als woonplaats verwisseld had voor het verre Meppel en daar, na het overlijden van zijn vrouw, de laatste levensjaren alleenwonend doorbracht. Gelukkig wisten verscheidene molenvrienden hem daar nog regelmatig te vinden.

Kort na zijn dood verscheen nog van zijn hand *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland, 1407/'08 - rondom 1500*. Zelf beschouwde hij dit boek over de oorsprongsgeschiedenis van de Hollandse watermolens als zijn voornaamste publikatie. Hij werkte er jaren aan en bezocht ervoor nog de nodige archiefbewaarplaatsen. Met spanning werd in den lande naar dit afsluitende werk uitgezien.

Zijn verwachting op dit stekelige historische terrein de steen der wijzen te hebben gevonden is echter niet bewaarheid. Hoe waardevol ook, de studie vertoont onvolkomenheden. Maar had je van een zó hoog bejaard auteur anders mogen verwachten?

Ons is, zo mag men samenvattend zeggen, de grootste molenkenner en molenbehouder ontvallen, die Nederland tot nog toe gekend heeft. Hij bracht veel tot stand en wist door woord en geschrift de liefde voor de Hollandse molen zeer sterk te verbreiden. Zeer terecht werd hij niet alleen onderscheiden met de ridderorde van Oranje Nassau, maar ontving hij ook uit handen van prins Bernhard de zilveren anjer van het Prins Bernhardfonds. Dat was een stralend hoogtepunt in een welbesteed, onvergetelijk leven.

H. van der Linden

Gezicht op het Consciëntieplein vanaf de Witte Singel. Fragment van een tekening van J.M.A. Rieke, 1891. Coll. Gem. Archief.

“... BINNEN DER STEDE VAN LEYDEN, OP DE VLIET, AN DE VEST . . . ”¹

Een lokaal-topografisch onderzoek naar het Consciëntieplein
in de 15de en 16de eeuw

door

L.H.J. Sicking

In het *Leids Jaarboekje* van 1966 staan twee korte artikelen van Ir. H.A. van Oerle waarvan er één handelt over de “ridderhofstad Rapenburg”. Op basis van een mededeling van Simon van Leeuwen in zijn *Korte beschrijving van het Lugdunum Batavorum, nu Leyden* ...² en een beschouwing van het kavelpatroon van het landschap komt Van Oerle hierin tot de veronderstelling dat op een terrein aan de Vliet, op de plaats van het tegenwoordige Consciëntieplein, een versterkt huis, vermoedelijk Rapenburg of Raaphorstenburg genaamd, moet hebben gestaan.”

Deze veronderstelling diende als uitgangspunt voor een nader onderzoek naar de geschiedenis van het terrein aan de Vliet. Omdat Van Oerle zijn hypothese slechts baseerde op indirecte aanwijzingen, kan een dergelijk onderzoek nieuw licht werpen op het mogelijk interessante stukje grond. In de praktijk betekent dit dat de 15de- en 16de-eeuwse situatie centraal zal staan. Het oudste teruggevonden archiefstuk dateert namelijk uit het einde van de 14de eeuw. De bedoeling is voor deze periode te achterhalen wat er op het terrein heeft gestaan en wie er eigendomsrechten over kon doen gelden.

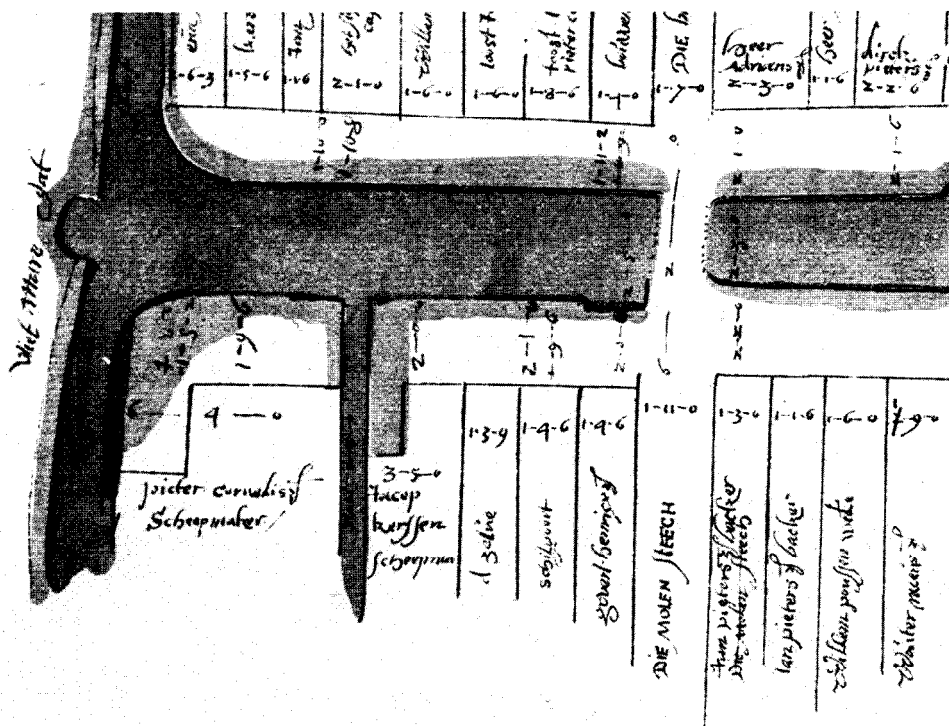
In combinatie met onderzoek naar het bodemarchief, dat wil zeggen alle voorwerpen, fundamenteen en grondsporen die zich in de bodem bevinden, is lokaal-topografisch onderzoek aan de hand van geschreven bronnen van belang voor de kennis van de stadsgeschiedenis.⁴ Hoewel de mogelijkheid daartoe zich voordeed in de loop van 1989, bleef een systematisch archeologisch onderzoek op het Consciëntieplein achterwege. Hierdoor is het niet mogelijk de conclusies van het archiefonderzoek aan archeologische gegevens te toetsen. De resultaten van dit onderzoek worden hier alsnog gepresenteerd omdat zij ook op zichzelf interessant zijn. Verder is dit artikel bedoeld

voor wie zich afvraagt in hoeverre ten aanzien van het Consciëntieplein van een gemiste kans voor de archeologie kan worden gesproken. Voordat het middeleeuwse bronnenmateriaal wordt behandeld, zal eerst de door Van Oerle verzamelde informatie worden besproken.

Een ridderhofstede “Rapenburg” aan de Vliet?

In zijn werk maakt Simon van Leeuwen melding van “een steenen-Burg ofte Sterkte” welke “schrieks over het *Bagijn-hoff*” zou hebben gestaan. Hij brengt het bezit terug tot de Heren van Raaphorst, ambachtsheren van Zoeterwoude, die hier zouden hebben geresideerd: “het *Stam-huys* . . . van de Heeren van Raaphorst, . . . het welk tot dat Water gestrekt heevt, dewelke aldaar haaren *Burg* ofte *Bewoninge* gehad hebben, daar sy seekerder konden wonen, als ergens anders in haar Heerlijkheit, welk Water daar van den naam Rapenburg behouden heevt”.⁷ Hoewel Van Leeuwen, die als ambachtsheer van Zoeterwoude goed geïnformeerd was over de geschiedenis van de streek, de plaats van dit versterkte huis alsmede de afleiding van de naam Rapenburg niet nader aantoont, betekent bovengenoemd citaat dat het huidige Rapenburg zijn naam aan het versterkte huis van de Raaphorsten te danken heeft. Wanneer de twee aanduidingen “Water” in het citaat op eenzelfde gracht betrekking hebben – hetgeen taalkundig heel goed mogelijk is aangezien er bij de tweede vermelding “welk Water” staat – zou de Rapenburg aan de gelijknamige gracht gelegen moeten hebben. Dit is niet strijdig met de mededeling van Van Leeuwen dat de hofstede schuin tegenover het begijnhof moet hebben gelegen. In hetvervolg op eerdergenoemd citaat, “nader bewijs” genaamd, noemt Van Leeuwen dit versterkte huis Rapenburg of Raaphorstenburg. Hier laat hij zich echter minder duidelijk uit over de plaats van deze ridderhofstede die “al lange Jaaren te voren vervallen is geweest, omdat men de plaats niet en weet waar het selve gestaan heevt, als alleen dat het twischen den *Rijn*, ende Korbuloosgravt, nu de Vliet, moet gelegen hebben, welke geheele streeke Rapenburg genomt werd”.⁷ Uitgaande van de laatste mededeling kan het huis Rapenburg dus ergens in het gebied van de stadsuitleg van 1386 hebben gelegen. Dat droeg immers de naam Rapenburg. Aangezien Van Leeuwen zich baseerde op vage aanwijzingen – hij gaf zelf aan dat de lokatie niet meer volledig bekend was – kan het beste van zijn tweede plaatsbeschrijving worden uitgegaan.

Zonder de mogelijkheid van een lokatie aan de oude stadsvest, het latere Rapenburg te onderkennen, herkende Van Oerle in het regelmatig kavelpatroon van het landschap, landwaarts gezien vanaf het begijnhof in schuinse

De Vliet met links het Vlietgat. Goed te zien is de sloot tussen de erven van Pieter Cornelisz. en Jacob Kersen. Tekening Salomon van Dulmenhorst ca. 1583. Coll. Gem. Archief.

richting, een door water omsloten terrein dat volgens hem vanwege de vorm op een versterkt huis moet teruggaan.⁸ Dit is het terrein dat tegenwoordig bekend is als het Consciëntieplein, gelegen aan de Vliet bij het Vlietgat. Omstreeks 1585 heeft de landmeter S.D. van Dulmanhorst hiervan een opmeting gemaakt die in het Kaartboek is opgenomen. De kaart geeft twee door grachten omgeven terreintjes weer. Op het direct aan de Vliet grenzende terrein stond een gebouw dat omstreeks 1585 eigendom was van Pieter Cornelisz., scheepmaker. De situatie zoals weergegeven op de 16de-eeuwse kaart is zonder meer frappant en kan zeer goed mogelijk teruggaan op een veel oudere situatie. De wijze waarop Van Oerle zijn veronderstelling uitwerkt, lijkt mij echter niet juist. Zo vermoedt hij een voorburcht op basis van het feit dat er in de 16de eeuw op het terrein direct aan de Vliet grenzend, een

groter gebouw stond met een leeg erf. Het grondplan van dit vermoedelijk 16de-eeuwse gebouw neemt hij zonder meer op in een geschetst kaartje dat een 14de-eeuwse situatie pretendeert weer te geven en hij plaatst hierbij de aanduiding “ridderhofstede Rapenburch”. Afgezien van de vraag of de weg van Zoeterwoude voor de stadsuitleg van 1386 inderdaad zo liep als Van Oerle beweert, ten oosten van het huidige Consciëntieplein richting het oude Vlietgat in het tegenwoordige Rapenburg, creëert hij vanaf deze weg een toegang tot het door grachten omsloten terrein dat hij tot voorburcht heeft gedoopt.

Voor een dergelijke toegang bestaan geen aanwijzingen: op de kaart van Van Dulmanhorst blijkt hier niets van. Deze waardevolle kaart laat geen verdere veronderstelling toe dan dat het weergegeven terrein terruggaat op een vroegere situatie waarop een versterkt huis kan hebben gestaan.

Het is vrijwel uitgesloten dat er op het terrein, sinds dat met de stadsuitleg van 1386 binnen de stadvesten kwam te liggen, een versterkt huis heeft gestaan. In de volgende paragraaf wordt aangetoond dat er in ieder geval vanaf 1398 iets anders heeft gestaan. Het is dan ook ondenkbaar dat een versterking dienst heeft gedaan ter verdediging van het Vlietgat, zoals Van Oerle in zijn *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* beweert.” Het Vlietgat bij de tegenwoordige Boisotkade ontstond namelijk pas bij de voltooiing van de stadsuitleg omstreeks 1390. Ook zou de nieuwe stadsuitleg volgens hem zijn georiënteerd op het versterkte huis aan de Vliet, 62 roeden vanaf de oude stadsvest – het latere Rapenburg.” Hiervan kan geen sprake zijn. Niet alleen stond er omstreeks 1386 waarschijnlijk geen versterkt huis meer; in geen van de stukken over de nieuwe stadsuitleg werd een versterkt huis als grensaanduiding vermeld. Het is telkens de Naakte Sluis, aan de overkant van de (geplande) vestgracht, die als aanduiding werd genoemd. Deze sluis, die de scheiding vormde tussen de stad en de lagere landen,” zal veeleer de breedte van de stadsuitbreiding hebben bepaald. Omstreeks 1386 stond er op het terrein aan de Vliet blijkbaar geen bouwsel van zodanig belang dat het als plaatsaanduiding kon fungeren.

Vervolgens beweert Van Oerle dat zijn veronderstelling “ten zeerste wordt ondersteund door de kaart van Jacob van Deventer”(± 1560).¹³ Deze geeft in zijn kaart alle belangrijke gebouwen en vestingwerken in vogelvlucht aan. Ook bij het Vlietgat, op het terrein in kwestie, staat een gebouw aangegeven. Dit zou daarom tot de belangrijke gebouwen van de stad gerekend kunnen worden. Wanneer Van Deventer hiermee geen oudere toestand aangaf, kan het aangeduide gebouw geen versterking zijn geweest. In het midden van de 16de eeuw was hier namelijk zeer waarschijnlijk een scheepswerf.

Op de vogelvluchtk kaart van Bast (± 1600) staan op het terrein twee naar de Vliet gerichte huizen en een meer naar achteren gelegen kleiner huis of schuurtje afgebeeld. Het hierachter gelegen terrein is onbebouwd en is door water omgeven (zie afbeelding). Deze situatie stemt volledig overeen met de kaart van Van Dulmanhorst. Met uitzondering van het omringende water duidt geen van beide kaarten op een bijzondere situatie alhier in de 16de eeuw.

Een leenroerig domein van het huis Palenstein. Een molen aan de Vliet !

In het archief van Heereman van Zuydtwijck, berustend in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, bevindt zich een aantal akten (van belening) die betrekking hebben op een terrein aan de Vliet.¹⁴ Deze akten zijn, voor zover daterend uit de 15de en 16de eeuw, allemaal doorgenomen. Het vroegste stuk, een retroakte bij een stuk uit 1467, dateert uit 1398.“ Hierin wordt Simon Bort door Willem van Egmond beleend met de helft van een windmolen, molenhuis en erf. De andere helft van het geheel was van Jan van Leiden. De molen stond bij de Naakte Sluis aan de Vliet.”

In de middeleeuwen stonden windmolens bij een stad, op de stadswal of daarbuiten. Hoewel dit onderscheid voor verschillende Hollandse steden te maken is, is het voor Leiden niet zo duidelijk.¹⁷ De molen van Simon Bort en Jan van Leiden stond in 1398 binnen de stadsmuren. Volgens Van Oerle kan de molen niet veel eerder gebouwd zijn, omdat deze geheel op de nieuw aangelegde stadsverdediging was georiënteerd. Hij lokaliseerde de molen op het terrein tussen de Molensteeg en de vest.¹⁸

Op basis van de gegevens uit de bovengenoemde akten kan de molen preciezer worden gelokaliseerd, namelijk op de plaats van het huidige Consciëntieplein waarmee de mogelijke ligging van een versterkt huis alhier vanaf 1398 is uitgesloten. Hiertoe wordt een aantal in de akten voorkomende plaatsaanduidingen naast elkaar gezet. In een akte uit 1424 werd de molen met molenhuis en erf gelokaliseerd in de nieuwe stadsuitleg bij de Naakte Sluis.“ In een akte uit 1495 werd de plaats van de molen niet duidelijker aangegeven dan zijnde gelegen aan de Vliet in Leiden.“ Nadat in 1518 toestemming werd gegeven de molen af te breken is in een akte uit 1520 sprake van een terrein dat zowel gelegen is aan de Vliet als aan de stadsvest terwijl er een sloot omheen loopt.” Een dorsale aantekening op een stuk uit 1596 vermeldt “... Pieter Cornelisz. ende Jacob Meess scheepmaeckers tegenwoordichge possesseurs van ene molewerff gelegen tot Leyden up de Vliet an de vest...” en levert daarmee een onomstotelijke plaatsaanduiding

van een reeds in 1398 bestaande molen. Pieter Cornelisz. de scheepsbouwer was immers al bekend uit het Kaartboek van Van Dulmanhorst en wordt tevens vermeld op een kaart van de Vliet in hetzelfde boek.

Nu de lokatie van de windmolen is vastgesteld kunnen de leen- en pachtverhoudingen van het terrein aan de hand van bovengenoemde akten nader worden bestudeerd; het staat nu immers vast dat deze hierop betrekking hebben.

Willem van Egmond, ambachtsheer van Zevenhuizen en van Zegwaard en vermoedelijk woonachtig in de hofstede Palenstein, beleende Simon Bort en zijn nakomelingen in 1398 met de helft van een windmolen, molenhuis en erf. Net als de meeste andere Leidse molens, had ook de molen aan de Vliet steeds twee eigenaars, aangezien de risico's van storm-, brand- en bliksemschade groot waren.²⁴ Overigens waren de leenmannen van de heer van Palenstein (o.a. Simon Bort en vanaf 1467 Gerit Veen Claesz.) geen molenaars, maar aanzienlijke Leidenaars die de molen verpachtten.²⁴ Simon bijvoorbeeld bekleedde meerdere malen de ambten van burgemeester en schepen. In de jaren 1397-1402 is hij tevens schout van Zegwaard geweest.²⁵ Over de pachters zijn geen gegevens aangetroffen.

In de betreffende akte worden vervolgens de nazaten van Simon Bort genoemd die achtereenvolgens in aanmerking kwamen voor het genoemde leen wanneer Simon Bort kwam te overlijden. In eerste instantie kwam dit leen dan toe aan Simons dochter Katrijn.²⁶ Nog in hetzelfde jaar beloofde Willem van Egmond aan Simon Bort het eigendom van de helft van de rechten en inkomsten van de windmolen over te dragen. Hieraan had Simon Willem herinnerd. In ruil hiervoor eiste de ambachtsheer van Zevenhuizen land en/of renten ter waarde van 50 pond.²⁷ Of Simon Bort hierop is ingegaan, is niet duidelijk.

In de rekeningen van de St. Pieterskerk is een aantal erven vermeld, gelegen in de nieuwe stadsuitleg, waarvan (grond)rente werd geheven. Onder het hoofdje "twisken die Hoeflaan [thans Doezastraat] ende den Vliet" zijn de hier relevante renten opgenomen. In de rekeningen over de periode 1398-1414 opent dit hoofdje met "Item Symon Bort van al den erven twisken den Molenstraet ende der vest" 4 pond en 4 schelling per jaar.²⁸ Daarop volgt een met de jaren langer wordend rijtje van personen die rente aan de Pieterskerk betaalden en waarmee Simon Bort in de betaling van zijn rente werd gekort. De door Bort verschuldigde grondrente werd dus verrekend met de (pacht)opbrengst van door hem in pacht uitgegeven erven. In de jaren 1398-1404 en 1407-1410 wordt naast Simon Bort ook Jan van Leiden vermeld die aanvankelijk voor zijn deel van de molen en het molenhuis een

rente van 13 schelling en 11 penning moest betalen.²⁹ Blijkbaar was Simon Bort grondrenteplichtig eigenaar van het hele terrein tussen de Vliet, de stadsvest, de Molensteeg en de Hoeflaan en leenman van de helft van het door sloten omgeven terrein met de molen, op de hoek van de Vliet en de vest. Deze helft hield hij tot zijn dood in 1414³⁰ in leen van Willem van Egmond.

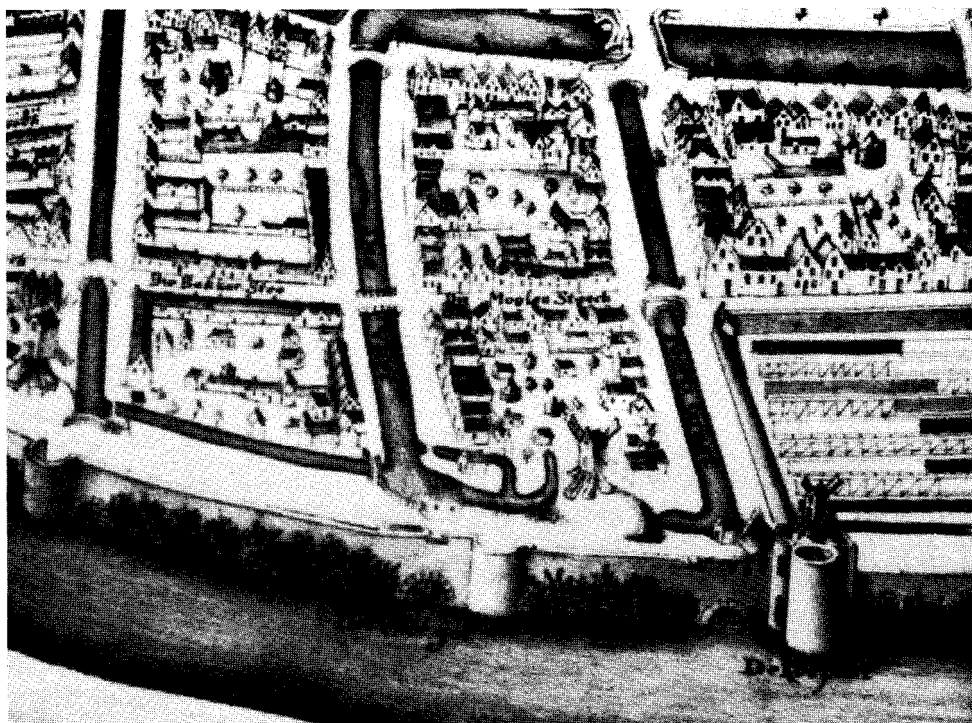
In de rekening van 1417/18 wordt gesproken van Simon Borts erfgenamen en van Lijsbet Simon Borts erfgenaam, waarover de rente van 4 pond en 4 schelling was verdeeld.“

In 1424 droeg **Katrijn** Simon Bortsdochter de rechten en inkomsten uit de molen in leen op aan Aernt van Egmond, heer van **Palenstein**.³² Dit hing samen met de vermoedelijke dood van haar leenheer Willem van Egmond. In hetzelfde jaar namelijk, bezocht **Katrijn** Aernt van Egmond te Palenstein en verzocht hem haar (opnieuw) met de helft van de molen te belenen, die zij voorheen van Aernts vader “saligher gedachten placht te houden”.“ Hoe- wel de laatste niet met naam genoemd werd, is dit waarschijnlijk Willem van Egmond. Aelwijn Baerntsz., die hierbij optrad als voogd van **Katrijn**, had op dat moment de andere helft van de molen in handen, terwijl hij volgens de rekeningen uit 14261428 de plaats van Simon Bort had ingenomen: hij was “van den erven die Symon Bort plagen te wesen” het bedrag van 4 pond en 4 schelling verschuldigd aan de kerkmeesters van de **Pieterskerk**.³⁴

In 1449 werd **Mergriet** Dirc Geritszoonsdochter door Willem van Egmond **Jansz.** beleend met de helft van een windmolen, molenhuis en erf, die zij voorheen van de inmiddels overleden Aernt van Egmond in leen hield. Hoe dit leen op **Mergriet** overging blijft bij gebrek aan gegevens in het ongewisse. De andere helft van de molen behoorde nu toe aan Ghertruyt Zymon Juuden weduwe,³⁵ waarvan de echtgenoot in de rekeningen van 14261428 direct na Aelwijn Baerntsz. is vermeld.

Vervolgens beleende Willem van Egmond in 1451 ene Simon Bort Jacopz. met het eigendom aan de Vliet. De andere helft van het geheel behoorde op dat moment nog steeds toe aan Aelwijn Baerntsz.“ In 1467 ontving de ambachtsheer het leen terug van Symon Bort Jacopz. en gaf het daarop in leen aan **Gerit** Veen Claesz. en zijn nakomelingen.³⁷

Vanaf 1467 was de helft van de molen en bijbehorende opstallen achtereenvolgens in leen gegeven aan **Gerit** Veen Claesz., aan Claes Veen die het in 1468 erfde van Marritgen **Gerijt** Veenendochter en die er in 1473 opnieuw mee beleend werd door Wouter van Egmond, en aan **Yde** Claes Venendochter die het leenrecht erfde van haar vader en in 1495 beleend werd door Jan van Zwieten, de toenmalige ambachtsheer van Zevenhuizen en **Zegwaard**.³⁸

Detail van de stadspatlegrond van Hans Liefrinc met in het midden het Consciëntie@&, 1576

Ruim 23 jaar later, in 1518, bevestigde Willem van Alkemade, als voogd van Jan van Zwieten, de belening van Yde Claes Venendochter met de helft van de windmolen. Yde vroeg toestemming aan Van Alkemade om de molen, die niet meer functioneerde en volledig in verval was geraakt, te mogen laten slopen. Dit werd haar toegestaan gezien haar weinig gunstige financiële situatie waardoor hervatting van de exploitatie van de molen kennelijk was uitgesloten. De andere eigenaar zal eveneens toestemming hebben gegeven. Overigens stonden er op het bijbehorende erf nog voor de molen werd afgebroken waarschijnlijk twee huizen.“”

Een scheepswerf aan de Vliet?

Twee jaar later, in 1520, nam Gerijt Martijnsz. scheepmaker van Yde, weduwe

van Claes Rembrantsz., “een halve huysinge ende erve gelegen opte Vliet mit een halve molenwerve ende halve sloet daer omme gaende ende mit een halve tuyn dair toe behorende” in erfpacht aan.⁴⁰ Blijkbaar was de molen inmiddels afgebroken.

De molenwerf – de verhoogde grond waarop de molen stond – daarentegen, was niet geëffend. In dit verband is het van belang te wijzen op de bevindingen van een amateur-archeoloog die kans zag ter plekke enige graafwerkzaamheden te verrichten. Het terrein bleek voor een deel kunstmatig te zijn opgehoogd. Aan de hand van aardewerkvondsten (14de-15de eeuw) werd duidelijk dat de middeleeuwse ophogingslaag zich minder dan een meter onder het huidige straatniveau bevond. Deze ophoging moet daarom aan de molenwerf worden toegeschreven.

Met de “huysinge” werd het molenhuis aangeduid dat niet bij de toestemming tot afbraak was betrokken. Terwijl in de oorkonde van 1520 voor het eerst de belendingen van het terrein werden beschreven (zie boven), werd over eventuele huizen op het terrein niet gerept. Verder was er in 1520 voor het eerst sprake van een tuin. Gerijt Martijnsz. pachtte het genoemde terrein voor een jaarlijkse rente van vijf Rijnse guldens.

In 1529 werd Rembrant Claes Venenz., wiens moeder Yde intussen gestorven was, door Janna van Zwieten, ambachtsvrouw van onder andere Zevenhuizen en Zegwaard, beleend met de helft van het terrein.⁴¹ In 1535 en 1541 beleende Janna van Zwieten respectievelijk Hubrecht Claes Venensoen en Claes Claes Venensoen, broers van Rembrant, met genoemd bezit.⁴² In juni 1543 transporteerde Claes genoemd leen aan Sybrant Occo. In oktober van hetzelfde jaar werd de laatste door Janna van Zwieten beleend terwijl Katherijn Danielsdochter, een nicht van de toen overleden Claes Claes Venensoen, afstand deed van het leen.“:’

Nadat Sybrant Occo in 1567 opnieuw beleend werd met het terrein, ditmaal door Karel van Bourgondië – heer van Palenstein, liet hij in 1568 aan Dirck Jacobsz. scheepmaecker aanzeggen dat deze het erf “op de Vliet an de vest” niet zonder zijn toestemming mocht vervreemden.” Welke aanleiding er tot het opstellen van deze akte was, is niet geheel duidelijk. In ieder geval kan de rol van Dirck Jacobsz. vergeleken worden met die van Gerijt Martijnsz.: erfpachter van het vermoedelijk tot scheepswerf” verbouwde terrein. Dit leende zich hier, vanwege het omringende water en de ligging bij het Vlietgat, uitstekend voor.

Toch kon Dirck Jacobsz. meer rechten laten gelden. In 1579 namelijk, werd zijn zoon, Adriaen Dierck Jacobss. door Karel van Bourgondië beleend met de helft van het erf aan de Vliet. Het leenrecht was hem aanbestorven

via zijn vader. De belendingen van het terrein worden volledig genoemd: “streckende voor uyt den Vlyet tot Cornelis Huybrechtsz., die wed[u]e van Gerit Claess. en Neel Cort Willemsz. wed[u]e, belent aen de zuijsijde de stedeveste ende ande noortsijde de halve sloot van Jacob Korss”.⁴⁶

Nadat in 1588 Lijsbeth Jacobsdochter, de weduwe van Sybrant Occo, was beleend met de helft van het erf,⁴⁷ ontstonden er in de jaren negentig opnieuw conflicten. In 1595 liet Lijsbeth de Leidse notaris Wilhelm Claesz. Oudevliet bij de weduwe van Jacob Corss. en bij Pieter Cornelisz. “die op die hoeck woondt” protesteren tegen de voorgenomen verkoop van de helft van het erf aan de Vliet. Een soortgelijk protest volgde in 1596, toen gericht aan de weduwe en de scheepsbouwers Pieter Cornelisz. en Jacob Meessen als “possesseurs” van de molenwerf op de hoek van de Vliet en de stadsvest.” De scheepsbouwers, aanvankelijk alleen pachters, waren langzamerhand eigenaars van het terrein geworden ten koste van de oude leenrechten. Deze omvatten in de 16de eeuw niet meer dan het geven van toestemming bij het in gebruik nemen van het terrein door een nieuwe eigenaar. Dit fenomeen, dat veelvuldig voorkwam in die tijd, wordt wel eigendomsverschuiving genoemd.⁴⁹

Het bovenstaande geeft geen volledig beeld van de leen- en pachtverhoudingen. De verdeling van het eigendom in twee helften, die in de bronnen niet afzonderlijk herkenbaar zijn of waarvan er een onderbelicht blijft, is hier grotendeels debet aan. In ieder geval stond er in de periode 1398-1518 een windmolen en is er vervolgens een scheepswerf aangelegd. In de jaren 1543, 1557, 1561, 1564 en 1572 worden telkens twee scheepsbouwers genoemd als bewoners van het terrein.⁵⁰ Een ervan is de eerder genoemde Dirk Jacobsz. Eerst in 1601 is voor het eerst sprake van de “scheepsmaeckerije” van Pieter Cornelisz.” De mogelijkheid van een versterking ten behoeve van de verdediging van de nieuwe stadsuitleg is daarmee uitgesloten. Gezien echter het feit dat ten opzichte van het omringende land voor het stuk grond in kwestie afwijkende eigendomsrechten van toepassing waren, is het niet ondenkbaar dat de rechten van de heer van Palenstein teruggaan op een veel oudere situatie, toen de sloten rondom het terrein misschien een verdedigende functie hadden.

Een nieuwe molen en de aanleg van een steeg

De maatregelen voor de verdediging van Leiden voor het beleg van de stad in 1574 hadden onder meer gevolgen voor het terrein aan de Vliet. Nadat in 1573 besloten was tot de afbraak van de molens buiten de stad, werd in

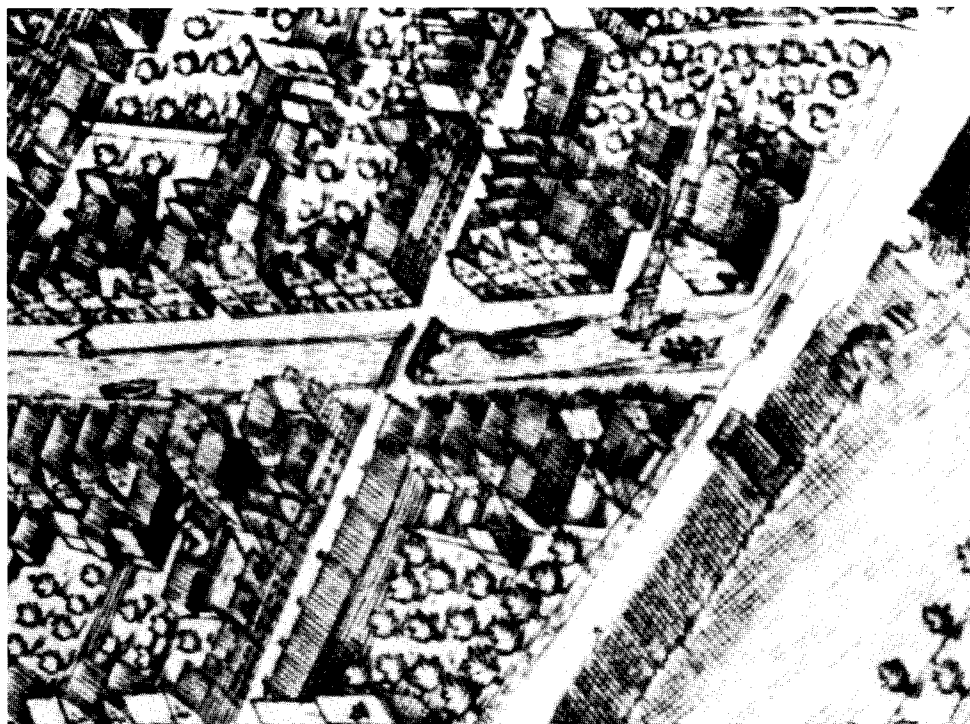
1574 een begin gemaakt met het bouwen van nieuwe op de stadswallen.⁵² Op 23 november sloot de stad een overeenkomst met de molenaar Jan van Schagen over het bouwen van een molen bij de stadsmuur, tussen de Koepoort en de Vliet. De molen is afgebeeld op de kaart van Pieter Bast. Voor de grond zou Jan een pacht betalen van 4 pond en 10 schelling.⁵³ Hiervoor moest een aantal huizen worden afgebroken.

Na het beleg had Jan van Schagen opnieuw huizen laten bouwen in de buurt van zijn molen. In 1584 werd de weduwe van Jan van Schagen, Catrijne Claesdochter, hierover aangesproken door de stad en aangezien zij niet kon bewijzen dat hiervoor toestemming was verkregen, moest zij het bebouwde terrein van de stad in erfpacht aannemen. Ze mocht er verder geen huizen laten bijbouwen. Desalniettemin werd haar toegestaan gebruik te maken van de straat die langs de huizen, vanaf de westzijde van de Koepoortsgracht – thans Doezastraat – naar haar erf liep. Hier wordt de Consciëntiestraat bedoeld, die naar het tegenwoordige Consciëntieplein loopt.⁵⁴

In 1608 richtte Cornelis Zegertsz. van Campen een verzoek tot de stad om door zijn tuin die gelegen was aan de stadsvest achter het huis van Pieter Cornelisz. de scheepsbouwer een steeg te mogen aanleggen om hieraan huizen te bouwen.⁵⁵ Blijkens het belastingboek van 1601 had Pieter Cornelisz. deze tuin aan Cornelis Zegertsz. verkocht.“” Het onbebouwde erf staat zowel op de kaart van Van Dulmanhorst als op die van Bast. De eerder vermelde archeoloog trof de schuin lopende sloot tussen beide door water omringde erfjes aan. Ten westen van de sloot bevond zich een plateau van grove stenen (steenmaat: 19 x 9 x 5 cm). Dit kan worden toegeschreven aan het onbebouwde erf dat in 1601 van eigenaar veranderde.

De stad stemde in met de aanleg van een straat mits de bebouwing 5 roeden van de stadswal verwijderd bleef en er geen uitweg aan de stadsmuur zou komen. Cornelis zou wel een uitweg mogen zoeken richting Koepoortsgracht.“” In reactie daarop verzocht hij de stad om een bruggetje aan te leggen opdat men van de door hem uit te geven erven op de uitgang aan de Koepoortsgracht kon komen. Maar het Leidse stadsbestuur ging niet op dit voorstel in en stelde zich op het standpunt dat degenen die de erven zouden kopen de kosten van de brug zouden moeten dragen.⁵⁸

In 1609 was het plan van Cornelis Zegertsz. uitgevoerd en droeg hij samen met Pieter Cornelisz. het eigendom van de aangelegde steeg over aan de stad. Over de ligging ervan worden we uitvoerig geïnformeerd. De “Campenstraat” begon aan de oostzijde van de Vliet en liep eerst lijnrecht in oostelijke richting over een lengte van 8 roeden en 9 voeten, hetgeen overeenkomt met de lengte van de huidige Campersteeg die ongeveer 33 meter bedraagt.

Detail van de stadsplattegrond van Pirtm Bast met de Vliet en het Consciëntieplein, 1600. Coll. Gem. Archief.

Vervolgens boog het straatje af in zuidelijke richting, lopend tot aan de binnenvestingsloot. Dit gedeelte was 9 roeden lang oftewel ongeveer 34 meter en heet tegenwoordig Ruime Consciëntiestraat. Daarna maakte de straat opnieuw een hoek, weer in oostelijke richting tot aan een bruggetje.⁵⁹ Het bruggetje vormde de aansluiting op de steeg van Catrijne Claesdochter, de tegenwoordige Consciëntiestraat. Hiermee was het stratenpatroon ontstaan dat tegenwoordig nog herkenbaar is.

Voor de aanleg van de steeg moet een deel van de sloten gedempt zijn. Tijdens rioleringswerkzaamheden in de Kampersteeg, medio 1988, werd vastgesteld dat deze steeg voorheen water is geweest. Het moet hier gaan om een sloot die deel uitmaakte van het eerder beschreven grachtenpatroon.

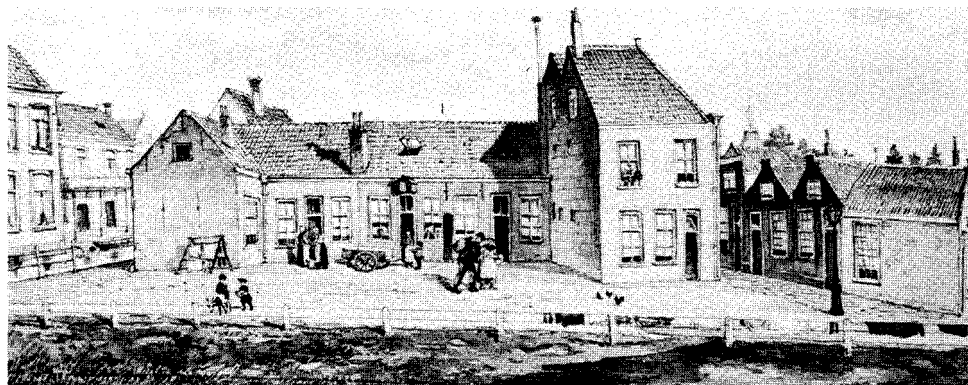
Conclusie

Allereerst moet worden vastgesteld dat het overgeleverde bronnenmateriaal nauwelijks aansloot op de veronderstelling van Van Oerle die als uitgangspunt diende voor het onderzoek. Bovendien leverde het doornemen van de 15de- en 16de-eeuwse stukken betreffende het terrein aan de Vliet een aantal nieuwe gegevens op waarmee het mogelijk bleek een aantal van Van Oerle's vervolgrekeningen te ontkrachten. Zo kan er na 1386 hoogst waarschijnlijk en na 1398 absoluut geen versterking bij het Vlietgat hebben gestaan.

Voor de 15de en 16de eeuw is er meer duidelijkheid ontstaan over de functie van het onderzochte terrein, de bebouwing en de eigendomsverhoudingen. De bevindingen van de amateur-archeoloog, die alleen op deze periode betrekking hadden, kwamen overeen met de hier getrokken conclusies. In de eerste plaats kon de reeds bekende molen⁶⁰ preciezer worden gelokaliseerd, op de plaats van het huidige Consciëntieplein. Van Oerle – hij was slechts bekend met het bestaan van een molen, ergens tussen de Molensteeg en de stadsvest – was zich van de exacte ligging niet bewust zodat hij een versterking bij het Vlietgat kon vermoeden. A.F. de Graaff zag deze molen tevens aan voor die van Jan van Schagen.“ Hij was blijkbaar niet op de hoogte van de afbraak van de molen rond 1518. Bovendien werd de molen van Van Schagen verder van de Vliet vandaan aan de stadsvest gebouwd.

De helft van de rechten van de molen aan de Vliet en bijbehorende bouwsels hielden aanzienlijke Leidenaars in leen van de heer van Palenstein. Over de pachters van de molen is niets bekend geworden. Nadat de molen in de jaren na 1518 was afgebroken, werd het terrein achtereenvolgens in pacht uitgegeven aan enkele scheepsbouwers. Met een vermelding als “scheepmakerij” ging het terrein de 17de eeuw in.

Al die tijd schijnt het perceel, in tegenstelling tot het direct aangrenzende gebied, aan het proces van verstedelijking te zijn ontkomen. Pas aan het begin van de 17de eeuw kwam hierin verandering. Het erf achter het huis van de scheepsbouwer Pieter Cornelisz. werd toen opgesplitst en in erfpacht uitgegeven. De verschillende pachters bebouwden de grond met huisjes die aan een nieuw aangelegde steeg werden gesitueerd waarvoor een deel van de sloten moet zijn gedempt. Pas toen ontstond het stratenpatroon dat vandaag de dag nog steeds herkenbaar is. De naam die de eigenaar van de grond, Van Campen, meegaf aan de steeg is tegenwoordig beperkt tot het noordelijke deel ervan, dat op de Vliet uitkomt.

Het Consciëntieplein. Tekening van J.E. Kikkert ca. 1905. Coll. Gem. Archief.

Met dit alles is over de situatie in vroeger eeuwen nog geen uitsluitsel gegeven. Het opmerkelijke patroon van het terrein -het was door water omringd -, alsmede het op zichzelf opmerkelijke feit dat het als leengoed van de heer van Palenstein een uitzondering vormde ten opzichte van de bezitssituatie van het overige land dat de stadsuitleg van 1386 bestreek, wijzen op een bijzondere betekenis die het terrein in vroeger tijden gehad moet hebben. De veronderstelling dat er voor de stadsuitleg van 1386 een versterking aan de Vliet heeft gelegen hoeft dus niet verworpen te worden. Alleen archeologisch onderzoek had nadere gegevens kunnen opleveren die over deze hypothese uitsluitsel hadden kunnen geven. Het relevante bodemarchief is echter zonder systematisch te zijn onderzocht afgevoerd. Een gemiste kans voor de archeologie op de oplossing van het raadsel van de ridderhofstede Rapenburg...

NOTEN

1. Plaatsaanduiding (16de eeuw) van zowel het Consciëntieplein als het Gemeentearchief in de 20ste eeuw.
Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), Archief Heereman van Zuydtwijck, inv.nr. 1780. Akte gepasseerd voor notaris Jan Pietersen van der Heijden.
2. Volledige titel: *Korte beschrijving van het Lugdunum Batavorum, nu Leyden: vervatende een verhaal van haar grondstand, oudheid, opkomst, voortgang ende stadsbestier, sampt het graven van den Ouden en Nieuwen Rijn, met de Oude endr Nieuwe Slijkwateringen van deselve* (Leiden 1672).
3. H.A. van Oerle, "Een ridderhofstad Rapenburg" in: *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 115-117.
4. Zie hierover L.H.J. Sicking, "... Binnen der stede van Leyden, op de Vliet, an de vest." *Lokaal-topografisch onderzoek in het Gemeentearchief Leiden* (ongepubliceerd stageverslag; Leiden 1988).
5. S. van Leeuwen, *Korte Beschrijving van het Lugdunum Batavorum*, 18.
6. Van Oerle, "Een ridderhofstad Rapenburg", 115 en 116.
7. Van Leeuwen, *Korte beschrijving*, 441 en 442.
8. Van Oerle, "Een ridderhofstad Rapenburg", 115.
9. Van Oerle, "Een ridderhofstad Rapenburg", 116.
10. Van Oerle, "De Witte Poort aan de Vliet" in: *Leids jaarboekje* 58 (1966) 109-114, aldaar 110.
11. Van Oerle, "Leiden binnen en buiten de stadsvesten" (Leiden 1975) 198.
12. Van Oerle, "De stadsuitbreiding van de jaren 1386/89" in: *Leids jaarboekje* 59 (1967) 77-83, aldaar 81.
13. Van Oerle, *Stadsvesten*, 187 en 190.
14. Van Oerle, "Een ridderhofstad Rapenburg", 116.
15. Terugggevonden dankzij aanwijzingen van D.E.H. de Boer en J.C. Kort.
16. ARA, Archief Van Zuydtwijck, nr. 1756.
17. P.J.M. de Baar, "De molen van Barent Lambrechtszoon" in: J.R. ter Molen, A.P.E. Ruempol, A.G.A. van Dongen ed., *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Amsterdam 1986) 15-20, aldaar 15.
18. Van Oerle, *Stadsvesten*, 192 en 198. Hij geeft geen bronvermelding.
19. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte van belening (1424) nr. 1753.
20. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte van belening (1495) nr. 1759.
21. ARA, Archief Van Zuydtwijck, twee akten (1518 en 1520) nrs. 1777 en 1778.
22. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte (1596) nr. 1781.
23. De Baar, "De molen van Barent Lambrechtszoon", 15.
24. A.F. de Gradff, "Leidse windmolens voor 1600" in: *Leids Jaarboekje* 54 (1962) 40-49, aldaar 41.
25. F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) bijlage 8.
26. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte van belening met retroakte nr. 1756.
27. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte (1398) nr. 1776.
28. Kleijntjens, "Molen op den Vliet" in: *Leids jaarboekje* 18 (1921/22) 1-4, aldaar 2 en 3.
29. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archieven van de kerken, Rekeningen Pieterskerk nr. 323.1-10 f. 8-11.
30. GAL, Rekeningen Pieterskerk nr. 323.1-10 f. 8-11.
31. Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 8.
32. GAL, Rekeningen Pieterskerk, nr. 323.11 f. 15v.
33. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte (1424) nr. 1732.
34. Genoemd in de inventaris; het origineel ontbreekt echter.

33. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte van belening (1424) nr. 1753.
34. Ibidem.
- GAL, Rekeningen Pieterskerk nr. 323.12-14 f. 11.
35. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte van belening (1449) nr. 1754.
36. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte van belening (1451) nr. 1755.
37. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte van belening (1467) nr. 1756. De hierbij behorende retroakte, een getransfgeerd charter is het eerst besproken stuk uit 1398. Zie noot 15.
38. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akten van belening nrs. 17561759.
39. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte (1518) nr. 1777.
40. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte (1520) nr. 1778.
41. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akte van belening (1529) nr. 1760.
42. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akten van belening (1535 en 1541) nrs. 1761 en 1762.
43. ARA, Archief Van Zuydtwijck, Akten (1543) nrs. 1779 en 1763.
44. ARA, Archief van Zuydtwijck, Akten (1567 en 1568) nrs. 1764 en 1780.
45. Van Oerle, "Een ridderhofstede **Rapenburg**", 116.
46. ARA, Archief van Zuydtwijck, Akte van belening (1579) nr. 1765.
47. ARA, Archief van Zuydtwijck, Akte van belening nr. 1766.
48. ARA, Archief van Zuydtwijck, Brief en akte nr. 1781.
49. A.S. de Blécourt en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* (Groningen en Den Haag 1932) 213, 217 en 218.
50. GAL, Secretariearchief 1 (SA 1), Kohier van reparatiegelt ende weeckgelt ($\pm$ 1543) nr. 947, f. 24v.
- GAL, SA 1, Kohier van de tiende penning (1557) nr. 992, f. 6.
- GAL, F5004, Kohier van de tiende penning (1561) 171-172.
- GAL, SA 1, Kohier van de tiende penning (1564) nr. 993, f. 84-84v.
- GAL, SA 1, Rekeningen van de omslagen van het brandgerei (1572) nr. 1175.
51. GAL, Secretariearchief 11 (SA 11), Oud belastingboek 1601 nr. 6599, f.372.
52. Van Oerle, *Stadsvesten*, 282-283.
53. GAL, SA 1, Groot privilegieboek C nr. 83, f. 434.
54. GAL, SA 11, Akte van uitgifte (1584) nr. 1668.
55. GAL, SA 11, Gerechtsdagboek F nr. 50, f. 289.
- Van Oerle, *Stadsvesten*, 318.
56. GAL, SA 11, Oud belastingboek 1601 nr. 6599, f. 372r.
57. GAL, SA 11, Gerechtsdagboek F nr. 50, f. 289.
58. Ibidem, f. 290.
59. GAL, SA11, Privilegeboek D nr. 1612, f. 236v.
60. Zie het artikel van De Graaff (n. 24) en Van Oerle, *Stadsvesten*, 192 en 198.
61. De Graaff, "Leidse windmolens voor 1600", 41.

AANGELIJND IN MIDDELEEUWS LEIDEN

De houding van de magistraat ten opzichte van de hond
in de periode tot 1573

door

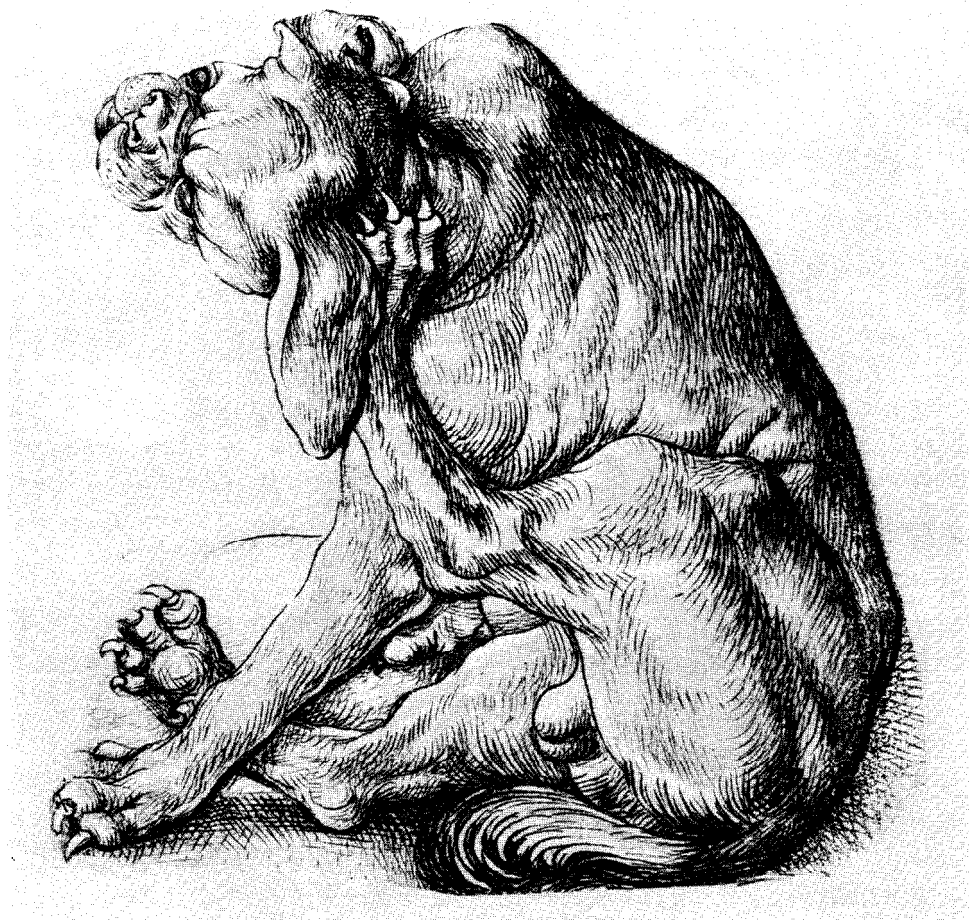
J.W. Marsilje

Er zijn in het verleden tal van studies verschenen over aspecten van het stedelijk bestuur. Veelal ging het hierbij om de topografische ontwikkeling van Leiden, de wetgeving door de magistraat, de wetshandhaving, het financiële beleid of de sociale gelaagdheid van de stad. Daarnaast bestaan velerlei studies over beperktere aspecten van het stedelijk bewind.

In dit artikel wordt aandacht geschonken aan zo'n bescheiden aspect. Het gaat om de stellingname van de magistraat jegens het verschijnsel hond. Ik ga hierbij in op de formele kant van de affaire: de stedelijke wetgeving weergegeven in keuren en verordeningen. Vervolgens wordt aandacht geschonken aan het eventuele optreden van de overheid bij overtredingen van die keuren. Op deze wijze moet het mogelijk zijn enige kijk te krijgen op de stellingname van het stadsbestuur in de dagelijkse praktijk ten aanzien van honden. Ervan uitgaand dat bestuurlijk handelen een afspiegeling kan zijn van gevoelens, van de heersende mentaliteit, mag verondersteld worden dat dit onderzoek behalve over een bestuurscultuur ook iets kan zeggen over eventuele mentaliteitsveranderingen met betrekking tot de hond.

De algemene tendens

In een artikel uit 1949 heeft de Nijmeegse rechtshistoricus Hermesdorf een overzicht gegeven van hoe stadsbesturen in vooral de noordelijke Nederlanden zich opstelden in hun wetgeving tegenover de hond.' Davids heeft in een recente studie waarin de opkomst en groei van de Dierenbescherming centraal staan, aan dat aspect opnieuw aandacht geschonken." Het feit dat vrijwel alle steden in dit opzicht actief waren, maakt duidelijk dat men de vele honden in de stad als een ongewenst verschijnsel, wellicht zelfs als een

De zich krabbende hond. Gravure van de Meester van het Amsterdams Kabinet ca. 1500.

gevaar beschouwde. De verordeningen signaleren een teveel aan honden in de steden. Ze wijzen op de overlast die de dieren veroorzaken. Soms ook hebben keuren het over het gevaar dat men van de kant van bijtgrage honden op straat loopt.

De stadsbesturen waren uit op beperking van het hondenbestand. Zelfs totale eliminatie ervan werd zo nu en dan nagestreefd, lijkt het. Hierbij dient de kanttekening geplaatst, dat meestal een uitzondering gemaakt werd voor jacht- en windhonden. Deze geprivilegeerde “rassen” vertegenwoordigden in verband met de jacht een zekere gebruikswaarde. Ze waren dus nuttig en, naar ik veronderstel, vooral te vinden bij de welgestelde burgers voor wie de jacht een aangenaam tijdverdrijf kon zijn. Stadsbestuurders behoorden tot deze groep of hadden er nauwe banden mee.

Hoe de hondenpopulatie terug te dringen

Van de voor de hand liggende gedachte, het hondenbestand te beperken door een of andere hondenbelasting toe te passen, merken we weinig in de bronnen. Men verwachtte er kennelijk niet veel van. Het besluit dat de magistraat van Gorinchem tegen het einde van de 15de eeuw nam om het houden van deze dieren slechts toe te staan tegen een betaling van vijf stuivers aan de kerkmeesters, is voor die tijd vrij uniek.”

Een andere mogelijkheid bestond hierin dat men het recht om honden te hebben, koppelde aan het bezit van de burgers. Alleen lieden met een flink vermogen mochten dan zo'n viervoeter houden. Maar uit de hierna te bespreken veel forsere maatregelen is af te leiden dat deze hondvriendelijke aanpak onvoldoende resultaat opleverde.

Een draconische maatregel om te proberen van de honden af te komen, bestond in het zogenaamde “quyt maken”. Dit hield in dat iedere hondenbaas opgedragen werd zijn dier te doden. Soms moest hij ook nog het kadaver in een daartoe door de stad aangewezen put deponeren. Ook aan het effect van deze naar hedendaags inzicht stuitende aanpak kan men twijfelen. De Schiedamse magistraat verordende in 1571 bijvoorbeeld dat men zijn honden diende “quyt te maken”, anders zou de overheid een hondenslager aanstellen om de dieren op straat dood te slaan.’

In Dordrecht heeft men nog op een andere manier dit “quyt maken” in de praktijk gebracht. Daar charterde het stadsbestuur in 1509 twee schepen waar de honden naar toe gebracht moesten worden. Op volle zee zouden de dieren dan in de golven de dood vinden. Overigens stelde men dat eigenaren ook zelf hun hond mochten doodslaan of verdrinken. Het laat

Honden in het Engelse handschrift "Bestiary Ashmole", ca. 1210.

zich raden dat lang niet iedereen zich op deze wijze van zijn viervoeter wenste te ontdoen. Een jaar later vaardigde het Dortse bestuur dan ook opnieuw een keur uit met het bevel dat iedereen binnen acht dagen zijn hond moest "quyt maken"; jacht- en windhonden mochten in leven blijven mits de bazen een inkomen hadden van 100 £ aan jaarlijkse renten."

Als de weergegeven maatregelen onvoldoende succes opleverden, restte niets anders dan dat de magistraat een hondenslager aanstelde. Deze man — soms ook als "creeft" aangeduid — diende de stad van de hondenplaag te verlossen. Om zijn inzet te stimuleren, kreeg hij per doodgeslagen hond betaald. De stadsrekeningen, waarin het hem betaalde bedrag opgetekend werd, laten dan ook het resultaat van zijn werk zien. Menigmaal vonden op deze wijze meer dan honderd honden de dood. Een triest record meldt Gent: daar sloegen de hondenslagers in 1487-1488 zo'n 1300 dieren dood."

In Amsterdam moest de hondenslager kleine honden sparen. Hondjes die door de ring bij de kerk of aan het stadhuis konden, mochten in leven blijven. Nadrukkelijk werd gesteld, dat de hondenslager niemand voor geld mocht ontzien.⁷

Het verwondert niet dat het "beroep" van hondenslager niet populair was. Bij de aanstelling van zo'n man stipuleerde het stadsbestuur dat het zijn nieuwe dienaar optimaal zou beschermen. De hondenslager droeg op zijn kleding het wapen van de stad. Die "button" diende om de bevolking duidelijk

te maken dat men met een stedelijke functionaris te doen had. Beledigingen en aanvallen op zijn persoon beloofde de magistraat te bestraffen. Uit de vermelding dat het de hondenslager verboden was om in ruil voor geld een hond te sparen, wordt duidelijk dat menige inwoner zó zijn hond in leven wilde houden en dat de “creeft” voor dit extraatje niet ongevoelig was.’

Van het vooral op het platteland toegepaste “poten” merken we begrijpelijkerwijs in de steden niet veel. Had men in de dorpen en op het land niet of nauwelijks te maken met een ruimteprobleem, gewaakt moest worden tegen het stropen van het wild. Daarom werd dit de honden moeilijk zoal niet onmogelijk gemaakt door een van beide voorpoten voor een deel te amputeren. De nu minder rappe hond was zo niet langer een gevaar voor hazen, konijnen of ander wild. In Gorinchem beval de overheid omstreeks 1400 overigens honden te “poten” en in Steenberghe ging men in het begin van de 16de eeuw nog over tot het “cortpoeten”.

De Leidse wetgeving

De oudste ons bekende keur in dit verband dateert van omstreeks 1360. Bepaald werd dat wie honden houden wilde, per hond moest beschikken over een “heynt die men riden mach”. Op overtreding stond een boete van 12 schellingen.¹⁰ Men wilde derhalve de hondenpopulatie terugdringen door het houden van een of meer honden te koppelen aan rijkdom en stand. De boete mag fors genoemd worden. Voor 12 schellingen of 18 groten moest een ongeschoold opperman een eeuw later ruim een halve week werken!

Op 1 december 1459 werd een nieuwe keur op het bezit van honden uitgevaardigd. Wie wind- of jachthonden houden wilde, diende gegoed te zijn voor een jaarlijkse rente van 100 £. Dit bedrag vertegenwoordigde een kapitaal van circa 1200 £. De op overtreding van de keur gestelde boete was fors: 4.000 stenen. Dit was de traditionele aanduiding van de zwaarte van de boete. Betaald werd al lang in geld: 24 stuivers per 1.000 stenen. De overtreding kostte derhalve 96 stuivers of bijna 6½ £ Hollands. Van dit gebod werden de ambtenaren van de landsheer vrijgesteld. Die namen ook in ander opzicht een bevoorrechte positie in: veelal waren ze in de steden vrijgesteld van accijnsbetaling. Het vervolg van deze keur maakt duidelijk dat men beperking van dit soort honden vooral nastreefde om het stropen of schade toebrengen aan andermans beesten tegen te gaan. De jacht- en windhonden werden expliciet genoemd omdat zij voor stropen het meest in aanmerking kwamen, maar ook met andere honden “hoe zij genoemd mogen wesen” mocht men

Honden *in hel* Franse handschrift "*Le livre de la chasse*", ca. 1405.

een ander geen nadeel berokkenen aan zijn beesten, vogels of duiven." De Leidse vaders stelden overtreders straf en schadebetaling in het vooruitzicht. Vanzelfsprekend betrof het hier vooral buiten de stad bedreven onrecht. De magistraat bepaalde dan ook dat als een Leids burger zich hiervoor elders in rechte had te verantwoorden, hij niet op bijstand van zijn stad behoefde te rekenen.

De vraag komt op of de keur van 1459 die van omstreeks 1360 verving. Hoewel dit nergens duidelijk wordt gesteld, moet dit wél verondersteld worden. De keur van omstreeks 1360 kwam namelijk niet meer in het nieuwe keurboek voor. Verder zijn er redenen om aan te nemen dat die oude keur in het midden van de 15de eeuw niet meer functioneerde. Want het heeft er alle schijn van dat de elitaire bepaling van circa 1360 niet meer nageleefd werd. Er waren kennelijk veel honden van allerlei soort in de stad. En niet alleen bij de rijken die zich de luxe van een rijpaard konden permitteren. Bovendien ligt het niet voor de hand, juist deze categorie burgers van de neiging tot stropen te verdenken.

"Hondenbelasting"

Een volgende keur, van 16 augustus 1476, versterkt de veronderstelling dat er heel wat honden van allerlei slag in de stad rondliepen. Toen bepaalde het Leidse bestuur iets heel opmerkelijks:

“wie ... enige honden hebben of houden . . . die sullen altijd staende hebben ende houden binnen den huys dair zij wonen, te weten van soe menigen hont als een heeft, soe menigen smal tonne souts, bij der boete van 18 schel. te verbueren, alsoe dicke ende menichwerpe als een dairop begaen ende bekuert wordt; ende nochtant soude hij van elken hont een tonne souts hebben, als voirsr. is, ende die heel houden staende, alsoe lange als hij den hont of honden hebbende of houdende is, bij derselver boete”.

Iedere hondenbezitter moest voor elke hond dus een kleine ton zout in huis hebben staan en die steeds gevuld houden, op straffe van 18 schellingen of 13½ stuiver. Wat zat daar achter?

We hoeven hierbij niet te denken aan een maatregel in hygiënische zin. Niet alleen is daarbij geen zinnige gedachte te ontwikkelen, de keur gaf ook geen opdracht om iets met het zout te doen. Bovendien werden in het keurboek van 1508 de eigenaren van jachthonden vrijgesteld van het tonnetje zout in huis. Dit betrof immers vooral de bevoorrechte groep lieden die over jacht- of windhonden kon beschikken.

De verordening uit 1476 moet beoogd hebben het houden van een of meer honden onaantrekkelijk te maken. Hieruit is tevens de zojuist vermelde inperking uit 1508 van de zout-keur te begrijpen. Om een en ander te adstrueren, is het noodzakelijk in te gaan op functie en prijs van het zout in de laat-middeleeuwse samenleving.

Zout

Het zout was in de praeindustriële periode het conserveringsmiddel bij uitstek en staat te boek als een goedkoop en onmisbaar massaproduct. Het werd gebruikt om spijzen op smaak te brengen, diende ter conservering van vis en vlees, en werd ook nog voor verscheidene industriële doeleinden aangewend. Berekend is dat in de late-middeleeuwen per persoon per jaar minstens 10 kg. zout gebruikt werd; bijna het dubbele van thans. Hoewel zout onderhevig was aan grote prijsfluctuaties, komt over het laatste kwart van de 15de eeuw en het begin van de 16de een schatting van de zoutprijs per kg. uit op 0.2 gr. zilver. Stellen we het gewicht aan zout van zo'n voorgeschreven tonnetje op 15 kg., dan bedroegen de kosten daarvan 3.0 gr. zilver. Bevatte de zilveren groot in die tijd gemiddeld zo'n 0.5 gr. zilver, dan betekent dat globaal een prijs van 6 groten per tonnetje.‘

Kijken we in dit verband naar de daglonen van metselaars en opperlui werkzaam bij het Leidse Catharijne gasthuis:”

	metselaars	opperlieden
1475	7 gr.	6½ gr.
1490	9 gr.	7 gr.
1505	7 gr.	7 gr.
1520	12 gr.	5% gr.

Ook al houden we rekening met een hoog zoutgebruik in de middeleeuwen, toch moet zo'n uitgave ineens een forse aanslag op de portemonnee betekend hebben. Bijna een dagloon opofferen voor een hond, wat van een opperman gevraagd werd, van iemand dus die economisch bezien in de marge van de samenleving leefde, was niet gering. En ook voor de geschoolde ambachtslieden kwam deze hondenbelasting ruim boven een half dagloon uit.

Doel van de magistraat was, het houden van een hond financieel onaantrekkelijk te maken. Deze fiscale nieuwigheid moet zelfs voor de beter gesitueerde burgers hinderlijk zijn geweest. Zij slaagden er in 1508 immers in, zoals we eerder zagen, voor hun jacht- en windhonden vrijgesteld te worden van het tonnetje zout.

De stad zelf haalde uit deze nieuwe belasting nauwelijks enig geldelijk voordeel. Ze hief wel accijns op zout, maar in de jaren zeventig van de 15de eeuw bedroeg de pachtsom van de zoutaccijns gemiddeld nog geen 100 £ per jaar.“

De situatie vanaf de tweede helft van de 15de eeuw

In beide laatste decennia van de 15de eeuw stuiten we in de rekeningen op posten die wijzen op een hondenslager in de stad. Leiden betaalde in 1466 een hondenslager voor het doden van 50 dieren.“ In 1487 treffen we ene Martijn Valtijns als zodanig aan. Hij kreeg een halve groot per doodgeslagen hond. Voor 99 honden leverde hem dat 33 schellingen op.” Zes jaar later trad een andere “hondencreeft” in de sleutelstad op. 238 honden lieten toen het leven.” Een post uit de rekening van 1497 meldt een uitgave voor “tschil-detgen dat den hondeslager hadde”.¹⁹

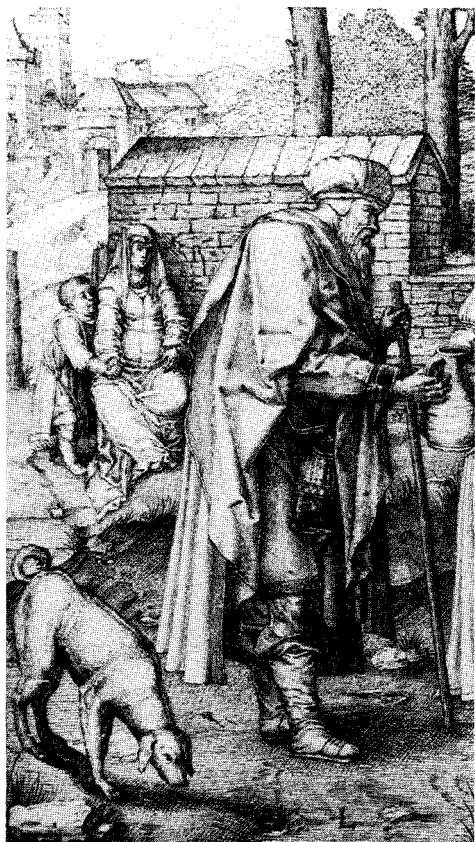
Het lijkt erop dat 1500 opnieuw een onveilig jaar voor de Leidse viervoeters is geweest. Schoorsteenveger Cornelis Jansz. kreeg namelijk geld “omme dat hij die honden vuyte water gevischet ende inden putte gebrocht heeft omme te bedelven”.“ Er is weinig fantasie voor nodig om zich voor te stellen wat zich in het Leidse had afgespeeld. Onduidelijk is of dit het werk is geweest van een hondenslager; ik trof geen post in de rekening aan die daarop wijst. Mogelijk is ook dat de bazen zelf hun dieren hebben moeten ombrengen.

Enkele jaren later moet het hondenbestand weer een flinke vorm hebben aangenomen. De door de stad aangestelde straatveger Dirck Claesz. kreeg jaarlijks wat betaald om de honden uit de kerk te jagen.²¹ En op 14 juni 1505 ging het stadsbestuur opnieuw over tot de aanstelling van een hondenslager die alle honden die hij in de stad te pakken kon krijgen “slaen sel”. Jacht- en windhonden, plus de waakhonden bij de ramen van de lakenfabrikanten moest hij in leven laten. Het motief om opruiming onder de viervoeters te houden was de overlast die de los lopende dieren binnen en buiten de stad teweegbrachten. Kinderen durfden niet meer vrij over straat te gaan. Niemand, beval het gerecht, mocht de hondenslager iets met woorden of daden misdoen.²²

Kennelijk had deze hondenslager niet veel van zijn taak gemaakt. Want in 1507 en 1509 kwam de magistraat met nieuwe, anti-hondse verordeningen. De stad is “zeer vervolt” van honden, heette het. Kijken en armen hebben honden die de mensen “veele inconuenienten” bezorgen. Daarom moet ieder die in strijd met de keuren honden houdt, ze “quyt maken” en brengen naar de “putte die de stede heft doen maken om aldair bedolven te worden”. Een uitzondering werd gemaakt voor de eerder vermelde gebruikshonden.²³

In 1520 en volgend jaar speelde de zaak opnieuw. Op 5 mei werden de beide, bekende keuren weer eens afgelezen. Keuren waarin, zoals we zagen, bepaald was dat slechts jacht- en windhonden gehouden mochten worden indien men 100 £ aan rente per jaar te vorderen had, en dat men voor andere soorten per hond een tonnetje zout in huis moest hebben staan. Op dezelfde dag en nadien op 1 februari 1521 kondigde de stedelijke overheid aan dat vanwege de overlast van de grote aantallen honden ieder die deze dieren in strijd met de keuren hield, ze moest doden.

Veel succes verwachtte de magistraat hiervan kennelijk niet. Want op die eerste februari gaf het stadsbestuur tevens te kennen een hondenslager aan te willen stellen. Drie weken later had men iemand gevonden. Claes Aerntsz. werd als hondenslager in dienst genomen. Hij zou bescherming van de kant van de stad genieten en uitgerust worden met het stadsschild. Wie Claes iets zou misdoen of uitschelden, kon rekenen op bestraffing. Aan kinderen werd verboden hem achterna te lopen en uit te jouwen. Alle honden moest hij doodslaan uitgezonderd de jacht- en windhonden. Hij mocht geen geld aannemen in ruil voor het in leven laten van de hond. Men zou Claes “doiechdelick dair of loenen” door hem $\frac{3}{4}$ groot per gedode hond te betalen. Bovendien zou men hem voor het doodslaan van honderd honden drie Rijns gulden extra geven “tot eenen tabbert ofte wambays ende coussen”.

Honden in het werk van Lucas van Leyden, begin 16de eeuw.

Claes Aerntsz. blijkt een actief beleid gevoerd te hebben: 152 honden vonden door zijn toedoen de dood.”

Drie jaar later kloeg het stadsbestuur wederom over de hondenuverlast en in 1525 blijken Quyntyn van Duwaye en Michiel Haser als hondenslayers in dienst genomen te zijn.” Ene Jan du Bovi kreeg in september 1533 een aanstelling als hondenslager. De stad werd geteisterd door veel honden die “grote gerufte bij dage ende by nachte maicken upter straeten, inder kercken ende andere hoecken van der stede”. Hieronder waren veel oude, versuifte

honden en “grote sorchlicken rekels die zeer periculoes zijn”. Men is bang dat veel oude honden razend zullen worden. De taak van hondenslager Jan du Bovi week in geen enkel opzicht af van die van zijn voorgangers; ook hij genoot de bescherming van de stedelijke overheid. Ook hij kreeg uitdrukkelijk te horen zich niet te laten omkopen. Zijn loon was hoger dan voorheen, namelijk een groot per doodgeslagen hond. In totaal bracht hij 56 dieren om.²⁶

We horen dan jarenlang niets over hondenoverlast; hondenslagers blijven tot 1567 uit beeld. Maar dan blijkt het weer goed mis te zijn in de stad. De klachten zijn vrijwel dezelfde als in 1533. Ook nu is men bang voor “raserie”. Verder werd zorg uitgesproken over het door honden overbrengen van “infectie ende corruptie in desen veechlicken tijt”. Cornelis Godschalc van Breda werd als hondenslager tot 2 februari 1568 in dienst genomen. Maar anders dan voorheen, kreeg hij een veel genuanceerder taakomschrijving. Hij mocht alleen op straat los lopende honden doden. Ieder kon namelijk zijn hond voor dit akelige lot behoeden door die binnenshuis te houden. De “edele” jacht- en windhonden mochten zelfs aangeliend op straat.

Cornelis Godschalc mocht voor elke doodgeslagen hond 6 stuivers eisen van de eigenaar die zo onzorgvuldig was geweest zijn dier niet thuis te houden of, als het om een jachthond ging, die onaangeliend op straat te laten lopen. Een onwillige eigenaar kreeg met de stadsbode met de roede te maken, die de boete zonodig met panding zou invorderen. Voor gedode honden waarvan de eigenaar niet bekend was, zou de stad Cornelis één stuiver uitkeren. Bovendien zorgde het stadsbestuur voor officiële kleding. Het betaalde er ruim 9½ Rijns gulden voor.”

Eerder is vermeld dat de hondenslager geen populaire figuur was in de middeleeuwse stad. De Leidse archiefstukken wekken de indruk dat de hondenslager iemand van buiten de stad was, een vreemdeling dus. Voorstelbaar is, dat dit “ambt” zo oneervol, zo gehaat was dat de uitoefening ervan door een eigen burger gelijk stond met declassering tot paria.

De namen van de aangetroffen “creefsten” lijken voor het merendeel weinig Leids: Martijn Valtijns (1487), Quyntyn van Duwaye (1525), Jan du Bovi (1533) en Cornelis Godschalc van Breda. De situatie uit 1466 spreekt verder voor zich: om de vele honden in de stad “quijt te worden . . . quam een hondeslager tot Leyden . . . diewelke leverde vijftich vel van die hij geslegen hadde, dair off hij betailt wordt ende doe wech ghing”. Het ontbreken van gegevens over een hondenslager in de rekeningen tussen de jaren 1487,

1493 en 1497 wijst erop, dat de aanstelling van een “creeft” een kortstondige affaire was. Als de man zijn werk gedaan had, kon hij vertrekken. In 1521 was het verre van simpel om een hondenslager te vinden. Pas na drie weken had het stadsbestuur succes.

Mijns inziens kunnen we ons de “creeft” voorstellen als iemand van bedenkkelijk sociaal niveau, die daar te vinden was waar behoefte bestond aan uitdunning van het hondenbestand. Iemand uit de groep der “varende luyden” dus.

De motieven voor de magistraat om tegen honden op te treden

Steeds is de overlast van de honden een zwaarwegende reden geweest. Geblaf, roven van wat enigszins eetbaar was in en bij de huizen, schade toebrengen aan andermans dieren, en gevaarlijke honden komen stevast als beweegredenen om op te treden naar voren in de verordeningen. Althans dit wordt ons voorgespiegeld. Waren er ook nog niet andere zaken in het geding? Nimmer werd verontreiniging van straten en pleinen als argument genoemd. Zo men hier al moeite mee heeft gehad, zal dat impliciet in de algemene omschrijving van de overlast begrepen zijn.

In 1521 werd voor het eerst de vrees uitgesproken voor “rasende” honden. De verordening van 1567 uitte bovendien angst voor “infectie ende corruptie in desen veechlicken tijt”. Wat kan hiermee bedoeld zijn?

— rabies

Bekend is dat in de oudheid hondsdelheid of rabies voorkwam. Zo hebben bijvoorbeeld Ovidius en Plinius de Oudere er in geschrifte hun mening over gegeven. Ook zijn er uit de middeleeuwen vermeldingen dat deze ziekte zich in de westerse landen deed gelden. Voor de Nederlanden ontbreken echter beschrijvingen van hondsdelheid vóór de 17de eeuw. Het feit dat in alle omliggende landen rabies bij tijd en wijle opdook, leidt tot de conclusie dat deze toen nog ongeneeslijke aandoening ook in de Nederlanden moet hebben gewoed.²⁸

De vermelding in de Leidse bronnen over vrees voor razende honden, voor “raserie”, moet gezien worden als een bewijs voor het ook in de Lage Landen voorkomen van hondsdelheid. Gezegd werd verder dat hiervan “onoverwinlicke scade zoude mogen comen gelijk . . . voortijts wel gebleken is”. Het was duidelijk geen nieuw verschijnsel! Dat oude, versufte honden de potentiële boosdoeners zouden zijn geweest, doet vreemd aan. Men zou dit kunnen afdoen met de opmerking dat men toen maar beperkte kennis had

van hoe de ziekte zich ontwikkelde. Maar zou het signaleren van “versuften” honden ook niet kunnen wijzen op de eerste fase van rabies, waarbij markante gedragsveranderingen bij de hond optreden? Vrolijke, levenslustige honden worden apathisch; schuwe dieren aanhankelijk. Hoe het zij, het lijkt geen twijfel dat de mens in de late-middeleeuwen zich van het gevaar van hondsdolheid bewust was. Een aangetaste hond ging onherroepelijk dood en voor de door een dolle hond gebeten mens was het gruwelijke einde eveneens onafwendbaar.

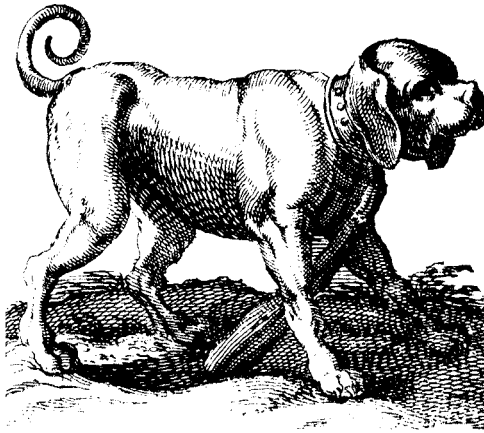
Misschien heeft de bij vlagen uitbrekende rabies de mensen een vrij algemene vrees voor honden ingeboezemd. Die angst zou op momenten dat de ziekte zich manifesteerde, ook hebben kunnen bijdragen aan de wens om het hondenbestand aan te pakken.

– pest

Zelfs al is men niet op zoek naar het samenvallen van anti-hondenmaatregelen en het heersen van de pest, het is opvallend hoe vaak wrede bepalingen betreffende honden en ordonnanties in verband met de pest vrijwel gelijktijdig uitgevaardigd werden. In de 17de eeuw werd het de normale gang van zaken dat tijdens pestepidemieën de honden aangeliind moesten zijn; tevens werd dan een hondenslager aangetrokken om los lopende dieren dood te slaan.²⁹ De verordening van 1567 is de oudste in Leiden die heel duidelijk het verband legt tussen hondenreglementering en de heersende pest: de overheid is bang dat honden als besmettingshaard van de pest gaan fungeren. Eerdere Leidse bepalingen over honden hebben die expliciete motivering niet.

Als we de jaren nagaan waarin een hondenslager werd aangesteld of de burgerij werd opgedragen de honden “quyt te maken”, dan blijken soms ook een of meer ordonnanties tegen de pest te zijn uitgevaardigd. Ook is een vergelijking van “anti-hondenjaren” met de lijst van de door Noordegraaf en Valk gesignaleerde jaren waarin de pest woedde, illustratief. We stelden het optreden van een hondenslager vast in de jaren: 1466, 1487, 1493, 1505, 1521, 1525, 1533 en 1567. In 1509 toen de Leidse burgers bevolen werd zich van hun honden te ontdoen, in 1525 en 1567 heerste de pest in Leiden. In 1507 kwam in Utrecht pest voor en verbood de Leidse magistraat fruit uit dat gebied in te voeren; tevens moesten toen de “gewone” honden van het toneel verdwijnen. In 1518-1519 woedde de pest opnieuw in Leiden en in 1521 is deze ziekte in Gouda vastgesteld. Rond 1533 heerste de pest in de regio: 1531 in Haarlem en in 1534 in Amsterdam.³⁰

We kunnen op grond van bovenstaande stellen, dat bij het optreden tegen

Hond met een knuppel om de nek. Uit: Roemer Visscher, Sinnepoppen (Amsterdam 1614).

honden vrees voor besmetting met de pestbacil menigmaal nadrukkelijk moet hebben meegespeeld, ook al is dit vóór 1567 niet expliciet in de verordeningen weergegeven.

Samenvattend kan geconcludeerd worden, dat de Leidse overheid tot ingrijpende maatregelen tegen de hondenpopulatie overging op momenten dat er (te) veel honden in de stad waren waarvan de mensen hinder ondervonden. De vrees voor hondsdelheid legde hierbij ook gewicht in de schaal, terwijl wellicht de belangrijkste factor wel was de zorg om verspreiding van de pest tegen te gaan.

Bestuurscultuur

We zagen eerder dat de keur van omstreeks 1360 het houden van honden slechts toestond als over een rijpaard beschikt werd en stelden vast dat dit gebod in de loop van de 15de eeuw niet meer nageleefd werd. De wens om een hond te hebben was voor velen sterker dan de formele wetgeving. Van de andere kant lijkt de magistraat zich in dezen niet dogmatisch opgesteld te hebben; hij heeft het houden van honden gedoogd.

In de tweede helft van de 15de eeuw werd het bezit van een jacht- of windhond opnieuw gekoppeld aan het vermogen. Reden was vooral het tegengaan van stropen en nadeel berokkenen aan andermans beesten en vogels. Enige tijd later verordende men dat andere honden slechts gehouden mochten worden indien voor elk dier een tonnetje zout in huis zou staan.

We plaatsten deze maatregel in de sfeer van het tegengaan van honden door het bezit ervan financieel onaantrekkelijk te maken. Voor de decennia daarna bleven beide keuren de basiswetgeving van de stad betreffende honden.“

De vraag moet wederom gesteld worden of het stadsbestuur strikte naleving van deze keuren voorstond. Het feit dat in het keurboek van 1508 de “zout-keur” ongedaan werd gemaakt voor wie jacht- of windhonden hield, zou op naleving van deze keur kunnen wijzen. Want dit gebod werd door de jachthonden-mensen als hinderlijk ervaren. Maar hier staat tegenover dat bij acties van de magistraat tegen honden steeds sprake is van het houden van deze dieren in strijd met de keuren. De stedelijke overheid kon het bevel aan de Leidenaren rond 1500-1501 om zich van hun honden te ontdoen, niet gerealiseerd krijgen. De hondenslager moest eraan te pas komen om de stad hond-vrij te maken.

Men mag uit het voorgaande afleiden, dat het in normale tijden zo'n vaart niet liep met bestraffing van lieden die de voorschriften op honden overtraden. En dat het zelfs in jaren van crisis nauwelijks mogelijk was voor de stedelijke overheid om zonder “creeft” de hondenpopulatie doeltreffend aan te pakken.

Als we naar de strafrechtpraktijk kijken, heb ik slechts één geval kunnen constateren van het ten onrechte houden van een jachthond. De voorgeschreven boete van 4.000 stenen werd toen ook opgelegd.“ Helaas is bij de registratie van die zogenaamde steenboetes vrijwel nooit genoteerd om welke overtreding het ging. Het aantal vonnissen kan dus duidelijk hoger hebben gelegen. Straffen opgelegd wegens het niet hebben van het tonnetje zout kwam ik nergens tegen. Toch zouden die, naar aan te nemen is, geregistreerd zijn in de correctieboeken, de stadsrekeningen of in de helaas grotendeels verloren gegane reeks schoutsrekeningen. Mocht in dit opzicht streng gecontroleerd en gestraft zijn, dan zou daarvan het een en ander in de archivalia moeten zijn terug te vinden. Mijn conclusie is derhalve, dat de magistraat enige controle heeft uitgeoefend op het volgens voorschrift houden van honden, maar in het algemeen toch een zeer terughoudend beleid heeft gevoerd.

Wezenlijke zaken die de orde en welvaart van de stad aantastten, kregen in correctioneel opzicht daarentegen wèl de volle aandacht van het stadsbestuur. Tegen overtreding van de voorschriften op de lakenproductie, te hoge prijzen voor levensmiddelen of slechte waar aanbieden, ontduiking van de accijnzen werd drastisch opgetreden. Verstoring van de openbare orde werd keihard aangepakt. Maar ten aanzien van de honden gedroeg de stedelijke overheid zich tolerant. Slechts op momenten dat hierdoor hogere belangen

gevaar liepen, zoals bij te verwachten rabies en/of uitbarsting van de pest, trad de magistraat op.

Burgermentaliteit

We zagen dat ook in Leiden de “edele” jacht- en windhonden, gebruikshonden dus voor met name de elite onder de burgerij, een bevoorrechte plaats innamen. Hiernaast waren er honden die specifiek voor bewakingsdoeleinden gehouden werden, wat we opmerkten met betrekking tot de ramen van de drapeniers. En te veronderstellen is, dat er behalve honden die aan niemand behoorden en her en der hun kostje moesten opscharrelen, in de stad ook “gezelschapshonden” voorkwamen, hondjes of honden die geen ander doel hadden dan gezellig te zijn en waaraan men zijn genegenheid kwijt kon.

Aannemelijk is dat in de verstedelijkte Leidse samenleving zich een verschuiving voordeed in de kijk op honden. In die zin dat ook de typische gebruikshonden, waarvoor men naar plattelands gebruik goed moest zorgen maar waar geen affectie naar behoefde uit te gaan, meer en meer tot de huishonden gingen behoren waarvoor genegenheid gekoesterd werd.

Een gevolg van die veranderende instelling kan geweest zijn, dat de oorspronkelijk zeer terughoudende maatregel om honden te mogen houden, versoepeld werd. In plaats van een rijpaard (keur van circa 1360) volstond voor de meeste honden een eeuw later het in huis houden van een tonnetje zout.

We signaleerden meer dan eens de onwil om honden zelf “quyt te maken” of door de hondenslager te laten ombrengen. Ook hier moeten we aannemen dat behalve de tegenzin om een gebruikshond kwijt te raken, ook de afkeer om een dier waaraan men gehecht is te verliezen, in het geding zijn geweest. Het heeft in Leiden tot kort vóór het beleg geduurd, voor men overging tot menselijkere en dierwaardige maatregelen in tijden van besmettingsgevaar. In 1567 werd de standaard gesteld, van hoe met de honden te handelen bij pestgevaar. Niemand behoefde toen nog zijn huisgenoot te verspelen als hij het dier maar in huis hield en voor jacht- en windhonden was zelfs de straat niet langer verboden terrein mits het beest werd aangeliend. Een kenmerkende verandering ten opzichte van de hond onder de burgerij werkte door in het beleid van het stadsbestuur en de door hem uitgevaardigde regelgeving.

NOTEN

1. B.H.D.Hermesdorf, "De hond in de vaderlandse rechtsbronnen" in: B.H.D. Hermesdorf, *Recht en taal te hoofde* (Zwolle 1955) 199-240. Oorspronkelijk verscheen deze bijdrage in de *Miscellanea Mgr. Dr. P.J.M. van Gils* (Maastricht 1949) als deel 85 van de reeks Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg.
2. Karel Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht 1989) in het bijzonder de eerste twee hoofdstukken (pp. 11-70).
3. Hermesdorf, "De hond", 220.
4. Hermesdorf, "De hond", 226.
5. Hermesdorf, "De hond", 225; Davids, *Dieren en Nederlanders*, 29-30.
6. Hermesdorf, "De hond", 217-218.
7. David, *Dieren en Nederlanders*, 28. J.H. Krui- zinga, "Komt de hondenslager in ons land terug?" in: *Cobouw*, 3-6-1988.
8. Zie bijv. GAL, SA 1, inv.nr. 387, f. 99v; inv.nr. 388, f. 31, 301-302.
9. Hermesdorf, "De hond", 220, 224. Davids, *Dieren en Nederlanders*, 28.
10. Keurboek 3, keur 104 in: H.G. Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 1873) 97.
11. Keurboek 1450, boek 11, keur 60 in: Hama- ker, *Keurboeken*, 172.
12. Keurboek 1450, boek 11, keur 70 in: Hama- ker, *Keurboeken*, 180.
13. Dit overzicht betreffende het zout is in hoge mate gebaseerd op: H.H. Mauruschat, *Gewürze, Zucker und Salz im vorindustriellen Europa. Eine preisgeschichtliche Untersuchung* (Göttingen 1975) 42-45, 48, 52, 63, 69 en tabel 4 in de Aanhang. Voor Leiden zijn zoutprijzen van het Catharijne gasthuis weliswaar voor- handen, maar onzekerheid over de inhoud van de gebruikte maten (mud, achtendeel) maakt voorshands deze cijfers moeilijk bruik- baar.
14. L. Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levens- standaard in Holland, 1450-1650* (Bergen N.H.) 70.
15. J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477* (Hilversum 1985) 250-251.
16. GAL, SA 1, inv.nr. 533, f. 102v.
17. GAL, SAI, inv.nr. 560, f. 222v.
18. GAL, SAI, inv.nr. 563, f. 111.
19. GAL, SAI, inv.nr. 577, f. 158.
20. GAL, SA 1, inv.nr. 580, f. 100v.
21. Zie hiervoor de rekeningen uit deze jaren in de afdelingen "kledinggeld" en "salaris- sen": GAL, SA 1, inv.nrs. 584 t/m 587.
22. GAL, SA 1, invnr. 387, f. 2.
23. GAL, SA 1, inv.nr. 387, f. 6 en 23.
24. GAL, SA 1, inv.nr. 387, f. 95, 99rv. De post in de rekening (inv.nr. 601, f. 71v) vermeldt dat de hondenslager 2 Rijns gulden en 17 stuivers ontving voor zijn arbeid.
25. GAL, SA 1, inv.nr. 387, f. 100 (ingeplakt) en 127.
26. GAL, SAI, invnr. 388, f. 31; inv.nr. 616, f. 53.
27. GAL, SA 1, invnr. 388, f. 301-302; inv.nr. 638, f. 135.
28. Voor de veterinaire-historische aspecten van rabies ben ik dank verschuldigd aan drs. E.A. van Daalen, rustend dierenarts te Laren (N.H.). Zie ook: E.A. v. Daalen, "Rabies: Louis Pasteur (1822-1895) en zijn voorgangers" in: *Argos. Bulletin van het Veterinair Historische Ge- nootschap* (1990) 35-39.
29. Vriendelijke mededeling van de heer P.J.M. de Baar, die me attendeerde op bijv. GAL, SA 15741816, inv.nr. 17, f. 5 en 34v-35 (Aflezingsboek G, 1602-1620) betreffende de jaren 1602-1603.
30. L. Noordegraaf-G. Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Ber- gen N.H. 1988) 225-231.
31. GAL, SAI, inv.nr. 387, f. 95: hier blijkt duidelijk dat in 1520 beide keuren de formele basis vormden om tegen honden op te treden. Ook bij latere acties van de kant van de ma- gistraat is steeds sprake van het houden van honden "contrarie der keuren".
32. GAL, SA 1, invnr. 550, f. 34v.

De hont die men een been ontnceemt en kent geen vrienden.

"De hont die men een been ontnceemt en kent geen vrienden", gravure door J. Swelinck (?) naar een tekening van Adriaen van de Venne, voor een uitgave van Jacob Cats.

HET VONNIS UIT 1595 TEGEN DE HOND “PROVETIE” GEREVISEERD

door

P.J.M. de Baar

In het *Leids Jaarboekje* 1907 publiceerde het toenmalige redactielid W.J.J.C. Bijleveld, volontair bij het Gemeentearchief, een door hem gevonden stuk dat hij leuk genoeg achtte om als een soort bladvulling te dienen. Het drie bladzijden druks beslaande stuk is een “Vonnis tegen een hond ao. 1595”. Omdat vonnissen tegen dieren slechts zelden voorkomen, vond hij het blijkbaar de moeite waard hiervan een volledige transcriptie te geven. Voor een goed begrip volgt hier een korte samenvatting in modern Nederlands.

Loth Huygensz. Gael, schout van Leiden, treedt op als aanklager tegen de hond van Jan Jansz. van der Poel, geheten Provetie of hoe die anders met naam en toenaam genoemd zou mogen worden, thans door hem gevangen gehouden. Deze hond wordt ervan beschuldigd dat hij afgelopen zondag 9 mei 1595 het kind van Jan Jacobsz. van der Poel gebeten heeft, toen dit bij zijn oom aan het spelen was. Het kind had een stuk vlees in de hand en toen Provetie daarnaar hapte, beet hij het kind in de tweede vinger van de rechterhand, waardoor een bloedende wond ontstond. Een paar dagen daarna is het kind van de schrik overleden. Dit is ook door Provetie bekend zonder dat hij op de pijnbank lag. Omdat dit speciaal als voorbeeld voor andere kwade honden niet onbestraft gelaten kan worden, eist de schout dat Provetie op het plein voor het Gravensteen, waar gewoonlijk de misdadigers gestraft worden, gebracht zal worden en door de scherprechter opgehangen aan de galg en dat al zijn goederen verbeurd verklaard zullen worden.

De schepenen veroordelen daarna, gezien de bekentenis van de hond, deze volgens de eis tot de dood door ophanging voor het Gravensteen en bepalen dat zijn lijk daarna op een horde naar het Galgeveld aan de Morsweg gesleept wordt om daar aan de galg te blijven hangen als waarschuwing voor alle andere honden. Bovendien verklaren zij al zijn bezittingen, indien hij er enige bezit, verbeurd ten behoeve van de landelijke overheid enz.

Het vonnis is uitgesproken in de vierschaar in aanwezigheid van alle (acht) schepenen op 15 mei 1595.

Dit verhaal is al heel lang bekend en wordt door Leidenaars vaak als een smakelijke anekdote verteld. Als archivaris hoor je daarvan dus ook op de hoogte te zijn. Het is een van die verhalen waarbij je de wenkbrauwen echter wel eens fronst. In de tijd van Jan van Hout als griffier van de Leidse rechtbank een doodvonnis tegen een hond die niets ergers gedaan had dan een onschuldig wondje toebrengen, misschien wel omdat het zoontje van Jan Jacobsz. van der Poel hem wat al te pesterig een stuk vlees voor zijn snuit hield? Bij zo'n rechtlijnig denkend en "modern" mens als Jan van Hout is een dergelijk geformuleerd vonnis toch haast ondenkbaar? Ook het taalgebruik is niet echt dat van Jan van Hout, ook al is dat wellicht verklaarbaar omdat als basistekst van alle thans in omloop zijnde edities een afschrift uit de achttiende eeuw gediend heeft, waarin bepaalde passages weggelaten zijn en vervangen door "etc.", het taalgebruik hier en daar gemoderniseerd is en mogelijk schrijffouten gemaakt zijn. Kortom, het afschrijven moet buitengewoon slordig gebeurd zijn. Wat ook merkwaardig genoemd mag worden, is dat dit vonnis niet voorkomt in het gewone register van dit soort vonnissen. Waarom zou juist dit vonnis buiten de gewone administratie gehouden zijn?

Ook al kun je als achterdochtig archivaris een bepaalde zaak hoogst merkwaardig vinden, zelfs enigszins verdacht, dan mag dat er niet zonder bewijs van het tegendeel toe leiden om iets als een fabeltje af te doen.

Nadere oordelen

De afgelopen tijd is mijn argwaan gesterkt door twee geleerden, die elk op hun vakgebied dit vonnis eens nader tegen het licht gehouden hebben. Mw. dr. M. Gijswijt-Hofstra' heeft gekeken in hoeverre vonnissen tegen dieren en tegen heksen met elkaar vergelijkbaar zijn. Zij onderscheidt echte vonnissen, gewezen door wereldlijke rechtbanken, en de activiteiten van kerkelijke zijde, die eerder een soort bezwering inhielden, doorgaans tegen rupsen, kevers, vliegen en dergelijke, die het gewas opvraten. Naast processen tegen dieren waarmee door mensen seksuele handelingen bedreven werden (en daarom veroordeeld werden), zijn er slechts weinig processen omdat een dier zelfstandig iets misdeed. Zo was er een haan die een ei legde, en dan niet zomaar een ei, maar een basiliskenei, dat is een ei van een zeer giftig fabeldier. Het Leidse proces valt, wegens het feit dat de hond als een mens gepersonifieerd wordt, enigszins buiten de door haar gegeven indelingen.

Door de jurist prof. dr. O. Moorman van Kappen" is nog eens naar de rechtskundige aspecten gekeken, in vergelijking met alle andere hem bekende processen tegen dieren. Zijn vraag is in hoeverre dieren strafbare

Honden waren alom tegenwoordig, ook in de kerk tijdens een begrafenis. Fragment van een gravure van de oude Waalse kerk in Amsterdam.

feiten konden plegen. Hij komt tot een totaal van tien dierenprocessen, zes tegen beesten die de dood van een mens veroorzaakt hadden en vier in verband met seksueel misbruik door de mens. Van de eerste zes zijn er volgens hem slechts twee uit juridisch oogpunt “echte” dierenprocessen. Daarvan is het Leidse geval er een. Maar deze scherpzinnige rechtskundige merkt wel met enig understatement op: “De processuele ‘personificatie’ van de hond is niet alleen consequent, maar zelfs tot het uiterste – zoal niet ad absurdum – doorgevoerd. [...] De authenticiteit van deze sententie is overigens niet boven alle twijfel verheven.” Ook verwijst hij naar diverse oudere schrijvers. Een daarvan is de bekende rechtshistoricus prof. dr. W. van Iterson.⁴ Deze betoogde dat de ongelimiteerde verbeurdverklaring van de bezittingen van de hond, gesteld dat deze erkend zou worden als poorter van de stad Leiden, strijdig was met het keurboek van 1545 en een privilege van 1418, dat als maximumstraf slechts de doodstraf plus confiscatie tot 60 pond (= gulden) kende. Het stedelijk gerecht zou daarmee dus zijn eigen regels overtreden.

Een en ander was aanleiding om dat hierdoor extra verdacht lijkende vonnis nog eens goed na te lezen. Beginnend bij het begin: als schout wordt genoemd Loth Huygensz. Gael. Deze blijkt echter pas eind 1595 schout geworden te zijn; ten tijde van het vonnis, 15 mei 1595, trad steeds als openbare aanklager op Gijsbert Trijssens “als bij joncheer Pieter van der Does gesubstitueert tot de bedieninge van den schoutampte deser stadt Leyden”. Van der Does was namelijk admiraal en daarom zo vaak op zee, dat hij een plaatsvervanger nodig had. Als de datering klopt, hoe kon men toen al weten dat Van der Does opgevolgd zou worden door Gael? Klopt die datering dan wel? De beet door de hond heet plaatsgevonden te hebben op zondag 9 mei 1595. Verificatie brengt aan het licht dat 9 mei helemaal niet op zondag viel. In dat jaar was 7 mei zondag en 9 mei dinsdag. Het vonnis is uitgesproken op 15 mei 1595. Dit blijkt maandag Tweede Pinksterdag te zijn geweest. Hoewel er vroeger wel eens op dit soort feestdagen gewerkt werd, is het toch haast niet voor te stellen dat de voltallige schepenbank dit weinig dringende proces zoveel prioriteit gegeven zou hebben. Een doodvonnis dat gevelde wordt binnen een week na het begaan van het strafbare feit, eigenlijk slechts een paar dagen nadat het slachtoffer overleden is en daarmee het strafbare feit van het toebrengen van lichamelijk letsel verzwaard wordt tot dood door schuld, of hoe dat juridisch precies moge heten, is zelfs voor die tijd wel supersnel. Vanzelfsprekend kost het alleen maar geld als een hond lang gevoerd moet worden en zal zo’n bajesklant ook wel speciale eisen gesteld hebben ten aanzien van sanitaire voorzieningen, het uitlaten en mogelijk voor zijn medegevangenen hinderlijk geblaf, maar daardoor hoeft de rechtsgang toch niet onder druk gezet te worden. Overigens was men in die tijd bepaald niet teerhartig voor dieren, zodat een proces, en dan nog wel een strafproces, een enorme luxe lijkt.

In het verhaal worden genoemd Jan Jansz. van der Poel als eigenaar van de hond, Jan Jacobsz. van der Poel als vader van het slachtoffer en nog een oom van het kind, die mogelijk een broer van Jan Jacobsz. van der Poel was. Beide Jannen kunnen neven van elkaar geweest zijn en dat suggereert het bestaan van een vrij grote groep personen Van der Poel, trouwens nu nog een van de meest voorkomende namen in de streek ten noordoosten van Leiden. Onderzoek naar een geslacht Van der Poel in Leiden rond 1595 levert echter totaal niets op. De eerste keer dat de naam voorkomt, althans naar een vluchtig onderzoek aan het licht bracht, is in 1622 als er een Michiel van der Poel in kerkelijke ondertrouw gaat. Voor een ieder die weet hoeveel

Jan Janszonen en Jan Jacobszonen er in Leiden tegelijkertijd woonden⁵ is elk nader onderzoek zonder de hulp van de geslachtsnaam of nadere gegevens over bijvoorbeeld de ouders of vrouwen van de genoemden totaal zinloos. Aangezien er uit die tijd geen begraafregister bewaard gebleven is, kan ook niet nagegaan worden of dit slachtoffer van de familiereunie in de registers voorkomt.

Tot slot de naam van de hond. Provetie, wat is dat nu voor een naam? Wie weet wat die betekent, mag het zeggen. Of moeten we denken aan een verbastering van zoiets als Profetie? Ik meen me te herinneren dat ik de naam ooit als Trovetie gelezen heb. Misschien was dat een simpele drukfout, maar bij dat woord komt in ieder geval de associatie met het woord *trouvaille* nog in gedachten. Bij dat Franse woord (al is het de vraag of de bezitter van de vrij Hollands klinkende naam Van der Poel wel Frans kende) denkt men aan een gevonden hond, een vondeling, wellicht van het vuilnisbakkenras. Loffelijker naam kan men voor een hond van dat kaliber amper vinden.

Conclusie

Luidt de conclusie dus dat we hier te maken hebben met een uit diverse elementen samengesteld pseudo-vonnis, de meteen daarop volgende vraag is natuurlijk van wie dit gedachtenspinsel afkomstig is. Is het een studenten-grap uit de achttiende eeuw, een carnavaleske oprisping van een rederijker, of een constructie van iemand die rond 1600 leefde (pas in 1599 viel 9 mei op zondag en 15 mei op de gewone werkdag zaterdag; de vraag is dus bovendien of er toen opzettelijk een onjuistheid ingebouwd is ofwel dat het wijst op een onwetendheid toen de tekst veel later geconstrueerd werd)?

Helaas kennen we niet de allereerste versie van het stuk. Nadat Bijleveld het in 1907 gepubliceerd had, is het jarenlang onvindbaar geweest; prof. Van Iterson heeft de archivaris mejuffrouw Versprille er nog naar laten zoeken. Later is het geraadpleegd door mr. W. Downer,⁶ die in het handexemplaar van het *Leids Jaarboekje* op de studiezaal van het Gemeentearchief met potlood boven het artikeltje van Bijleveld geschreven heeft dat het ging om een afschrift van een 18de-eeuws afschrift, en de vindplaats noteerde. Op die plek is het echter thans niet aanwezig, zodat moeilijk nagegaan kan worden welke hand dat achttiende-eeuwse stuk geschreven heeft.

Mocht het toch een eigentijdse constructie zijn, dan gaan de gedachten meteen uit naar Jan van Hout. Tenslotte was het zijn kantoor waar de stukken gemaakt werden met betrekking tot processen. En ook al lijkt een man als Van Hout de nuchterheid zelf, hij kon het toch ook wel eens in de bol

krijgen en zijn dichtader openen. Sedert de recente studies van vooral J.M. Koppenol⁷ is pas goed duidelijk welk een rol Van Hout in het literaire leven van zijn tijd gespeeld heeft en hoe hij een voorbeeld trachtte te zijn voor de Leidse rederijders. Het gaat wat al te ver meteen Jan van Hout als de kwade genius aan te wijzen, maar hem helemaal buiten beschouwing laten zou toch ook weer niet verstandig zijn. Wie ook verantwoordelijk moge zijn voor dit nep-vonnis, hij moge ervan verzekerd zijn dat hij heel wat mensen op het verkeerde been gezet heeft. Als het echt zijn bedoeling geweest is om geleerden vele honderden jaren later nog slapeloze nachten te bezorgen, dan kan hij tevreden zijn!

NOTEN

1. W.J.J.C. Bijleveld, 'Vonnis tegen een hond ao. 1595', in *Leids Jaarboekje* 4 (1907) 72-74.
2. M. Gijswijt-Hofstra, "Mens, dier en demon. Parallellen tussen dieren- en heksenprocessen?", in *Geschiedenis godsdienst letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (onder redactie van E.K. Groottes en J. den Haan), (Roden 1989) 55-62.
- 3.0. Moorman van Kappen, "Dierenprocessen of niet? Een korte beschouwing naar aanleiding van een stootse koe te Elst in 1656", in *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990) 261-266.
4. W. van Itersson, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland. Een rechtshistorische studie aan de hand van Noord-Nederlandse, een aantal Zuid-Nederlandse en andere bronnen* (Utrecht 1957) 423-424.
5. J. Rustige, "Hoe hield men in 1581 de Janszonen en Jansdochters uit elkaar?" in *Genealogische Bijdragen Leiden en Omgeving* 1 (sept. 1986) AL 57-61.
6. Hij hield onder meer een voordracht voor het Juridisch Dispuut "De Costumieren" over dit onderwerp op 30 januari 1974 onder de titel "Processen tegen dieren", zie "Ups en Downer", *Bundel artikelen bij het afscheid van mr. w. Downer als gemeentearchivaris van Leiden* (Leiden 1985) 4.
7. Johan Koppenol, "Ten vordernisse van de Loterij", Jan van Hout en het Leidse rederijdersfeest in 1596 (Leiden 1989, *Doctoraalscriptie Nederlands R.U. Leiden*, begel. K. Bostoën).

DIRCK CLUYT DE EERSTE LEIDSE HORTULANUS

door

Henriëtte A. Bosman-Jelgersma

Bij de herdenking van het 400-jarig bestaan der Leidse Hortus Botanicus vond in 1990 aan aantal feestelijke activiteiten plaats. Zo werd op 13 september 1990 de nieuwe voortuin van de Hortus officieel geopend door Z.K.H. Prins Constantijn, de "hortusprins". Hij plantte de laatste taxus in de haag, die deze voortuin omsluit. In de muur, die een voortzetting is van de taxushaag, is ter ere van de eerste Leidse hortulanus, Dirck Outgaertsz. Cluyt, een gedenksteen aangebracht, op initiatief van, en aangeboden door, de "Familiestichting Cluyt". Tijdens de openingsplechtigheid in het Groot Auditorium van de Leidse universiteit werd door één der familieleden, Benjamin Kluit uit Smilde, deze gedenksteen officieel overgedragen.'

Lakstempel van Clutius op een brief aan Clusius uit 1593 met zijn initialen DOC en de granaatappel.

Wie was Dirck Cluyt en waarom stelden Curatoren van de Leidse universiteit juist hem aan ?

Apotheker Dirck Cluyt

Dirck Outgaertsz. Cluyt (Clutius, 1546-1598) was geboren in Haarlem. Hij werd apotheker en oefende dit beroep enige jaren in zijn geboortestad uit, ook tijdens het beleg van Haarlem. Na de capitulatie bleef er tot 1 maart 1577 een Spaanse bezetting. De bevolking leed hieronder en werd bovendien met economische ondergang bedreigd. Wellicht is dat de reden geweest waarom apotheker Cluyt zich in april 1578 te Delft vestigde. Ook de familie-relatie van zijn vrouw, Josina van Teylingen, een nicht van Eva van Teylingen, de echtgenote van de Delftse stadsgeneesheer Pieter van Foreest, kan een rol hebben gespeeld om naar Delft te verhuizen.

Cluyt vestigde zijn apotheek de “Granaetappel” in een groot pand aan de drukke Wijnhaven, in het hart van de stad. De naam “Granaetappel” zal hij wellicht hebben gekozen omdat zijn lakstempel een half geopende granaet-appel was met daarboven zijn initialen D.O.C.

Het gezin Cluyt bewoonde het huis achter de apotheek.’

Apotheker in Delft

Cluyt was in Delft een bekend en gewaardeerd apotheker, een man van aanzien. Hij was bevriend met de stadsgeneesheer, tevens lijfarts van Prins Willem van Oranje, Pieter van Foreest (1521-1597), die bekend is geworden als de “Hollandse Hippocrates”.

Van Foreest bracht veelal de door hem voorgeschreven recepten zelf naar de apotheek, zodat hij met de apotheker kon overleggen over de te gebruiken grondstoffen. Hij liet de medicijnen meestal door Cluyt bereiden.

Toen Willem van Oranje op 10 juli 1584 werd vermoord en Van Foreest het lijk van de Prins moest balsemen, heeft hij de benodigde ingrediënten en preparaten door apotheker Cluyt gereed laten maken. De bekwaamheid van deze apotheker zal zeker de reden zijn geweest om hem deze eervolle opdracht te laten uitvoeren.⁴

Zoals de meeste apothekers had Cluyt ook een tuin, een “hof”, gelegen aan de zuidzijde van het Rietveld. Achter de apotheek in de Wijnstraat was geen plaats om een kruidentuin aan te leggen. Aan het Rietveld had Cluyt vijf huizen in eigendom. Achter deze huizen moet zijn “hof” gelegen hebben,

Portret van de Delftse geneesheer Pieter van Foreest. Kopergravure van H. Goltzius, 1586.

want volgens oude plattegronden waren daar tuinen. In zijn “hof” stonden zijn bijenkorven, er groeiden vruchtbomen (“kersselaren en crieckelaren”) en vanzelfsprekend werden daar de voor de apotheek benodigde geneeskrachtige kruiden gekweekt. Cluyt had hier tevens een groot aantal kostbare en zeldzame planten, waarin vooral bolgewassen een belangrijke plaats innamen. Dankzij verschillende relaties kon hij dit materiaal bemachtigen. Niet alleen met apothekers in de Nederlanden die belangstelling hadden voor de botanie, maar ook in het buitenland, zoals in Portugal en Italië had Cluyt vriendschappelijke relaties, die hem planten en zaden stuurden. Er bestond op dit gebied een levendig ruilverkeer, waarbij botanisch geïnteresseerde kooplieden een actieve rol vervulden.

De wetenschappelijke belangstelling en activiteiten van apotheker Cluyt lagen vooral op het gebied van de botanie. Hij behoorde dan ook tot een gezelschap van botanisch-medisch geïnteresseerden, waarin de Leidse Johan van Hogelande een belangrijke rol speelde. Van Hogelande was een man van groot aanzien, die met de beroemde botanicus Clusius correspondeerde.”

Charles de L'Eschuse (Carolus Clusius, 1526-1609)

Clusius was afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. Hij werd wel de wijste man van zijn tijd genoemd. Hij reisde door heel Europa en beschreef als eerste de flora van Spanje, Portugal, Oostenrijk en Hongarije. Hij was een polyglot en vertaalde botanische geschriften van andere auteurs in het Latijn zoals uit het Portugees het werk van Garcia D'Orta en uit het Spaans de boeken van Da Costa en Monardus.⁶

Hierdoor kregen geneesmiddelen uit andere werelddelen een grotere bekendheid. In die tijd was minstens 80% van het geneesmiddelenassortiment van plantaardige oorsprong.

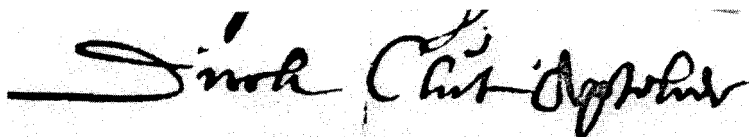
Clusius correspondeerde niet alleen met vakgenoten, maar tevens met apothekers, bij voorkeur met hen, die een eigen kruidentuin bezaten.

Ook Cluyt stond in briefwisseling met Clusius. Zij verzonden over en weer zaden en planten en hielden elkaar op de hoogte van de groeieresultaten van het ontvangen materiaal. Dit betrof vooral bolgewassen als narcissen, tulpen en hyacinthen.' Daar Clusius grote belangstelling had voor de import en verspreiding van dit soort gewassen, zijn in die periode door zijn bemiddeling veel van deze planten naar de Noordelijke Nederlanden gekomen.

In de verzamelde werken van Clusius wordt Cluyt herhaalde malen genoemd "de geleerde, nauwgezette apotheker uit Delft".⁸

Een andere beroemde Vlaamse botanicus Mathias de L'Obel (Lobelius, 1538-1616) beschrijft in zijn "Kruidboek" zijn bezoek in 1580 aan apotheek de "Granaetappel" te Delft, waar hij een bepaalde plant wilde bekijken. Hij noemt Cluyt: "De zeer goede en verstandigen ende gheleerde appoteker, die in alle dingen aerdich, subtyl ende constich is".⁹

Deze "geleerde, nauwgezette apotheker" werd op 8 mei 1594 door Curatoren der Leidse universiteit aangesteld als "Praefect van de Universiteyts Cruythoff". Een benoeming die niet eenvoudig tot stand was gekomen. Want

A handwritten signature in black ink, likely belonging to Cluyt, written on a piece of paper with some visible texture and faint horizontal lines. The signature is cursive and somewhat stylized, with a large initial 'C' and 'L'.

Handtekening van Cluyt op een brief aan Clusius.

tussen de stichting van de Leidse Hortus in 1587 en de uiteindelijke aanleg en beplanting van de tuin verliepen ruim zeven jaren.

De voorgeschiedenis van de Leidse Hortus

Na de opening op 8 februari 1575 van de Leidse universiteit, werden er in de eerste jaren alleen theologie, filosofie en mathematica gedoceerd. Pas in 1578 schreven de eerste medische studenten zich in.¹⁰

Echter, Curatoren hadden een beleidsplan, dat tot doel had beroemde geleerden aan te trekken, die glans en glorie zouden kunnen verlenen aan de jonge academie, want deze moest belangrijker worden dan die van Padua, Bologna en Parijs. Men spaarde kosten noch moeite om dat doel te bereiken.” Zo werd in 1578 Justus Lipsius uit Leuven, die wel de tweede Erasmus werd genoemd, aan de Leidse universiteit verbonden als “Professor Historiarum en Iuris”. Zijn opvolger, de alom bekende geleerde Josephus Justus Scaliger, haalde men in 1593 als een vorst met oorlogsschepen uit Frankrijk.

Op 2 juli 1592 werd de beroemde botanicus Carolus Clusius benoemd. Men had een jaar over zijn aanstelling onderhandeld en tenslotte al zijn eisen ingewilligd. Maar: “de aanwezigheid van een beroemd man zou tot meer luister bijdragen tegenover de buitenlanders en daarom beroepen zij hem”, zo luidt het besluit van Curatoren.” Men had Clusius aangetrokken om het directoraat van de aan te leggen Hortus Botanicus op zich te nemen.

Het inrichten van deze plantentuin was van het grootste belang omdat de medische faculteit behoefte had aan onderwijs in de “*Materia medica*” (de wetenschap van de geneeskrachtige stoffen). De eerste hoogleraar in de geneeskunde, Gerard de Bondt (Bontius, 1536-1599), die op eigen initiatief ook plantkunde doceerde, kreeg in 1587 van Curatoren een officiële opdracht tot “‘t onderwijs van de cruyden”.¹³

Over de aanleg van de Hortus was in datzelfde jaar 1587 een principebesluit genomen, maar de praktische uitvoering ervan liet op zich wachten.

Voor het aanschouwelijk onderwijs aan de medische studenten behielp men zich met de privé-tuin van Justus Lipsius. Deze, een groot vriend van Clusius, was ook een liefhebber van de botanie. Zijn tuin was gelegen aan het verlengde van de Doelensteeg. Op dit terrein werd later de Doelenkazerne gebouwd. Toen Lipsius in 1591 naar Leuven terugkeerde kwam deze tuin in het bezit van de hoogleraar in de geneeskunde, Pieter Pauw, die sedert 1589, naast De Bondt, eveneens plantkunde gaf.¹⁴ Zij beiden hebben de tuin van Lipsius geheel met geneeskrachtige kruiden beplant. Maar De Bondt noch Pauw hielden zich daadwerkelijk bezig met de aanleg van de Hortus.

Hoewel in 1587 het principe-besluit tot de aanleg van de Hortus was genomen en men het stadsbestuur de beschikking vroeg over: “de ledige plaetse achter de universiteyt, omme dezelve te worden bequaem gemaect tot eenen hoff, dienende tot leeringe van aller de gheene, die in der medicynen studeren”, werd dit stuk grond pas op 9 februari 1590 aan de universiteit overgedragen.” Eerst toen kon men officieel beginnen iemand te zoeken om de inrichting van de academietain te realiseren en het beheer op zich te nemen.

Moeizame onderhandelingen, 1590-1594

Zoals reeds werd opgemerkt, was het doel dat Curatoren voor ogen hadden, het verkrijgen van wetenschappelijke medewerkers, die door opleiding en bekendheid de naam van de jonge academie moesten hoog houden. Dat was ook het geval bij het aanstellen van een directeur voor de aan te leggen Hortus Botanicus.

Men meende zo iemand te hebben gevonden in de persoon van de stadsgeeneesheer van Enkhuizen, Bernardus Paludanus, tevens een bekend kruidkundige. Paludanus had door zijn vele reizen een belangrijke verzameling naturalia bijeengebracht, die door velen, vooral buitenlanders werd bezocht. Dit zou voor de Leidse universiteit zeer aantrekkelijk kunnen zijn. Maar het verzoek aan Paludanus gedaan op 12 augustus 1591 werd door hem afgewezen. Hij kwam niet omdat: “zijn huysvrouw niet en can inducyren [= besluiten] om met hem naar Leiden te trecken”.¹⁶

Tijdens een vergadering van Curatoren en Burgemeesters op 4 december 1591 stelde men voor: “omme tot de professie die D. Paludanus naerlaet, te beroupen eenen Dirc Outgaertsz. Cluyt, Apothecarijs tot Delft, de welcke als daer toe nut ende bequaem van verscheyden personen wert gerecommandeert”. Eén van degenen die Cluyt had aanbevolen was François Maelson, een groot vriend van Johan van Oldenbarnevelt en medewerker van de Prins van Oranje. Toch werd Cluyt afgewezen omdat men iemand wenste die in opleiding en bekendheid ten minste de gelijke van Paludanus was. Het antwoord aan Maelson luidde dat men alleen iemand wenste die “ad gradum doctoratis gecomen” is, dus een academische graad had.¹⁷ Een apotheker kwam daarvoor niet in aanmerking, want in tegenstelling tot de geneesheren die een universitaire opleiding volgden, leerden de apothekers het vak als leerling bij een meester-apotheker, geheel volgens het gildewezen.

Inmiddels hadden Curatoren voor de vacante functie ook gedacht aan de beroemde Clusius. De reeds genoemde Johan van Hogelande, die vaak als vertrouwensman voor het universiteitsbestuur bemiddelde en zeer bevriend

Portret van *Carolus Clusius*.
Gravure van *Robert de Baudous*, 1599.

was met Clusius leek de geschikte persoon om de geleerde botanicus hierover te benaderen. Er werd een brief aan Clusius, die toen in Frankfurt verbleef, verzonden, waarop deze antwoordde: "Ik begeer op generlei wijze de betrekking waarover gij met mij gesproken hebt." Het heeft toen nog ongeveer een jaar geduurd voordat Clusius de hem aangeboden functie aanvaardde. Op 2 juli 1592 werd hij officieel aangenomen. Men had al zijn voorwaarden ingewilligd. Hij weigerde onderwijs te geven, bedong een bepaald honorarium en wenste pas in de herfst van 1593 naar Leiden te komen teneinde op een gunstig moment zijn kostbare planten en bolgewassen over te kunnen brengen.

In april 1593 ontwrichtte hij bij een val zijn rechterheup. Hij zag daarna

op tegen de reis naar Leiden en schreef aan zijn vriend Ortelius: “ik vrees die reis te moeten maken als een kreupele, want ik kan geen stap verzetten zonder op twee stokken te leunen.” 19 oktober 1593 arriveerde hij in Leiden als een invalide en hij was niet in staat enige daadwerkelijke lichamelijke arbeid te verrichten. Na onderzoek door een ervaren chirurg bleek, dat de luxatie van zijn dijbeen niet meer kon worden hersteld en hij zou met deze kwaal tot aan zijn dood blijven voortsukkelen.

Curatoren waren zeer teleurgesteld. De toen 67-jarige Clusius voelde zich in zijn nieuwe omgeving niet erg thuis. Hij was ongemakkelijk in de omgang, had veel lichamelijke klachten, mede doordat hij het Hollandse klimaat slecht verdroeg en ook met de functionarissen van de Universiteit kon hij het niet al te best vinden. Hij schreef dan ook aan zijn goede vriend Lipsius, die inmiddels naar Leuven was teruggekeerd: “Als ik dat geweten had, zou ik hier nooit een voet hebben gezet.”¹⁸

Hij verzocht Curatoren om een plaatsvervanger aan te stellen. Het werd namelijk de hoogste tijd om de Hortus aan te leggen. 2 mei 1594 werd opnieuw voorgesteld om apotheker Cluyt hiervoor te vragen.¹⁹

De benoeming van Cluyt

Wederom hadden invloedrijke mannen als Johan van Oldenbarnevelt en ook de Leidse raadspensionaris Rombout Hogerbeets op deze benoeming aangedrongen. In de aanstellingsakte van Cluyt gedateerd 8 mei 1594 wordt zijn grote ervaring en kennis vermeld: “van zijn goede kennisse cloucheyt ende ervarentheyt, die hij mit lancheyt van tyde van zaecken de medicinale cruyderen heeft become”. Eén van de voorwaarden waarop men hem aannam was, dat hij alle planten uit zijn Delftse kruidentuin zou overbrengen naar de Leidse tuin. De pedelswoning op de Achtergracht zou voor hem worden verbouwd. Hij woonde in Leiden tijdelijk op kamers, terwijl zijn gezin voorlopig in Delft bleef.

Onmiddellijk na zijn benoeming is Cluyt begonnen met de aanleg en beplanting van de Hortus. Telkens bracht hij een deel van zijn planten uit Delft over naar Leiden. Clusius had toegezegd beschikbaar te zijn voor overleg en wilde ook alle medewerking verlenen om zaden en planten te laten komen uit het buitenland, waar hij immers veel relaties had. Hij zal dankbaar zijn geweest dat de aanleg van de academietuin in handen was van iemand, die hij goed kende en volledig vertrouwde. In de aanstellingsakte van Cluyt staat dan ook, dat hij is benoemd: “ten opsichte van Clusii zwackheyt, ongesteltnisse ende onvermogentheyt”.“

De totstandkoming van de Hortus

Met grote voortvarendheid heeft Cluyt de Hortus in ruim vier maanden aangelegd. Eind september was hij hiermee gereed. De plattegrond met een lijst van wat er geplant was, heeft hij persoonlijk, op 8 februari 1595, de Dies van de Universiteit, aan Curatoren overhandigd.”

In die periode had hij voortdurend meningsverschillen met Curatoren over de vergoeding, die hij wilde hebben voor de kruiden, die hij van zijn Delftse tuin had overgebracht. Dit materiaal vertegenwoordigde een aanzienlijk bedrag. Het werd een onenigheid, die zich ruim een halfjaar zou voort slepen en in feite werden gedane beloften niet nagekomen.

Hij heeft zich herhaaldelijk tot Curatoren gewend over een redelijke vergoeding, die hem was toegezegd. Maar, toen hij voor het eerst in november 1594 zijn aanstellingakte onder ogen kreeg en ontdekte dat hierover niets schriftelijk was vastgelegd, was dat voor hem een grote teleurstelling. Hij zal zich toen hebben gerealiseerd dat hij geen vergoeding zou krijgen voor de door hem geleverde kruiden. Het enige dat men hem toezegde was, dat wanneer hij binnen twee jaar kwam te overlijden, zijn erfgenamen een redelijke “verering” uitgekeerd zouden krijgen. Cluyt nam hiermee geen genoegen. Hij had meer klachten, want zijn woning kwam maar niet gereed en zijn gezin kon nog steeds niet naar Leiden verhuizen. Het is dan al december 1594, dus acht maanden nadat hij met zijn werk in Leiden was begonnen. Curatoren verwachtten van hem echter meer dankbaarheid voor alles wat hem was aangeboden.

Ook daags na het inleveren van de plantenlijst, 9 februari 1595, is er weer een woordenwisseling over de vergoeding voor de geleverde kruiden, die volgens Cluyt wel 1.500 gulden waard waren. Het antwoord van het universiteitsbestuur is veelzeggend: “Dat hij van de Curateurs ende Burgemeesteren nyet en was beroupen, mer dat mit hem was gecontracteerd deur bidden ende anlopen van zyne vrunden ende goetgunstigen.” Na een laatste discussie zijn Curatoren bereid: “ten opzichte van goede vrunden die voor hem spraeken ende intercedeerden”, 400 gulden voor zijn kruiden te geven en 100 gulden verhuis- en transportkosten. Cluyt beraadt zich en neemt het voorstel aan.”

Voor Curatoren zal bij de aanstelling van Cluyt het verwerven van diens bijzondere verzameling planten zwaar hebben gewogen. Ondanks dat zijn zij hun beloften niet nagekomen.

De klachten van Cluyt waren zeker terecht. Dat blijkt mede uit opmerkin-

Van de BYEN,

**Hare wonderlicke oorsprong/
Natuer/Engelschap/ crachtige/ongehoorde
ende seltsame wercken: Waerin gemerct werden
hare wonderlicke Politien/ en oydenticke Regeringe/
die sy met haren Coning ende onder melcan-
deren onderhouden.**

Verbatet in drie Boecken: Seer genuethtlic om te lesen.

Waer af het inhoud inde navolgende syde in't
corte begrepen staet.

Gestelt in forme van een T samen-sprekinge :
door

THEODORVM CLVTIVM.

*Classicus et doctissimus
viro Dn. Paulo G.
Mouile professori
in illigij Academia
Lugd: Bonarum
Literarum dignissimo
T.ood: Clutius
anior 88*

**TOT LEYDEN,
Op Jan Claesz. van Doyz/ Inde vergulde Een.
Anno, M. D. XCVII.**

gen van hem in een rekest” dat hij op 7 november 1594 aan Curatoren stuurde: “alsoe hem suppliant oock belooft was, dat men hem zoe ten regarde van zijn opbreeckinghe ende verhuysinge, als ooc voor syne cruyderen ende simplicia, die hy in de cruythoff gehouden was te brengen, eenen redlicke penning souden toeleggen, gelyc ‘t selffde eenige van mijne heeren genouch bekent es ende nochtans in ‘t ontwerp van zijne acte, hem nu onlanx geleverd, gans geen mentie [= melding] daer af gemaect en wert”.

In de aanstellingsakte van Cluyt werd tevens vermeld dat hij werd benoemd: “om ‘t goet anbrengen ende de loflicke getuychnissen hem by verscheyden personen van qualite gedaen”.²⁴

Hoewel Curatoren gewicht zijn voor de aanbevelingen van invloedrijke mannen die Cluyt goed gezind waren, zullen zij wellicht ontevreden zijn gebleven over de aanstelling van een “eenvoudige apotheker zonder academische titel” en misschien daardoor hebben zij hem dikwijls onheus behandeld.

De positie van Cluyt

Cluyt heeft in de paar jaren, die hem nog zouden resten, buitengewoon hard gewerkt. Vooral in de uitzonderlijk strenge winter van 1594/’95 toen veel planten verloren gingen, die weer moesten worden vervangen. Ook in 1596 had de kruidhof te lijden onder de strenge vorst en nieuw materiaal was niet op tijd aangekomen. Cluyt meldt: “dat den cruythoff veel rijckelijcker gestoffeert soude syn geweest; ‘t waer dat wy onse saden eerder uyt Italien ende andere plaetschen hadden mogen ontfangen”.²⁵

De financiële voorwaarden waarop men Cluyt had aangesteld, waren dezelfde als die men Paludanus indertijd had aangeboden: 400 gulden per jaar. Daarbij genoot hij “vrijdom als een professor”, zoals een vrije woning. In de lijst der salarissen vindt men hem vermeld temidden van de hoogleraren. Hij wordt daarin genoemd als “opsichter” en ook als “prefect” van de “Universiteyts Cruythoff”, dat wil zeggen, directeur.” Als zodanig heeft hij dan ook gefungeerd, hoewel hij volgens zijn aanstellingsakte “onder ‘t gesach ende gebodt” van Clusius stond.

Ongetwijfeld is de komst van Clusius voor de geschiedenis van de Leidse universiteit van grote betekenis geweest. Maar hij heeft aan deze universiteit slechts een honoraire plaats bekleed, vrij van alle verplichtingen. Hij had een privé-tuin en voorzag de Hortus door zijn vele buitenlandse relaties van

nieuw materiaal. Maar hij kon zich geheel wijden aan de uitgave van zijn verzamelde werken en zijn omvangrijke correspondentie.

Cluyt en Clusius zullen goed bevriend zijn geweest. Dat blijkt uit hun correspondentie waarin Cluyt hem noemt: "Eedele zeer goetgunstyghe heer ende vrundt"²⁷ en eveneens uit het boek dat tot titel heeft: "Vande Byen" waarin de schrijver Cluyt zijn liefde voor de bijen en de waarnemingen die hij sedert 1570 over het leven van deze diertjes deed, heeft vastgelegd. Dit werk is geschreven in de vorm van een samenspraak met Clusius. Hierin noemen zij elkander meermalen "myn goede vrient".

Men moet Dirck Cluyt zeker niet vergelijken met een Europese coryfee als Clusius. Cluyt was meer een man van de praktijk, die zijn sporen op wetenschappelijk botanisch gebied had verdiend en voor de functie in Leiden, mede door zijn apothekersopleiding, uitermate geschikt was. Aan onderwijs in het vak "Materia medica" was grote behoefte en daarvoor diende de Hortus in de eerste plaats. Hoewel Cluyt volgens zijn aanstellingsvoorwaarden niet verplicht was medische studenten in dit vak te onderwijzen, heeft hij zich daar ten volle voor ingezet. Hij deed dit 's zomers in de Hortus en 's winters met behulp van boeken met afbeeldingen en de verzameling van 4.000 gedroogde planten (de "simplicia"), die hij zelf bezat.²⁸

Na het "subtelyck overlyden" van Cluyt, begin juni 1598, zonden zeventien Leidse studenten in de medicijnen op 18 juni een rekest aan Curatoren." Hierin verzochten zij als opvolger te benoemen de oudste zoon van Dirck Cluyt, Outgaert, die zijn vader dikwijls bij het onderwijs had geassisteerd. Zij noemen hem: "een ervaren en veelwetende jonkman, waarvan de meesten der studenten hem bicans altyt in de plaetse van syn vader gebruikt hebben". Outgaert Cluyt had medicijnen gestudeerd en was in de botanie onderlegd door de "herbaristen" van de plantentuinen van Florence, Padua en Montpelier."

Maar het universiteitsbestuur besloot in augustus 1598, zonder Clusius te raadplegen, om de hoogleraren Pauw en Bontius te benoemen voor het geven van onderwijs in de kruidkunde en het beheer van de academietuin."

Nabeschouwing

Met het overlijden van Dirck Cluyt kwam er een einde aan de periode, waarin de Leidse Hortus Botanicus realiteit was geworden.

Apotheker Cluyt was een integer, ijverig en begaafd man, met veel belangrijke relaties en hij zal zeker de hem aangeboden functie als "praefect" van

de Hortus hebben geambieerd. Gemakkelijk heeft hij het niet gehad. Vooral in het eerste jaar, tijdens de bewogen vergaderingen met Curatoren was het moeilijk voor hem.

Het lot wilde, dat de namen Clusius en Clutius maar één letter van elkaar verschillen, zodat in de literatuur vaak verwisseling optrad ten voordele van Clusius. Zo heeft Clutius te weinig bekendheid gekregen.

Daarom is het heel terecht, dat er in de muur van de nieuwe voortuin der Leidse Hortus Botanicus, de plaats waar immers alles is begonnen, een gedenksteen is aangebracht ter ere van Dirck Outgaertsz. Cluyt, Clutius, de eerste Leidse hortulanus.

Vignet in "Van de byen", 1618, waarop Clutius en Clusius in gesprek zijn bij een bijenstal.

NOTEN

1. F. Kluit, "Eerherstel voor Dirck Outgaerts-zoon Cluyt", *Gens Nostm* XLV (1990) 548-553.
2. H.A. Bosman-Jelgersma, "Dirck Outgaerts Cluyt", *Farmaceutisch Tijdschrift v. België* 53 (1976) 525-527.
3. H.A. Bosman-Jelgersma, *Pieter van Foreest, De Hollandse Hippocrates* (Heiloo 1984).
4. H.A. Bosman-Jelgersma en H.L. Houtzager, "De balseming van Prins Willem van Oranje", *Pharmaceutisch Weekblad* 119 (1984) 619-623.
5. Bosman (1976), *ibid.*, 533-537.
6. F.W.T. Hunger, *Charles de L'Escluse*, 2 delen (Den Haag 1927/1943). L.J. Vandewiele, "Clusius en de Farmacie", *Farmaceutisch Tijdschrift v. België* 52 (1975) 189-193.
7. U.B. Leiden, afd. Handschriften, Vulcanius 101. Deze brief, gedateerd 24 juli 1593, schreef Cluyt vanuit Delft aan Clusius, die toen te Frankfurt verbleef.
8. Carolus Clusius, *Rariorum plantarum historia* (Antwerpen 1601) Boek 1, 114.
9. Mathias de L'Obel, *Kruydtboeck* (Antwerpen 1581) Deel 2, 296.
10. J.E. Kroon, *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidse universiteit 1575-1625*, Diss. (Leiden 1911) 20-21.
11. J.J. Woltjer, *De Leidse universiteit in verleden en heden* (Leiden 1965) 1-5.
12. H.J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit*, 10 delen (Leiden 1970/1975). Dl 1, 185-191.
13. Kroon, *ibid.*, 91-92. *Leidse Universiteit* 400, Tentoonstellingscatalogus (A'dam 1975) 166.
14. Kroon, *ibid.*, 97-101. *Leidse Universiteit* 400, *ibid.*, 166-167.
15. Witkam, *ibid.* Dl 2, 15-21.
16. Witkam, *ibid.* Dl 2, 55-57 en 67-71, Dl 4, 144-150.
17. Witkam, *ibid.* Dl 2, 3-4.
18. Hunger, *ibid.* Dl 1, 187-188. H.A. Bosman-Jelgersma, "Clusius en Clutius", *Farmaceutisch Tijdschrift v. België* 58 (1981) 42.
19. Witkam, *ibid.* Dl 2, 4.
20. Witkam, *ibid.* Dl 2, 5-6.
21. Witkam, *ibid.* Dl 2, 10-11.
22. Bosman (1976), 541-542.
23. Witkam, *ibid.* Dl 2, 8-9.
24. Zie noot 20.
25. U.B. Leiden, A.C. nr 41, f.86.
26. U.B. Leiden, A.C. nr 264.
27. Zie noot 7.
28. Bosman (1981), 44.
29. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse Universiteit*, 7 delen (Den Haag 1913/1924). Op 18 juni 1598 werd verstuurd: "Rekest van studenten aan Curatoren over de Praefectura Horti". In Dl 1, Bijlage nr 325, 380*.
30. H.A. Bosman-Jelgersma, "Augerius Clutius (1578-1636), Apotheker, Botanicus en Geneeskundige", *Farmaceutisch Tijdschrift v. België* 59 (1982) 167-175.
31. Molhuysen, *ibid.* Dl 1, 112-113.

REMBRANDTS “LEIDSE HISTORIESTUK”

Een iconografisch standpunt

door

Roelof van Straten

Menig kunsthistoricus heeft zich al het hoofd gebroken over het onderwerp van een van de vroegste schilderijen van Rembrandt, het zogenaamde “Leidse historiestuk”. Vele interpretaties van het schilderij, dat zich in de Leidse Lakenhal bevindt en in 1626 werd geschilderd, werden reeds gepubliceerd, zonder dat dat tot een definitieve oplossing van het raadsel heeft geleid.’

De meest voorzichtige titel van het schilderij die tot nu toe werd gebruikt, is “historiestuk”, een titel die ook in de publikatie van het Rembrandt Research Project wordt gebezigd. Zelfs deze voorzichtige omschrijving, die sterk neigt in de richting van een interpretatie als verhalende voorstelling uit de Bijbel, de klassieke mythologie of de oude geschiedenis, is naar mijn mening evenwel niet geheel juist.’

Om teleurstelling bij de lezer te voorkomen: dit artikel besluit niet met een volledige en geheel onweerlegbare identificatie van het onderwerp. Wel wordt er een nieuwe zoekrichting aangegeven, die wel eens zou kunnen leiden tot een definitieve ontraadseling van de voorstelling.

Vóór alles is nodig dat we het schilderij eens tot in detail beschrijven. De conclusie die we kunnen trekken uit zo’n beschrijving van wat er allemaal te zien is, kan ons tot een geheel nieuwe visie op het onderwerp leiden. Ik probeer de beschrijving van de voorstelling niet in een bepaalde richting te dwingen (dat werd al veel te vaak gedaan), maar wil, uitgaande van wat er te zien is, met de feiten dus die het werk zelf oplevert, een interpretatierichting vaststellen.”

Drie mannen en een vorst

Laten we beginnen met de centrale gebeurtenis: drie jonge mannen voor een vorst. Dat de laatstbedoelde een heerser is, is buiten kijf, want hij heeft een kroon op het hoofd en houdt een scepter in zijn rechterhand. We

kunnen de vorst nog nader specificeren, want het soort kroon dat hij draagt werd eigenlijk alleen door keizers gedragen – daarover kon in de tijd van Rembrandt nauwelijks een misverstand bestaan. Koningen werden in de 17de eeuw (vrijwel) altijd voorgesteld met een puntige kroon op het hoofd, terwijl de keizers, vooral die van het Heilige Roomse Rijk, normaal gesproken werden uitgebeeld met het type kroon met bogen, dat we hier zien.”

De keizer is zeer rijk gekleed, in een kostuum dat wel als “Romeins” geïnterpreteerd is, maar toch veeleer een prachtig kostuum uit een veel latere periode schijnt te zijn. Vergelijkbare kostuums heb ik niet kunnen vinden, maar het is niet moeilijk vast te stellen dat Romeinse keizers in de 17de eeuw (en ook daarvoor) altijd geheel anders werden uitgebeeld.”

De keizer staat op een verhoging, twee treden hoger dan de drie mannen voor hem. Hij houdt zijn scepter in hun richting en kijkt naar hen; we kunnen vermoeden dat hij tot hen spreekt. Zijn linkerhand heeft hij in de zij gezet, onder zijn tuniek of sleep, iets boven het gevest van zijn zwaard.

Van de drie mannen voor de vorst zijn er twee geknield en de derde staat iets achter hen, tussen hen in. De knielende man op de voorgrond heeft zijn rechterhand op de borst (op het hart), terwijl hij in zijn linkerhand een zwaard en een schild houdt. De andere geknielde man houdt beide handen iets omhoog in een gebaar dat verbazing uitdrukt (wellicht over iets wat de keizer zegt). De staande man heeft de rechterarm geheven, met wijsvinger en middelvinger omhoog, in een gebaar dat we natuurlijk moeten interpreteren als het zweren van een eed. In zijn linkerhand heeft hij een lans en zijn vilthoed met pluim.

De kleding van de drie bestaat uit opengewerkte pofbroeken en hemden, zoals uit de Spaanse mode van de 16de eeuw bekend geworden. Een mode overigens, die onder soldaten in verschillende Westeuropese landen in het eerste kwart van de 17de eeuw nog heel gangbaar was. Dat zij soldaten zijn is duidelijk uit de wapens die ze dragen en het harnas van de staande man. Hun kleding is niet erg rijk en het moet dan ook betwijfeld worden of zij hogere officieren of zelfs edellieden zijn, zoals in enkele interpretaties wordt aangenomen.” Veeleer lijkt het mij dat zij normale soldaten of hoogstens lagere officieren zijn.

De generaal

Heel groot in beeld staat aan de linkerkant van het schilderij, een tree lager

Zelfportret van Rembrandt, voorkomend op het schilderij De grootmoedigheid van keizer Ferdinand II (?).

dan de keizer, een generaal. Dat hij inderdaad een generaal is valt niet te betwijfelen vanwege de korte staf die hij in zijn rechterhand heeft, een generaals- of bevelhebbersstaf. Dat Rembrandt hem zo groot op de voorgrond heeft weergegeven, ter rechterzijde van de keizer, is gezien zijn functie alleen maar natuurlijk.

Behalve de keizer zelf is de generaal de rijkst geklede persoon in de voorstelling en de enige figuur in diens directe nabijheid, die zijn hoed nog op heeft. Deze hoed, met een witte pluim, is versierd met edelstenen; een oorbel siert het oor van de generaal.⁷ Het soort kleding dat hij draagt, zo in banden opengewerkt, komt zeker in het begin van de 17de eeuw voor, niet zozeer in het Hollandse, maar wel in (Zuid-) Duitsland. Ook de hoed met de pluim, de sjerp en de opvallende kniebanden zijn mode-elementen die geheel op hun plaats zijn in deze tijd. Zij verwijzen naar mijn mening dan ook niet naar een verder verleden.*

De man iets rechts van het midden

Het is, geloof ik, nog nooit opgemerkt dat de staande man iets rechts van het centrum van het schilderij eigenlijk de meest merkwaardige persoon is in de hele voorstelling. Hij staat tussen de drie soldaten en de keizer, maar schijnt aan het hele gebeuren verder niet deel te nemen: hij kijkt namelijk recht het schilderij uit, naar de toeschouwer, en heeft absoluut geen oog voor wat er vlak vóór hem gebeurt. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat we hier met een portret te maken hebben – een veronderstelling trouwens, die een aantal dingen zou kunnen verklaren; ik kom hier nog op terug.”

De man is tamelijk rijk gekleed, rijker dan de drie soldaten, in kleding die in de tijd dat Rembrandt dit stukvervaardigde in Holland niet ongebruikelijk was. Waar hij precies staat is niet helemaal duidelijk, maar het is waarschijnlijk dat hij net als de generaal op de eerste trede van de verhoging staat. Zijn rechterhand rust op een staf met een pluim (zoals ook de officier rechts op het schilderij heeft). Men kan vermoeden dat de man zijn hoed in zijn linkerhand houdt.¹⁰ Mogelijk is hij een hoge officier.

De schrijver en een corpulente man

Aan de linkerhand van de keizer treffen we twee personen aan, die zonder twijfel tot zijn gevolg behoren. Aan een tafel die bedekt is met een tafelkleed, zit een schrijver. In zijn rechterhand heeft hij een pen en vóór hem, op een kleine lezenaar, ligt een opengeslagen boek, waarin hij alles moet protocolle-

ren wat er gezegd wordt en wat er gebeurt. Hij kijkt naar de keizer op met een blik die een lichte verbazing doet vermoeden over hetgeen de keizer zegt.

Achter de schrijver staat een tamelijk corpulente man met een baard, gekleed in een met bont afgezette mantel. Zijn kleding is typisch een geleerdendracht en we kunnen dan ook vermoeden dat hij één van de raadsheren van de keizer moet voorstellen.” Overigens is op de achtergrond, tussen de keizer en de generaal, nog zo’n figuur te zien.

Toeschouwers en andere figuren

De belangrijkste figuren in de voorstelling zijn nu besproken, maar ook op de achtergrond vinden we nog figuren die het vermelden waard zijn. In de eerste plaats moeten we natuurlijk opmerken dat zich in het schilderij een zelfportret van Rembrandt bevindt, tussen de keizer en de dikke geleerde, oversneden door de scepter van de keizer. Dat het hier om een zelfportret gaat is algemeen geaccepteerd en ik heb geen reden er aan te twifelen. Ook het gezicht van de man rechts van de gezette raadsheer doet tamelijk individueel aan, maar het is de vraag of het hier om een portret gaat. In de publikatie van het Rembrandtproject wordt het vermoeden geuit dat ook de man met de baret met een pluim, die we achter de geleerde tussen de generaal en de keizer zien, een zelfportret van Rembrandt zou kunnen zijn.”

Een detail dat we nog moeten noemen is het kleine kind, waarvan we het gezicht voor de helft kunnen zien, tussen de keizer en de generaal in. Er wordt wel aangenomen dat het een page is, die de sleep van de keizer moet vasthouden, maar het kind lijkt me een beetje te jong voor een dergelijke niet al te lichte functie.”

De overige figuren op het schilderij hebben geen duidelijk individuele trekken en bevinden zich te ver op de achtergrond om van belang te kunnen zijn. Wel moeten we nog de soldaten rechts op de achtergrond vermelden: te oordelen naar de lansen en de geweren die zich tegen de lucht aftekenen is een grotere groep bedoeld.

Rond een zuil, die boven de soldaten uitsteekt, zien we een aantal burgers, die kennelijk proberen een glimp van de keizer op te vangen.

Architectuur en wapens

De keizer en de personen, die kennelijk tot zijn gevolg behoren, staan op een soort bordes met twee treden. Op dit bordes ligt een wit kleed dat tot voor de voeten van de drie mannen op de voorgrond valt. Het bordes zelf

De schilder in zijn atelier bij een collectie wapentuig. Detail van een olieverfschilderij door Gerard Dou.

is niet overdekt, dat wil zeggen: we kunnen aan de hand van de lichtval vermoeden dat een overhuiving pas een stuk àchter de keizer begint; de zuil achter de dikke geleerde zal daar waarschijnlijk toe behoren.

Rechts op de achtergrond zien we verschillende bouwwerken. Opvallend is de reeds vermelde zuil op een brede basis, waarop een aantal mensen staat. Bovenop de zuil bevindt zich een lam of schaap, dat mij zeer sterk doet denken aan het embleem van de Orde van het Gulden Vlies.

De gebouwen op de achtergrond schijnen een toren en twee kerken te zijn, Romaans of vroeg-Gotisch, en één ervan met een kruis bovenop de toren. Het eerstgenoemde bouwwerk is in een wat ruïneuze staat. Aan de hand van de architectuur is het helaas niet mogelijk een bepaalde stad te identificeren.¹⁴

Links op de voorgrond ligt een stapel wapentuig: harnas, schild, trom, hellebaard, lansen, enzovoort, met wel als opmerkelijkste wapen een musket-geweer. Zulke stapels met wapens komen vaak voor in voorstellingen die te maken hebben met militaire triomf en we kunnen er bijna zeker van zijn dat dat ook hier het geval is.”

Voorlopige conclusies

Uit bovenstaande beschrijving van het schilderij kunnen we een aantal conclusies trekken. Een correcte interpretatie van de voorstelling zou naar mijn idee aan de nu volgende voorwaarden moeten voldoen of, omgekeerd, het onderstaande vormt het “schema”, waarnaar we moeten zoeken als we het onderwerp van het schilderij zouden willen achterhalen. De vier voorwaarden zijn geplaatst in een soort volgorde-van-onweerlegbaarheid.

1. De vorst is een keizer. Zoals ik reeds opmerkte is daarover geen discussie mogelijk. Men wist in de 17de eeuw wel degelijk hoe men een keizer van een koning moest onderscheiden en het is uiterst onwaarschijnlijk dat Rembrandt (en zijn opdrachtgever, over wie we het verderop nog zullen moeten hebben) dit niet zouden hebben geweten. Bij de vraag of de keizer in dit schilderij een klassieke of een post-klassieke keizer moet voorstellen, moeten we aan de laatste mogelijkheid de voorkeur geven, omdat klassieke keizers ofwel met een helm, ofwel met een lauwerkrans werden voorgesteld. De kroon is van een type, dat alleen gedragen werd door de latere keizers van het Heilige Roomse Rijk.
2. De man links is een generaal en wel een generaal van de troepen van de keizer. Dit punt is onweerlegbaar.
3. De voorgestelde gebeurtenis is een scène van genade of grootmoedigheid en staat in verband met een militaire overwinning. We kunnen dit afleiden uit de aanwezigheid van een generaal, de stapel wapentuig en de troepen rechts op het schilderij. Er is een militaire overwinning in het geding en dan natuurlijk ook een nederlaag van de tegenstander. Het zweren van de staande man en de gebaren van de twee anderen voor hem moeten, het kan haast niet anders, geïnterpreteerd worden als onderwerping aan de keizer. Dat het hier om grootmoedigheid gaat, werd overigens ook al in een aantal eerdere interpretaties vastgesteld.”
4. De gebeurtenis, die hier wordt uitgebeeld, speelt waarschijnlijk in het eerste kwart van de 17de eeuw; *terminus ante quem* is de datering van het schilderij, 1626. Dit is natuurlijk een moeilijk punt en vereist dan ook een meer omvangrijke toelichting.

Ten eerste kunnen we vaststellen dat nogal wat dingen in het schilderij aanwezig zijn, die mijn stelling dat het hier gaat om voor Rembrandt contemporaine geschiedenis kunnen ondersteunen. Ik wees er al op dat de kleding van de personen heel goed past in het begin van de 17de eeuw (evenals trouwens de haardracht), deels misschien niet zozeer in Holland, maar wel in Duitsland. In ieder geval kan de kleding niet bedoeld zijn als antieke kleding, zoals nogal eens is beweerd.” De wens was bij de meeste interpretaties de vader van de gedachte.

Verder zijn er nog enige zaken, die tegen een situering in de klassieke oudheid pleiten: Christelijke kerken, waarvan één zelfs met een kruis erop (waar zijn de klassieke tempels?); alsook de aanwezigheid van musketiers en van een prachtig bewerkt musketgeweer tussen de wapens op de voorgrond. We kunnen natuurlijk staande houden dat Rembrandt zich van eventuele anachronismen niets zal hebben aangetrokken, maar daar geloof ik niet in, ook al omdat het onderwerp zeker niet geheel door hemzelf, maar mede ook door een (geleerde?) opdrachtgever zal zijn uitgewerkt.”

Er is in het hele schilderij niets te ontdekken dat op een bewust plaatsen van de gebeurtenis in de antieke, laat staan Oudtestamentische tijd, wijst. En juist dat moet onze argwaan wekken: wanneer een kunstenaar kleding en een aantal voorwerpen uit zijn eigen tijd (en uit zijn eigen omgeving) gebruikt om een verhaal uit lang vervlogen tijden voor te stellen, juist dan zal hij er toch voor moeten zorgen dat het de toeschouwer uit bepaalde details duidelijk wordt dat de scène zich niet in de eigen tijd afspeelt. Ook wanneer Rembrandt een gebeurtenis uit de Middeleeuwen of uit de 16de eeuw had willen uitbeelden, had hij dat toch wellicht veel duidelijker gemaakt. Tevens mogen we wel aannemen dat het dan om een gebeurtenis zou zijn gegaan, die ook nu nog bekend moest zijn, en in dat geval zouden we allang over een bevredigende verklaring van de voorstelling beschikken.

Een laatste argument, dat het bij het “Leidse Historiestuk” in feite gaat om een gebeurtenis uit de contemporaine geschiedenis, moet meer interpretatief blijven: de observatie dat de man in het centrum, die in het eigenlijke gebeuren geen rol speelt, geportretteerd is. Zoals we reeds zagen is hij rijker gekleed dan de drie mannen voor de keizer, maar iets minder “duur” dan de keizer en zijn generaal. Gaan we er van uit dat we hier inderdaad met een portret te maken hebben, dan kunnen we aannemen dat deze man (in het centrum van de voorstelling!) ook de opdrachtgever van het schilderij is geweest. Het ongewone onderwerp en het grote — dus kostbare — formaat, duiden er op dat Rembrandt het schilderij niet voor de vrije markt, maar in opdracht moet hebben geschilderd. Het lijkt me heel goed mogelijk dat

de opdrachtgever zich liet portretteren in een historische gebeurtenis waarbij hij zelf aanwezig was. Dit zou kunnen impliceren dat de datering van de gebeurtenis zou kunnen liggen tussen de jaren ca. 1620 en 1625, of zelfs de eerste helft van 1626. Wat we naar mijn mening echter zonder meer kunnen vaststellen, is dat we bij deze vroege Rembrandt niet over “historieschilderkunst” zouden moeten spreken, maar veeleer over “geschied-uitbeelding”.

Interpretaties tot nu toe

Nu we de belangrijkste voorwaarden voor een interpretatie van de voorstelling hebben omschreven, kunnen we de interpretaties van het schilderij die tot nu toe werden gepubliceerd daaraan toetsen. Ik zal hieraan niet al te veel woorden besteden, omdat het al te duidelijk is dat de meeste duidingen totaal onmogelijk zijn.”

Het begint er al mee dat er in de meeste interpretaties vanuit wordt gegaan dat Rembrandt niet wist hoe hij een koning of een consul moest uitbeelden, en dat hij een generaal “per ongeluk” (!) als keizer voorstelde. Dit zijn de identificaties van het onderwerp als “koning Saul bewapent David”, “Saul veroordeelt Jonathan”, “Consul Cerialis en de Romeinse legioenen”, “Het Oordeel van consul L. Junius Brutus”, “Het Oordeel van Titus Manlius Torquatus”, en “Coriolanus als veroveraar”.²² Tot deze serie behoort ook de in de laatste tijd populaire interpretatie van de scène als “Palamedes voor Agamemnon”, een interpretatie die weliswaar heel inventief is, maar toch geen steek houdt.”

Ook de allernieuwste naamgeving – “De Grootmoedigheid van Alexander” –, die onlangs door J. Bruyn werd geopperd, moet naar het rijk der “Fabulen” worden verwezen.²⁴

Slechts twee interpretaties gaan in op het onmiskenbare feit dat de hoofdpersoon een keizer is. De eerste is “De genade van Keizer Titus”, waarbij de keizer genadig is tegenover een paar samenzweerders. Nog afgezien van het feit dat enige elementen in de voorstelling dan niet kloppen met het verhaal, voldoet deze interpretatie bij lange na niet aan punt vier van de hierboven genoemde voorwaarden.”

De laatste interpretatie, die ik hier moet noemen, luidt: “Keizer Otto 1 en zijn zoon Liudolf met Konrad de Rode”. De beide laatstgenoemden zwoeren samen tegen de keizer en moesten na ontdekking van het complot voor hun leven smeken. De generaal zou dan Otto’s broer Heinrich zijn en de eedzwerende man Graaf Egbert. Weer is het de tijd, waarin deze gebeurtenis zich afspeelde, die niet strookt met de door Rembrandt gekozen manier van

Portret van *Ferdinand II. Detail*
van een in 1644 door *Pieter*
Claesz. Soutman uitgegaten
gravure.

“historiseren”; tevens wordt de man in het centrum, van wie ik staande wil houden dat hij geportretteerd is, niet verklaard. Daar komt nog bij dat de drie mannen er bepaald niet als edelen, onder wie een zoon van de keizer en een graaf, uitzien. Het is echter al heel wat dat Demus, die deze interpretatie lanceerde, in de richting van geschied-uitbeelding denkt.”

Twee hoofdrolspelers

In het nu volgende ga ik er van uit dat de man in het centrum geportretteerd is en dat we de gebeurtenis dan met grote waarschijnlijkheid kunnen dateren

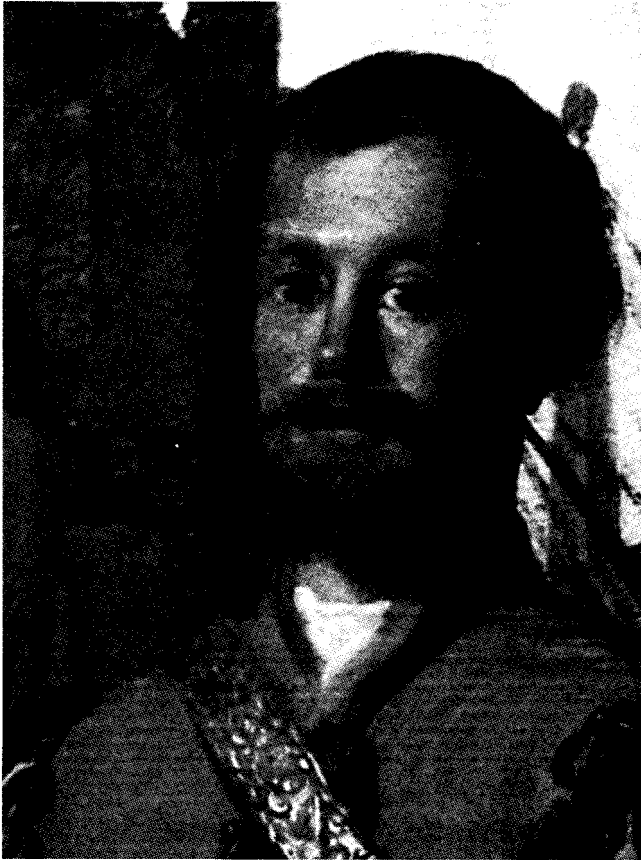
tussen de jaren 1620 en 1626. Een bepaalde gebeurtenis die hier kan zijn uitgebeeld heb ik niet gevonden, maar wel is het mij gelukt – geloof ik – om twee van de hoofdpersonen, de keizer en de generaal, te identificeren.

In bovengenoemd tijdvak was Ferdinand 11 keizer van het Heilige Roomse Rijk. In 1619 was hij, op 41-jarige leeftijd, tot keizer gekroond. Hij moet naar mijn mening de man zijn die we op het schilderij zien. Bij de andere gaat het om zijn belangrijkste generaal, Albrecht von Wallenstein. Om hen in hun tijd te plaatsen is het nodig een kort stukje geschiedenis in herinnering te roepen.

Op 23 mei 1618 begon de Dertigjarige Oorlog: de gehate katholieke regering in Praag werd door protestantse opstandelingen ten val gebracht. Ferdinand II was al in 1617 tot koning van Bohemen en Hongarije gekroond; een streng katholiek vorst over een bevolking van overwegend Protestanten, dat moest verkeerd gaan. Ferdinand, die in Wenen resideerde en de regeringszaken in Praag aan stadhouders had overgelaten, werd steeds meer in het nauw gedreven. In augustus 1619 werd hij als koning afgezet en werd de calvinistische Kurfürst Friedrich von der Pfalz, de “Winterkoning”, tot koning uitgeroepen. Vrijwel op hetzelfde moment echter werd Ferdinand in Frankfurt tot keizer gekozen. Onder leiding van generaal Tilly wisten Ferdinands legers de opstandige Habsburgse erflanden middels een hele serie veldslagen in de jaren 1620-1623 weer in bedwang te krijgen en met succes werd het Protestantisme weer onderdrukt.²⁷

Na het relatief rustige jaar 1624 begonnen voor Ferdinand weer nieuwe krijgshandelingen in het voorjaar van 1625, nu in Noord-Duitsland. Zowel de re-katholisering van protestantse gebieden, alsook een Deens ingrijpen, zorgden ervoor dat de strijd tussen Katholieken en Protestanten zich in Neder-Saksen toespitste. Hoofdaanvoerder van de keizerlijke troepen was Albrecht von Wallenstein. Op 25 april 1626 versloeg hij de troepen van Ernst von Mansfeld bij de brug naar Dessau en daarmee bracht hij de Protestanten een gevoelige nederlaag toe.

Albrecht von Wallenstein is een van de opvallendste persoonlijkheden van zijn tijd. Hij werd geboren in 1583, Protestants opgevoed, werd Katholiek in 1606 en trouwde later met een steenrijke weduwe, die kort daarop stierf. Hij wist uitstekend met geld en goed om te gaan en de bevolking van de landgoederen en stadjes, die hij bezat, te stimuleren.²⁸ Hij was lang en mager en aan zijn gezicht is zijn niet al te kleine neus een opvallend onderdeel. Hoewel in andere opzichten meer naar eenvoud neigend, ontwikkelde hij een voorkeur voor opvallende kleding, een bonte mengeling van alle Europese modes. In 1623 hertrouwde Wallenstein met de dochter van een van de belangrijkste

Mogelijk portret van de opdrachtgever van het schilderij. Detail uit De grootmoedigheid van keizer Ferdinand II (?).

raadsheren van Ferdinand en in hetzelfde jaar werd hij graaf van Friedland.²⁹ Regelmatig verbleef hij aan het hof in Wenen.

Intussen verging het Ferdinand niet zo best, vooral financieel gezien. Ook dreigden van alle kanten de militaire problemen en toentertijd kon een vorst, die niet over geld beschikte, geen leger onderhouden. Voor de enorm rijke Wallenstein kwam toen de gelegenheid om zich nog hoger op te werken. Hij bood Ferdinand aan om op eigen kosten een leger van 50.000 man op de been te brengen. Hoewel Ferdinand het gevaar van zo'n macht, geconcentreerd bij één man, natuurlijk wel inzag, kon hij toch niet anders doen dan het aanbod aannemen – al stond hij Wallenstein slechts een leger van 20.000

man toe.“” Met dit leger versloeg Wallenstein de troepen van Von Mansfeld en vestigde zo zijn roep als veldheer. In juli 1626 werd hij tenslotte tot generaal van alle keizerlijke troepen benoemd.“”

Anders dan Wallenstein, die een wat duister gemoed had, was Ferdinand een vriendelijke, goedmoedige man, niet al te groot van postuur en naar corpulentie neigend. Hij had een roodachtig gezicht en uitpuilende, ietwat waterige ogen. Niets lag hem zo na aan het hart als de kerk en -in iets mindere mate - de jacht. Als persoon zachtmoedig, was hij in politieke zaken merkwaardig genoeg eerder meedogenloos en rechtlijnig, maar daarbij wel rechtvaardig.³² Zo zijn er in de geschiedschrijving verschillende gevallen beschreven, waarin Ferdinand gevangen genomen gevangenen vergeeft dat ze tegen hem gestreden hebben.“” In ruil moesten ze dan wel een eed van trouw afleggen, trouw aan de keizer voor altijd. Door deze vergevensgezindheid wist Ferdinand veel jonge edelen en officieren aan zich te binden, hetgeen later in het algemeen in zijn voordeel was.

Besluit

Het is natuurlijk niet zonder schroom dat ik de keizer en de generaal als Ferdinand 11 en Albrecht von Wallenstein identificeer. Maar de feiten, vooral ook de feiten die het schilderij zelf oplevert, wijzen naar mijn mening alle in deze richting. Ook wanneer de man in het centrum geen portret is, is de hier voorgestelde identificatie tenminste mogelijk.

Als we er vanuit gaan dat de man in het centrum niet geportretteerd is, blijven we met het probleem zitten dat we moeten verklaren waarom Rembrandt dit onderwerp schilderde, aangezien het hier dan niet om een bekende gebeurtenis - hooguit om een tafereel waarin befaamde tijdgenoten van Rembrandt de hoofdrol spelen - gaat.

Maar als we aannemen dat de man wel geportretteerd is, dan is het schilderij tamelijk eenvoudig te verklaren: een hoge officier of adellijke persoon was aan het hof of had ooit contact met keizer Ferdinand; had voorts wellicht iets met de Dertigjarige Oorlog te maken; en liet zich in toepasselijke entourage portretteren. Mogelijk was hij aanwezig geweest bij een “grootmoedige” gebeurtenis - die historisch gezien volstrekt onbeduidend kan zijn geweest, maar voor de geportretteerde betekenis had gehad.

Dat deze (geportretteerde) opdrachtgever de bekende remonstrantse geleerde Petrus Scriverius is geweest moet uitgesloten worden geacht. In elk geval komt het uiterlijk van de man in het centrum niet overeen met dat van Scriverius en ook was hij voorzover bekend nooit aan het hof van de

(katholieke) Ferdinand II.³⁵ Ook de veronderstelling dat de “Steniging van Stefanus” een pendant zou zijn van wat ik de “Grootmoedigheid van Ferdinand 11” zou willen noemen, is uiterst onwaarschijnlijk — en dat niet alleen op grond van mijn nieuwe zoekrichting.

Willen we te weten komen wie de man in het centrum is, waardoor we dan misschien de hele voorstelling zouden kunnen verklaren, dan moeten we op zoek naar een (katholieke?) opdrachtgever, die in de tijd tussen 1624 en 1626 contacten had met Ferdinand en voorts iets met de Dertigjarige Oorlog te maken had. Mogelijk woonde deze opdrachtgever in Leiden, maar noodzakelijk is dat niet: Den Haag of Amsterdam komen evenzeer in aanmerking.

Het is niet eenvoudig zo iemand te vinden. Er waren toentertijd velerlei contacten met het militaire en politieke gebeuren in de Duitse landen, onder andere van Amsterdamse wapenleveranciers.³⁷ Wellicht hoeven we niet onder geleerden te zoeken — iemand van adel, misschien zelfs behorend tot de kring van Ferdinands hoge officieren, lijkt meer voor de hand te liggen, ook al vanwege het soort kleding dat de geportretteerde aan heeft. Andere mogelijkheden behoeven we niet bij voorbaat uit te sluiten: we zouden ook aan een rijke burger kunnen denken, of aan iemand uit Duitsland die zich langere tijd in Holland ophield.

De toekomst zal uitwijzen of de gebeurtenis die op het schilderij te zien is nog nader gepreciseerd kan worden. In elk geval hoop ik dat mijn observaties ertoe kunnen bijdragen dat er van nu af aan in een meer waarschijnlijke richting dan voorheen wordt verder gezocht.

NOTEN

* Hierbij wil ik dr. E.-J. Sluijter heel hartelijk danken voor zijn kritische aantekeningen bij een eerdere versie van dit artikel.

1. Het schilderij is gemonogrammeerd en gedateerd 1626. Zie voor een literatuuropgave

van publikaties en voor een korte bespreking van de onwaarschijnlijkheid van vele van de interpretaties de tentoonstellingscatalogus *Geschildert tot Leyden Anno 1626. Stedelijk Museum De Lakenhal* (Leiden 1976) 66 e.v. Zie voor nieuwere literatuur de noten bij dit artikel.

2. In het o.a. door J. Bruyn en B. Haak geredigeerde *Corpus of Rembrandt Paintings* komt niet voor het eerst de betiteling "Historie-stuk" voor; zie bijv. de tentoonstellingscatalogus *God en de Goden* (Rijksmuseum Amsterdam 1981) 142-143. Voor het begrip "historiestuk" vgl. noot 20.

3. Vooral in oudere kunsthistorische literatuur, maar helaas ook wel in recentere publikaties (zie de noten 9 en 24), ziet men vaak dat de auteur probeert een voorstelling in een bepaalde interpretatie te dwingen als het onderwerp moeilijk is vast te stellen. De literatuur over het hier besproken schilderij is een uitstekend voorbeeld van dit fenomeen.

4. Reeds Schmidt-Degener stelde vast dat de vorst zonder twijfel een keizer is en dat het type kroon dat hij draagt sinds de late middeleeuwen voorkomt; zie F. Schmidt-Degener, "Rembrandt's Clementie van keizer Titus", *Oud-Holland* 58 (1941) 108 e.v.

5. Het enige "Romeinse" tintje, dat er aan het kostuum van de keizer zit, zijn de afhangende stroken van het bovenstuk van zijn gewaad. Juist dit element echter komt in de mode rond 1626 vaker voor, zie bijvoorbeeld de prentserie "Il Torneo di Bonaventura Pistofilo" (Bologna 1627), die is afgebeeld in J.T. Spike (ed.), *The Illustrated Bartsch*, vol 41 (New York 1981) 228-334.

Vergelijken we de kleding van de keizer met voorstellingen waarvan wordt beweerd dat ze Rembrandt hebben geïnspireerd, vooral Tempesta's serie over de Bataafse oorlog naar Otto van Veen, dan vallen toch grote verschillen op. Bij deze zogenaamde voorbeelden gaat het altijd om militaire uniformen en niet om keizerlijke gewaden. Ook hebben de "voorbeelden" altijd blote benen, terwijl de keizer hier een broek aan heeft. Ik denk niet dat Rembrandt de serie van Tempesta als bron gebruikt heeft. De kleding van de keizer kan heel goed contemporair zijn, al is het dan geen Hollands kostuum, maar mogelijk wel een buitenlandse (Zuid-Duitse, Oostenrijks-Hongaarse?) hofdracht of tenminste wat Rembrandt zich daarvan kon voorstellen. In

ieder geval is het niet moeilijk vast te stellen dat de klassieke keizers in de 16de- en vroeg 17de-eeuwse kunst eigenlijk altijd in wapenrusting werden voorgesteld met een helm, die soms van een puntige kroon is voorzien. Alternatief komt natuurlijk de lauwerkrans als keizerlijke "hoofdbedekking" voor. Vgl. ook noot 18.

6. Dit is bijvoorbeeld het geval met de identificatie van het onderwerp als "Liudolf, zoon van keizer Otto 1, met Konrad de Rode en graaf Egbert voor Otto I". Vgl. noot 26.

7. Voor het dragen van een hoed in de nabijheid van de keizer zie noot 31.

8. De generaal is wel geïnterpreteerd als een heraut; zie o.a. B.P.J. Broos, "Rembrandt and Lastman's Coriolanus: the history piece in 17th-century theory and practice", *Simiolus* 8 (1975-1976) 203 e.v., voetnoot 12, waarin vermeld wordt dat de kleding van de generaal veel overeenkomst vertoont met die van 16de-eeuwse Zwitserse herauten. Sjerpen en vilt-hoeden met pluimen zijn overigens veel voorkomende mode-elementen in het eerste kwart van de 17de eeuw; zie bijvoorbeeld de afbeeldingen in J. Briels, *Vlaamse schilders in de Noordelijke Nederlanden in het begin van de Gouden Eeuw. 1585-1630* (Haarlem 1987). Voor een heel aantal voorbeelden van de fraaie kniebanden zie Briels, hoofdstuk 4.

9. Het is wellicht niet zonder betekenis dat ook Schmidt-Degener al opmerkte: "De kapietein met stok en bandelier, zoals Rembrandt hem inlascht in deze klassieke historie, is op en top een portret, overgenomen uit het dagelijks leven"; zie Schmidt-Degener (a.w. noot 4), 108.

10. Bij de kleding die hij aan heeft, is een hoed met een pluim een normaal onderdeel van de "outfit".

11. De bontmantel of de met bont afgezette mantel was een typische geleerdendracht in de 16de en 17de eeuw.

12. Zie het *Corpus* (noot 2), 112. Hier wordt beweerd dat dit nog niet eerder zou zijn opgemerkt, hetgeen niet juist is. Vgl. B. Haak, *Rembrandt. Zijn leven, zijn werk, zijn tijd* ('s-Graven-

De grootmoedigheid van keizer Ferdinand II (volgens de in dit artikel geuite suggestie). Olieverfschilderij door Rembrandt van Rijn 1626. Coll. Lakenhal (bruikleen Rijksdienst voor de Beeldende Kunst). Foto A. Dingjan.

hage) 23. Bij het bekijken van het schilderij in de Lakenhal had ik overigens niet de indruk dat we ook hier met een zelfportret te maken hebben.

13. Het kind lijkt me niet ouder te zijn dan een jaar of drie-vier. Voor een kind van die leeftijd is het niet erg waarschijnlijk dat het als page de tamelijk zware sleep van een keizer zou moeten dragen.

14. Er is vaker beweerd dat Rome de plaats van handeling zou zijn. Sommige auteurs zagen op de zuil kennelijk een wolf in schaapskleren.

15. Zulke stapels wapentuig komen vooral voor in voorstellingen in de sfeer van "victorie", "vrede" en dergelijke, ook in de Nederlandse kunst; zie bijvoorbeeld A. van der Venne's "Allegorie op het bestand van 1609" (Parijs, Musée du Louvre).

16. Vgl noot 4. Ik heb in de 16de- en vroeg 17de-eeuwse Nederlandse kunst nog geen geval kunnen opsporen waarin een koning een dergelijke keizerskroon draagt.

17. O.a. de interpretatie als "Clementie van keizer Titus". Zie ook het *Corpus* (noot 2), 112. In de allernieuwste interpretatie van het schilderij wordt er eveneens van uitgegaan dat we met de "grootmoedigheid" te maken hebben: zie J. Bruyn, "Nog een suggestie voor het onderwerp van Rembrandts historiestuk te Leiden: De grootmoedigheid van Alexander", *Oud-Holland* 101 (1987) 89-94.

18. Vrijwel alle auteurs die over het schilderij hebben geschreven hebben geprobeerd de kleding als "antiek" af te doen, terwijl in feite alleen het kostuum van de keizer een antiek tintje heeft. Broos (a.w. noot 8) zegt op p. 204 terecht: "I still find it peculiar that only Cerialis is in 'Roman' dress".

19. O.a. Schmidt-Degener merkte de zogenaamde "anachronismen" op en schrijft daarover: "Bij het zoeken naar een gegeven (i.e. interpretatie) werden m.i. terecht Rembrandts evidente en wellicht opzettelijke 'anachronismen' ter zijde gelaten"; zie Schmidt-Degener (a.w. noot 4), 108. Hij merkt verder op dat anachronismen wel vaker voorkomen,

maar vergeet daarbij te vermelden dat kunstenaars, ondanks anachronismen, met de overige aankleding toch altijd duidelijk maken in welke tijd een scène zich afspeelt; tenminste is de gebeurtenis op zich, ondanks anachronistische kleding, herkenbaar.

20. Voor het begrip "historie-stuk" zie: A. Blankert, "Algemene inleiding" in de tentoonstellingscatalogus *God en de Goden* (a.w. noot 2), 15-32. Blankert definieert het begrip iets ruimer dan ik dat zou doen. Voor "geschied-uitbeelding" zie H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500-1800. Een iconologische studie* ('s-Gravenhage 1952), 2 dln, dl 1, ix e.v.

21. Zie noot 1.

22. Behalve het feit dat de vorst een keizer is, spreken natuurlijk ook de zogenaamde "anachronismen" tegen deze identificatie. Vgl. noot 19.

23. Voor deze interpretatie wordt onder andere een lans gebroken in de nog vrij nieuwe Rembrandt-biografie van Gary Schwartz: *Rembrandt. Zijn leven, zijn schilderijen. Een nieuwe biografie* (Maarsse 1984) 3638. De interpretatie stamt van M.L. Wurfbaïn in de in noot 1 genoemde tentoonstellingscatalogus, 66-68. Behalve het feit dat er in de voorstelling in het geheel niets te vinden is dat er op wijst dat we met een gebeurtenis uit de Griekse mythologie worden geconfronteerd, ontbreekt tevens het goud, waarom het in het verhaal van Palamedes natuurlijk gaat.

24. Zie J. Bruyn (a.w. noot 17). Deze interpretatie is niet alleen onmogelijk vanwege het feit dat Alexander een koning was, of op grond van "anachronismen" en de aankleding. Ook gezien de beeldtraditie van Alexander-voorstellingen, waarin hij altijd wordt uitgebeeld als een jonge, baardloze vorst in harnas, zit Bruyn er met dit voorstel behoorlijk naast.

25. De interpretatie als "Clementie van Titus" werd gelanceerd door F. Schmidt-Degener, a.w. (noot 4).

26. Demus deelde zijn interpretatie mee in twee brieven aan de Lakenhal: zie de tentoon-

stellingscatalogus *Geschilder? tot Leyden 1626* (a.w. noot 1), 66 e.v.

27. Over de Dertigjarige Oorlog zijn talloze boeken verschenen. Een goed overzicht geeft het al wat oudere boek van C.V. Wedgwood, *The Thirty Years War* (Harmondsworth 1957²). Recenter is het eveneens uitstekende werk van G. Mann, *Der Dreissigjährige Krieg*, (Berlin 1964). Een interessante verzameling ooggetuigenberichten is H. Jessen (ed.), *Der Dreissigjährige Krieg in Augenzeugenberichten* (Düsseldorf 1963). Tilly kan overigens niet de generaal in het schilderij zijn, omdat hij veel ouder was.

28. Zie Wedgwood (vorige noot), 152. Over Wallenstein zijn verschillende biografieën geschreven. Twee recentere werken zijn H. Diwald, *Wallenstein. Eine Biographie* (Frankfurt/Main 1969) en G. Mann, *Wallenstein. Sein Leben erzählt* (Frankfurt/Main 1971). Het is opvallend hoe goed de fysionomische beschrijving van Wallenstein, bijvoorbeeld die van Diwald (p. 304 e.v.), bij zijn uiterlijk in het schilderij past.

29. Wedgwood, 154 e.v.

30. Wedgwood, 176.

31. Wedgwood, 186. In feite was Wallenstein allang de belangrijkste generaal van de keizer. In het schilderij blijkt de hoge status van de generaal uit het feit dat hij als enige in het bijzijn van de keizer zijn hoed nog op heeft. Aan het hof van Ferdinand 11 bestond er een precieze etiquette betreffende het al dan niet dragen van een hoofddeksel in aanwezigheid van de keizer; zie F.von Hurter, *Friedensbestrebungen Kaisers Ferdinands II. Nebst des apostolischen Nuntius Carl Carafa Beticht über Ferdinands Lebensweise, Familie, Hof, Räte und Politik* (Wenen 1860) 220. De door Von Hurter gepubliceerde tekst is een afschrift van een handschrift dat zich in Wenen bevond, en dat in 1629 door Carafa werd geschreven. Deze Carafa was zeven jaar lang vertegenwoordiger van de Paus in Wenen.

32. Voor een bericht van een tijdgenoot over Ferdinand 11 zie F. von Hurter, a.w. (vorige noot), 212-280. Voor recentere karakterteke-

ningen van Ferdinand zie Diwald (a.w., noot 28), hfdst. X111, en Wedgwood (a.w., zelfde noot), 56 e.v. Evenals bij Wallenstein passen de beschrijvingen van Ferdinands uiterlijk wonderwel bij het schilderij; zie bijvoorbeeld Diwald, 259 e.v.

33. Zie H. Jessen (a.w., noot 27), 110-116, waar de genade van Ferdinand tegenover Christian 11 van Anhalt wordt beschreven, onder andere op basis van dagboeknotities van Christian zelf.

34. Vgl. de noten 28 en 32. Een verdere verwijzing dat we met een Habsburgse keizer te maken hebben, zou het schaap (of lam) kunnen zijn, dat zo merkwaardig veel op het ordeteken van het Gulden Vlies lijkt. Keizer Ferdinand was vanzelfsprekend grootmeester van deze orde.

35. Zie Schwartz (a.w., noot 23), hfdst. 46. Voor een biografie van Scriverius zie A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, dl 10 (Haarlem 1874) 182-185 (paginering binnen de letter S).

36. Uit het feit dat zich in de veiling van Willem Schrijver, zoon van Petrus Scriverius, "twee braave groote stukken van Rembrandt" bevonden kan men werkelijk niet zonder meer afleiden dat dit de "Steniging van Stefanus" en het "Leids historie-stuk" betreft, en zelfs niet dat het om pendants gaat. Ook is het geheel de vraag of beide stukken oorspronkelijk uit het bezit van Petrus Scriverius komen. Het is per slot van rekening niet onmogelijk dat Willem de stukken zelf kocht, al dan niet direct van Rembrandt. Schwartz trekt in zijn boek een heel aantal voorbarige conclusies, waarop E.O.G. Haitsma Mulier zeer terecht wijst in een bespreking van Schwartz' boek in *Oud-Holland* 100 (1986) 65. Wat mij betreft is de hele theorie over Scriverius als beschermer van Rembrandt, in ieder geval zoals Schwartz de zaken voorstelt, niets dan lucht; zie Schwartz, a.w. (noot 23), 35.

37. Vooral Amsterdamse wapenhandelaren verdienen goed aan de Dertigjarige Oorlog. Zie bijvoorbeeld H. Klomp, *Handel in de Gouden Eeuw* (Bussum 1966).

*Schotarum expressit spiranti sculptor in ære,
Virtutum in vultu sed magis ille suo.*

EEN FRIESE FAMILIE IN HET ZEVENTIENDE-EEUWSE LEIDEN: PROFESSOR BERNARDUS SCHOTANUS EN ZIJN GEZIN¹

door

Jan Hengstmengel en R.M. Benata Hengstmengel-Koopmans

Ora, labora, spera

Er zullen maar weinig families zijn die in een zelfde tijdsbestek meer hoogleraren hebben voortgebracht dan de Friese familie Schotanus. Van de vele academici die dit geslacht in de zestiende en zeventiende eeuw telde — vooral juristen, theologen, medici en cartografen — hebben er maar liefst vijf de professorale waardigheid gehad. Dit waren de jurist Henricus Schotanus sr. (van 1585 tot 1605), de jurist en wiskundige Bernardus Schotanus (van 1624 tot 1652), de theoloog Meinardus Schotanus (van 1626 tot 1632 en 1636 tot 1644), de graecus en theoloog Christianus Schotanus (van 1639 tot 1671), en de filosoof Johannes Schotanus à Sterringa (van 1678 tot 1699). Men spreekt dan ook wel van “de bekende professoren-familie” Schotanus. Deze familie dient overigens onderscheiden te worden van de Vlaams-Hollandse familie Van Scho (o) ten of Verscho (o) ten (gelatiniseerd als *a Schooten* of *Sc(h)otenus*), waartoe de zeventiende-eeuwse Leidse wiskunde-hoogleraren Frans sr., Frans jr. en Petrus van Schooten behoren.’

De voornoemde professoren Schotanus hebben allen één of meer leerstoelen bekleed aan de in 1585 opgerichte Hogeschool te Franeker. De gebroeders Meinardus en Bernardus Schotanus zijn ook werkzaam geweest in Utrecht, en laatstgenoemde bovendien in Leiden. Aan hem en zijn gezin willen wij in deze bijdrage aandacht besteden.

Het zij duidelijk, dat de kennis omtrent Bernardus Schotanus al lang geen onontgonnen terrein meer is. Vanaf het uitkomen van de voor hem gehouden

Portret van professor Bernardus Schotanus. Anonieme kopergravure 1647 naar een gravure van Crispijn de Passe II. Coll. Gem. Archief.

grafrede in 1652 tot zeer recentelijk zijn er talrijke publikaties verschenen waarin zijn leven en werken aan de orde komen. Deze publikaties zijn vaak nogal fragmentarisch of oppervlakkig, zoals biografische woordenboeken, òf ze belichten slechts een enkel aspect, bijv. zijn bibliografie of het door hem gegeven onderwijs. Zonder afbreuk te willen doen aan de zin van deze publikaties proberen wij in deze bijdrage een meer integraal beeld te geven van de mens en hoogleraar Bernardus Schotanus, zoals hij was in de tijd dat hij en zijn gezin in Leiden woonden. Daarbij zal een aantal onbekende feiten en nieuwe inzichten naar voren komen, zoals ten aanzien van de plaats van zijn woonhuis, zijn dubbele begrafenis, de begrafenis van zijn dochter, en diverse testamentaire beschikkingen. Tenslotte willen wij een kleine bijdrage leveren aan de discussie omtrent zijn betekenis.

Beknopte levensloop (1598-1652)

Bernardus Schotanus werd geboren te Franeker op 7 oktober 1598 (OS),³ als zoon van de voornoemde *professor juris* Henricus Schotanus en Geertke Meynerts Poll. Hij volgde het voetspoor van zijn vader door zich onder andere – te bekwamen in de rechtsgeleerdheid en zich na zijn promotie als advocaat in de Friese hoofdstad te vestigen.⁴ De gelijkenis tussen de loopbaan van vader en zoon Schotanus gaat zelfs zover, dat Bernardus in 1624 te Franeker dezelfde leerstoel aanvaardde als vader Henricus aldaar van 1585 tot 1605 had bezet. Bovendien bekleedde Bernardus er in het academiejaar 1627-1628 (en reeds in april 1625 als waarnemer) de functie van Rector Magnificus, zoals zijn vader in de academiejaren 1587-1588 en 1595-1596 had gedaan. Hij zette zijn loopbaan voort in Utrecht, waar hij van 1635 tot 1641 als hoogleraar in de rechten en de wiskunde verbonden was aan het Athenaeum Illustre, resp. de hieruit in 1636 gevormde Academie. Van deze nieuwe Academie werd hij op 16 maart 1636 de eerste Rector Magnificus. Zijn rectoraat aldaar werd telkens met een jaar verlengd' en duurde tot de *dies* in maart 1641." In het voorjaar van 1641 werd hij naar Leiden gehaald, waar hij tot aan zijn overlijden in 1652 als hoogleraar werkzaam is geweest.

Bernardus Schotanus is tweemaal getrouwd geweest. In augustus 1622 huwde hij met Maycke Schotanus, dochter van zijn volle neef' ds. Johannes Gellii Schotanus, predikant te Goutum, en van Trijntje Gerrits Crack. Zij kregen twee zoons, Hendrick⁸ in 1624 en 'Henricus' in 1625, waarvan de eerste binnen een maand te Leeuwarden overleden is. In het kraambd van de tweede zoon, in april 1625 te Franeker, overleed moeder Maycke. Vanaf september 1626 tot aan zijn overlijden was Schotanus gehuwd met Anna

Catharina Althusius (Althusen, Althuysen) uit Emden, dochter van Johannes Althusius, hoogleraar in de rechten aan de Illustre School te Herborn en syndicus (stadsadvocaat) van Emden, en Margaretha Naurath van Cranenburg. Uit dit tweede huwelijk werd in 1628 te Franeker een dochter Margaretha geboren.

Eerste kennismaking met Leiden als ouderejaars student (1621-1622)

Schotanus' eerste kennismaking met de stad Leiden dateert uit 1621. Op 20 augustus van dat jaar werd hij – toen 22 jaar oud – als student in de rechten ingeschreven aan de Leidse universiteit, ter afronding van zijn studie. Vanaf zijn vijftiende jaar had hij reeds een aantal jaren aan de Academie in zijn geboortestad Franeker gestudeerd, aanvankelijk filosofie⁹ (in deze studierichting ingeschreven op 29 mei 1614), later (ook) wiskunde” en rechten. Mogelijk had hij ook nog onderwijs gevolgd in Groningen, waar in 1614 een Academie was opgericht,” want in het Leidse *album studiosorum* is hij aangeduid als “*Frisius Groningensis*”.¹²

Hoewel de juridische faculteit in Leiden sinds 1580 steeds vier of meer leerstoelen telde,¹³ heeft Schotanus hier niet meer dan drie leermeesters gehad. Door het emeritaat van professor Everard(us) Bronchorst op 9 augustus 1621 was namelijk één formatieplaats vacant. Sindsdien, en wellicht al sinds 11 mei van dat jaar,¹⁴ doceerde Cornelis (van) Swanenburch de *Codex*.¹⁵ Aan Bernardus Schotanus toe te schrijven aantekeningen van diens college zijn tot op heden bewaard gebleven.¹⁶ Zijn andere Leidse leermeesters waren de hoogleraren Johannes (à) Lindershausen en Petrus Cunaeus, die toen de colleges over de Digesten (Pandecten) gaven, terwijl Lindershausen dan wel de drie hoogleraren tezamen ook de colleges over de Instituten verzorgde(n).¹⁷ Jaren later zou Schotanus aan Cunaeus nog eens een aanbevelingsbrief schrijven, waarin hij hem “*praeceptor quondam meo*” (“eertijds mijn leraar”) noemde.¹⁸ Volgens Vinnius¹⁹ zou hij ook Cornelis Sylvius als leermeester gehad hebben, maar dat kan niet juist zijn aangezien Sylvius wegens zijn Remonstrantse gezindheid in augustus 1619 het veld had moeten ruimen.²⁰

Het publieke, d.w.z. voor alle studenten toegankelijke, onderwijs werd niet alleen gegeven in de vorm van hoorcolleges of (*prae*)*lectiones*, maar ook door middel van disputaties. Daarbij diende een student (de *defendens* of *respondens*) onder leiding van een *praeses* (meestal de hoogleraar) een aantal stellingen te verdedigen tegenover een of meer opponerende mede-studenten. Naast disputaties over willekeurig gekozen onderwerpen werden er ook disputaties

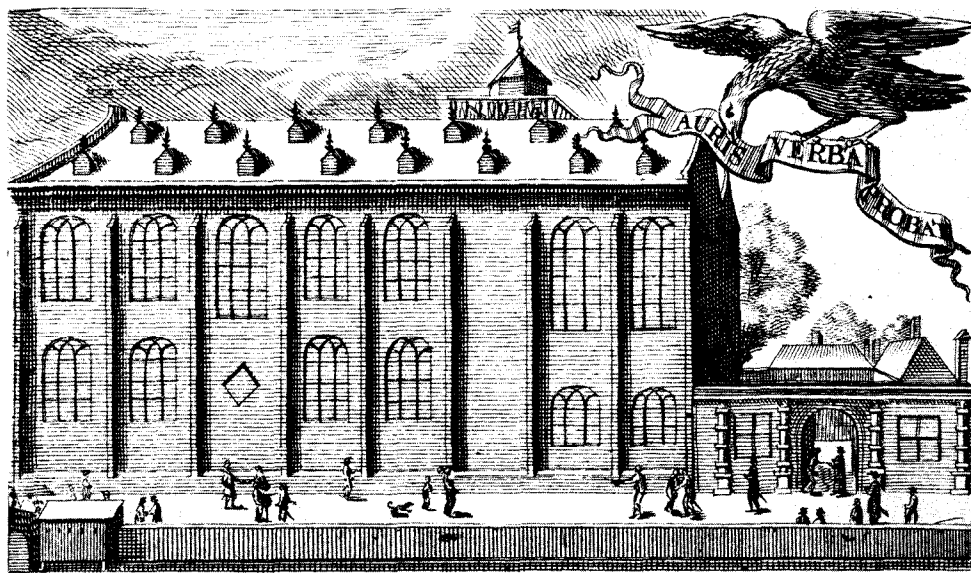
gehouden binnen het verband van een zgn. disputeercollegie of *collegium disputationum*, een werkgroep van studenten die beurtelings tegenover elkaar stellingen moesten verdedigen over een bepaald onderwerp uit een samenhangende reeks. Zo bestond er in de periode mei 1621 tot juli 1622 een *collegium (disputationum) Pandectarum*, waarin – onder wisselend presidiaat van de toenmaligejuridische hoogleraren – 24 of 25 titels uit de Digesten bedispu-teerd werden.” Of Schotanus – tijdelijk – betrokken is geweest bij dit collegie (waarvoor zich aanvankelijk slechts twaalf studenten hadden opgegeven), is niet bekend maar evenmin uitgesloten.” Het is trouwens überhaupt niet bekend of hij hier wel eens de rol van *opponens* of *defendens* heeft vertolkt bij een oefendisputatie. Wel weten we, dat hij op 2 november 1621 één van de vier opponenten was bij de doctoraatsdisputatie van Poppius Abeli Robinsma uit Bolsward, een goede bekende uit zijn Franeker studietijd.”

Bernardus Schotanus is bij de aanvang van zijn Leidse studietijd gaan inwonen bij de kleermaker Lambrecht Willems Houwaert in de Nieuwsteeg (oostzijde, tussen Steenschuur en Sonneveltsteeg; waar nu het Kamerlingh Onnes Laboratorium staat).²⁴ Op 17 februari 1622 vroeg hij bij de kerkeraad van de Nederduitse Gereformeerde gemeente attestatie aan voor vertrek naar Franeker, welke hem op 5 maart is gegeven. Hij zou laatstelijk in de Herensteeg gewoond hebben.²⁵

Zo is hij in het vroege voorjaar van 1622 – dus na een halfjarig verblijf in Leiden” – teruggekeerd naar Franeker, waar hij op 12 april 1622 bij prof. Hector Bouricius²⁷ tot *Doctor Utriusque Juris* promoveerde. Wegens zijn kennis en verdiensten op het gebied van de wiskunde werd hem in 1640 – naar aanleiding van een op handen zijnde promotie – door de Utrechtse Hogeschool nog de graad van *Liberalium Artium Magister* toegekend (*honoris causa*).²⁸

Terug in Leiden als hoogleraar (1641-1652)

Na 19 jaar elders praktijkervaring te hebben opgedaan in verschillende branches van het rechtskundig bedrijf, werd Bernardus Schotanus in mei 1641 opnieuw aan de Leidse universiteit verbonden, nu als *professor juris ordinarius* met een leeropdracht betreffende de Codex. Dat hij déze leeropdracht kreeg, hangt samen met het feit dat hij tevens (*professor juris*) *primarius* werd, d.w.z. eerste hoogleraar binnen de rechtenfaculteit. Daarmee vulde hij de vacature op, die in december 1638 door het overlijden van zijn leermeester Cunaeus was ontstaan. Als diens opvolger kreeg hij eveneens de eervolle functie van *Consiliarius Universitatis* (Raad der Universiteit) en mocht hij op dezelfde tijd

De Academie zoals die er tijdens het professoraat van Bernardus Schotanus uitzag, met de in 1632 aangebrachte sterrenwacht, maar nog zonder toren. Anonieme kopergravure 1655. Coll. Gem. Archief:

college gaan geven, namelijk om 10 uur.” Daarnaast kreeg hij nog de leiding over een door hem voorgestaan *collegium juridico-practicum*.

Zijn komst van Utrecht naar Leiden heeft trouwens wel wat voeten in de aarde gehad. Om te beginnen had het Curatorium van de Leidse universiteit op 8 februari 1641 besloten Schotanus te laten polsen of hij onder gunstige voorwaarden een benoeming tot professor *Codicis* zou willen aanvaarden. Schotanus bleek daartoe bereid, mits het door hem te leiden *collegium oratorium privato-publicum* vervangen zou worden door een *collegium juridico-practicum*.

Een *collegium oratorium* was een reeds meermalen op touw gezet “redekunstig” (dus niet juridisch) collegie, bedoeld om studenten te oefenen in de welsprekendheid. Het was voor ‘t eerst ingesteld in 1620, op verzoek van studenten, en stond toen onder leiding van Cunaeus,” die behalve rechtsgeleerde ook hoogleraar in de politica alsmede een vermaard redenaar was.” In augustus 1636 was het Marcus Zuerius Boxhornius, de toenmalige (buitengewoon) hoogleraar in de welsprekendheid, die toestemming kreeg om [opnieuw] een *collegium oratorium* (toen *publicum* i.p.v. *privato-publicum*) op te richten en om de leiding daarvan op zich te nemen.”

Kennelijk had Schotanus een zodanige reputatie dat *hij* nú – in 1641 – als *director*³³ van een dergelijk collegie mocht gaan optreden, maar hij achtte het dus wenselijker een collegie betreffende de rechtspraktijk te gaan leiden. Tegemoet komend aan deze wens namen Curatoren op 18 februari het besluit een beroep op hem uit te brengen en zijn ontslag in Utrecht te bewerkstelligen. Een hiertoe ingestelde beroepingscommissie bracht vier dagen later³⁴ een bezoek aan Utrecht, waar zij van de stadsregering (tevens algemeen bestuur van de Utrechtse Academie) toestemming verlangde om Schotanus naar Leiden te beroepen. Dit als een soort tegenprestatie voor het feit, dat de groei van het Athenaeum resp. de Academie te Utrecht vooral te danken was geweest aan de leegloop van de Leidse Academie ten gevolge van de pest.“” Hoewel het verzoek van de commissie niet werd ingewilligd, bracht zij op dezelfde dag toch een beroep op Schotanus uit. Deze nam het meteen aan, onder nadere voorwaarde dat hij de leiding van het *collegium juridico-practicum* zo spoedig mogelijk aan een andere hoogleraar kon overdragen, maar het desbetreffende salaris (300 gulden per jaar) zou behouden. Waarschijnlijk is men niet op deze voorwaarde ingegaan (zie hierna). Toen de Utrechtse Vroedschap de volgende dag – 13 februari (OS) – op de hoogte werd gesteld van Schotanus' daad, nam zij zich voor het beroep te laten intrekken. De Leidse Curatoren wilden daar echter niets van weten en sommeerden Schotanus de gesloten overeenkomst na te komen en het professoraat in Leiden te aanvaarden. Uiteindelijk volgde op 22 mei 1641 zijn aanstelling aan de Leidse universiteit.

Het is te begrijpen dat Bernardus Schotanus de betrekking in Leiden verkozen heeft boven die in Utrecht, waar overigens ook zijn enige broer Meinardus woonde die aldaar sinds 1637 predikant en hoogleraar in de theologie was. Stond hij in Utrecht als hoogleraar op gelijke (maar gespannen?) voet met zijn collega Antonius Matthaeus 11, in Leiden kreeg hij de rang van *primarius juris*,³⁶ die hij van 1632 tot 1635 in Franeker ook reeds had. Daarnaast betekende het waarschijnlijk een extra uitdaging voor hem om aan het hoofd te staan van de grootste rechtenfaculteit, aan de oudste universiteit in de Noordelijke Nederlanden, temeer omdat hij er zelf nog had gestudeerd. Bovendien ging hij er ook in inkomen niet op achteruit.

Bedroeg zijn jaarwedde in Franeker 700 resp. 800 gulden, en in Utrecht 1500 gulden (inclusief 300 gulden voor het geven van onderwijs in de wiskunde), in Leiden ging hij 1800 gulden verdienen, vermeerderd met 55 gulden “tabberd- en konijnengeld”.“” Dit honorarium had ook deel uitgemaakt van het aanbod van Curatoren aan de jurist Gerhardus Cocceius uit Bremen, die in 1640 beroepen was om de vacature Cunaeus te vervullen, maar die

het beroep had afgeslagen. Schotanus is voor Curatoren dus geen eerste keus geweest (evenals destijds in Franeker en Utrecht),³⁸ maar niettemin een gewild kandidaat gezien de althans gedeeltelijke inwilliging van zijn eisen. Bovendien werd hem na zijn aanstelling nog een bedrag van 160 gulden toegekend ter vergoeding van de verhuiskosten, en 120 gulden “ter vergoeding van de schade, die hij pretendeert door zijn vertrek uit Utrecht geleden te hebben”. Daarnaast zal hij – gezien het toenmalige gebruik en de door hemzelf gehanteerde onderwijsmethode” – ook geregeld inkomen genoten hebben uit het geven van privaandondericht, met name private *collegia*, maar de omvang daarvan is moeilijk te achterhalen. Tenslotte had hij, evenals veel andere hoogleraren in de rechten, incidenteel nog inkomsten uit een ‘derde geldstroom’: het tegen betaling verstrekken van juridische adviezen (zgn. consultatiën of *consilia*) op verzoek van derden, zoals overheidsorganen, rechterlijke colleges en vooral advocaten.⁴⁰

Had Schotanus in Franeker en Utrecht steeds één rechtenhoogleraar naast zich, in Leiden kreeg hij drie naaste collega's, namelijk de één jaar oudere Nicolaus Dedel (hoogleraar van 1624 tot aan zijn dood in 1646), de in 1588 geboren Arnold(us) Vinnius (hoogleraar sinds 1633) en de wat jongere Jacobus Maestertius (hoogleraar sinds 1637). Met dit drietal heeft hij tot het einde toe samengewerkt, met dien verstande dat Dedels plaats vanaf 1648 is ingenomen door Daniël Colonius. De samenwerking begon evenwel weinig bemoedigend. De inkt van Schotanus' aanstellingsbrief was namelijk nog niet droog of er barstte binnen de Senaat (sinds 1631 alle *ordinarii professores* of gewone hoogleraren omvattend) een discussie los over de interpretatie van zijn taakomschrijving: was hij als *professor Codicis* nu tevens gerechtigd tot “het voorgaen ende voorsitten” voor zijn naaste collega's (inherent aan de functie van *primarius*), of niet (zoals deze collega's beweerden)? Het oordeel van Curatoren d.d. 24 mei 1641 luidde, dat Schotanus, “zijnde beroepen in de plaetse van D [ominus] Cunaeus, oock zal hebben alle de praecëminentien, niet alleen in 't voorgaen, voorsitten ende voorteyckenen, maer oock andersints”. Ook later zijn er tussen de hoogleraren in de rechten nog wel eens “differenten” geweest die de vergadering van Curatoren ‘gehaald’ hebben (bijv. in augustus 1642, omtrent het decanaat van de Juridische Faculteit), maar ook die zijn op vreedzame wijze opgelost.

Op de ochtend van de 25ste mei 1641, dus drie dagen na Schotanus' officiële aanstelling, werden twee collega-juristen (waarschijnlijk Dedel en Maestertius) op pad gestuurd om hem van huis af te halen en naar het Academiegebouw te vergezellen, alwaar de Senaat hem ontving. Vervolgens aanvaardde hij zijn nieuwe ambt met het uitspreken van een inaugurele

rede, waarna dezelfde collega's hem weer thuis brachten. Een dergelijke eervolle begeleiding door de twee jongste hoogleraren van de desbetreffende faculteit zou in het vervolg ook aan andere nieuwe *ordinarii* gegeven worden.

Gedurende de Leidse tijd van prof. Bernardus Schotanus getuigen de Resoluties van Curatoren, de Acta van de Senaat en de Acta van de Juridische Faculteit geregeld van zijn activiteiten.⁴¹

Zo wordt vermeld dat hij [reeds] in juni 1641, samen met enkele andere “Professoren die in de Philosophie wel ervaren zijn” alsmede de Rector, deel ging uitmaken van een commissie die voor Curatoren een concept moest opstellen inzake het onderwijs in de filosofie. Op 8 augustus van dat jaar had de commissie het eerste concept gereed, op 13 december 1641 een herziene en aangevulde versie.

Op 21 mei 1642 stonden Curatoren hem toe “eenige” [hoeveel?] onder zijn leiding te verdedigen theses” op kosten van de universiteit te laten drukken. Waarschijnlijk betreft het hier ‘losse’, d.w.z. buiten het verband van een collegie te houden, disputaties.“-? Op 19 november 1642 besloten Curatoren wederom theses in druk te laten verschijnen, maar deze keer ging het om de stellingen die – onder presidium van de professoren Schotanus, Dedel en Vinnius – in “het” *collegium publicum* verdedigd zouden worden. Wordt hiermee wellicht hetzelfde bedoeld als het ook in Vinnius' grafrede vermelde *collegium (juridico)-practicum*, waarover Schotanus de “leiding” had? Hij zou dan niet alleen als *praeses* van dit *collegium publicum* zijn opgetreden (zoals Dedel en Vinnius) , maar ook als *director* hebben gefungeerd, waarvoor hem immers het niet geringe bedrag van 300 gulden per jaar in het vooruitzicht was gesteld. Er bestaan althans geen duidelijke aanwijzingen dat hij nog een afzonderlijk publiek collegie geleid heeft, zoals wel het geval was bij Maestertius⁴⁴ (wiens naam in het kader van vorenstaand *collegium publicum* niet wordt genoemd!).

Er bestaan evenmin aanwijzingen, dat hij – met behoud van ‘uitkering’ – de (hoofd) leiding van dit *collegium* ooit aan een ander heeft overgedragen, zoals hij in februari 1641 in tweede instantie bepleit had. Dat Vinnius in 1652 in één adem spreekt van Schotanus' “eervolle titels van permanente Raad van deze Academie en Praeses van het *collegium practicum*” wijst eerder op het tegendeel (vermoedelijk ook op een geringe inhoud van de functie). Er zijn ons drie onder Schotanus verdedigde disputaties bekend die aan ‘zijn’ *collegium publicum* ‘toegeschreven’ kunnen worden, namelijk de nummers 17 en 18 uit een begin 1642 begonnen reeks publieke disputaties alsmede nummer 6 uit een in het voorjaar van 1646 begonnen reeks. Twee, in 1647 en 1653 uitgegeven disputatiebundels over de Instituten resp. de

Digesten daarentegen zijn vermoedelijk voortgekomen uit door hem geleide *collegia privata*.

Aangezien hoogleraren geacht werden beurtelings allerlei bestuursfuncties te vervullen, viel ook Schotanus zo nu en dan deze eer ten deel. Zo was hij in de periode september 1642 tot en met augustus 1643 Decaan van de Juridische Faculteit. In het academiejaar 1643-1644 bekleedde hij binnen de Senaat de functie van Assessor (van de Rector), evenals in 1651-1652 en 1652-1653. Ambtshalve maakte hij in de voornoemde jaren deel uit van de Academische Vierschaar.“” Het blijkt in deze tijd trouwens zeer onrustig geweest te zijn onder de studenten. Ze gebruikten zelfs “pistoolkens off kleyne roerkens”, zoals Rector Trigland en de Assessoren Spanheim en Schotanus namens de Academische Vierschaar op 29 mei 1643 aan Curatoren meedeelden.

In het academiejaar 1644-1645, toen Schotanus Rector Magnificus was” (en wederom in de Vierschaar zat), zien we hem natuurlijk helemaal vaak optreden. In dit rectoraatsjaar had hij als Assessoren naast zich (in Senaat en Vierschaar) de theoloog Friedrich Spanheim, de jurist Nicolaus Dedel, de medicus Ottho Heurnius, en de oriëntalist-wiskundige Jacobus Golius (dus uit elk van de vier faculteiten -Theologie, Rechten, Medicijnen en “Philosophie, Talen ende Konsten” – één vertegenwoordiger). Tijdens zijn rectoraat kreeg hij o.a. te maken met een geschil tussen een waard uit Amsterdam en een Zweedse student betreffende “montkosten ende andere verteringen”. Als uitvloeisel hiervan legde hij op 27 september 1649 – dus vijf jaar later – op verzoek van deze (ex-)student nog een verklaring af ten overstaan van de Leidse notaris Brasser.⁴⁷

Mede door Schotanus’ toedoen werd in 1648 op kosten van de universiteit een zegel gemaakt voor de Juridische Faculteit en werden richtlijnen opgesteld ten aanzien van de *privata collegia* in *Jure*. Ondanks deze richtlijnen blijken *privata collegia* in 1651 nog steeds in groten getale buiten de daartoe aangewezen dagen en tijden gehouden te zijn, “tot merckelick nadeel van de publicque lessen”.

Uit de Acta van de Senaat worden we ook gewaar welke studenten er bij Schotanus gepromoveerd zijn, hetzij in het openbaar, hetzij ten overstaan van de Senaat. Uit de frequentie van deze promoties kan trouwens niets afgeleid worden omtrent de populariteit van een hoogleraar, aangezien de hoogleraren van een faculteit bij toerbeurt als promotor optraden.⁴⁸ Men promoveerde gewoonlijk daags of terstond na het houden van een promotie-disputatie (*disputatio pro gradu*). Waarschijnlijk werden dergelijke disputaties in Leiden slechts zelden in druk uitgegeven.“” Van onder Schotanus verde-

Portret van Margaretha Schotanus. *Kopergravure van Pierre Philippe 1645. Coll. Gem. Archief:*

digde promotie-disputaties is althans geen gedrukt exemplaar bekend.” Zoals we reeds zagen, disputeerden studenten ook al in de loop van hun studie, bij wijze van oefening of examen, en deze oefendisputaties (*disputationes exercitii gratia*) werden normaliter wel gedrukt. Van onder Schotanus verdedigde oefendisputaties zijn er vele tientallen bewaard gebleven.

Op 12 juli 1645 werd Schotanus als promotor vervangen door zijn collega prof. Jacobus Maestertius. Wellicht was hij zich aan het voorbereiden op de grafrede die hij de volgende dag moest houden bij de begrafenis van zijn overleden leermeester Johannes Lindershausen, zoals hem op 8 juli door de Senaat verzocht was.” De laatste disputatie met aansluitende promotie waarbij Schotanus als promotor aanwezig was, vond plaats op 29 juli 1652. Toen hij op 1 oktober 1652 – twee weken vóór zijn overlijden – weer aan de beurt was om als promotor op te treden, werd hij vervangen door Maestertius.

Gezinsleven: goede tijden (1641-1653)

Bernardus Schotanus is in het voorjaar van 1641 naar Leiden verhuisd, samen met zijn tweede vrouw Anna Catharina Althusius, zijn (bijna) 16-jarige zoon Henricus (uit het eerste huwelijk) en zijn 13-jarige dochter Margaretha (uit het tweede huwelijk).

Zoals zoveel hoogleraren is hij geen poorter van Leiden geworden,⁵² en heeft hij hier -ondanks zijn welgesteldheid - evenmin een eigen woning gehad.“” Dit zal verband gehouden hebben met de ‘mobiliteit’ van de toenmalige hoogleraren.

Dat hij welgesteld was blijkt niet alleen uit zijn salaris, uit het huwelijkscadeau aan zijn zoon en uit zijn nalatenschap, maar ook uit de hem opgelegde aanslagen in de vermogensbelasting. Bij de heffingen van de 200ste penning over de jaren 1644, 1646 en 1652 werd hij steeds gerangschikt onder de “Gequalificeerden” (en niet onder de straat waar hij woonde) met een aanslag van 80 gulden.⁵⁴

Ongeveer 2½ maand voor zijn aanstelling, d.w.z. tussen 22 februari en 11 maart 1641 (NS), was hij er reeds in geslaagd een huis in Leiden te huren,“” daartoe mede gestimuleerd door zijn nieuwe werkgever.⁵⁶ De plaats van dit huis is *niet precies* aan te duiden, enerzijds doordat we niet weten wie de eigenaar was, anderzijds door de gegoedheid van Schotanus waardoor hij bij de voornoemde heffingen niet op de juiste plaats tussen de niet-gekwalficeerde bewoners van zijn straat werd vermeld. Toch kunnen we de woning wel *globaal* lokaliseren. Immers, volgens vijf (primaire) bronnen uit de periode 1646-1653 woonde de familie Schotanus op het Steenshuur,⁵⁷ volgens vier andere (drie - onderling gerelateerde - uit 1646 en één uit 1649) op het Rapenburg.⁵⁸ Op grond hiervan mag aangenomen worden, dat het huis gelegen was op dat gedeelte van het Steenshuur dat door sommigen reeds Rapenburg werd genoemd en dat later officieel bij het Rapenburg getrokken is, d.w.z. aan de noordoostzijde tussen (de poort van) het Begijnhof en de Nieuwsteeg, of aan de zuidwestzijde tussen de Cellebroedersgracht (nu Kaiserstraat) en de Koepoortsgracht (nu Doezastraat).⁵⁹ De bewering van Fölting (overgenomen door Van Lennep), dat het huis gelegen was “aan de [!] Steenshuur noordzijde, tussen de Breestraat en de Lange Brug” berust op onjuiste interpretatie van een kanttekening in het 200ste-penning-kohier over 1646.⁶⁰

Het huis van de familie Schotanus was ruim genoeg om er naast het gezin nog een aantal studenten in onder te brengen.⁶¹ De eerste kwam reeds op 23 mei 1641, dus daags na Schotanus’ aanstelling. In het najaar volgden er

*Portret van Henricus Schotanus à Sterringa.
Kopergravure van Crispijn de Passe II 1644.
Coll. Fries Museum Leeuwarden.*

meer, waaronder op 24 oktober de gebroeders Cornelis en Johan de Witt uit Dordrecht, die hier vrijwel tot het einde van hun rechtenstudie zijn blijven wonen.“ De laatste ‘student’ die het echtpaar Schotanus-Althusius in huis nam, was zwager/broer ds. Samuel Althusius uit Siegen (Nassau). Deze werd eind 1644/begin 1645 predikant van de Hoogduitse (Gereformeerde) gemeente te Leiden en liet zich op 4 april 1645 (opnieuw) inschrijven aan de universiteit (*honoris gratia*), denkkelijk met het oog op de voor universitaire lidmaten geldende accijnsvrijdom.“ Ruim anderhalf jaar later, op 7 november 1646, ging hij – met Bernardus Schotanus als getuige – in ondertrouw met de Leidse domineesdochter Alethea Fabricius, met wie hij twintig dagen daarna vanuit huize Schotanus trouwde.⁶⁴ Het jonge paar ging op de Breestraat wonen” en kreeg twee kinderen: Johannes, gedoopt op 27 september 1647 in de Pieterskerk, en Henricus, gedoopt (waarschijnlijk door zijn vader) op 26 september 1649 in de Hoogduitse kerk aan de Korte Langegracht (nu de Bethlehemskerk aan de Lammermarkt). Bij laatstgenoemde zoon waren (oom) Bernardus en (tante) Anna Catharina doopgetuigen.

Het werd nóg rustiger in huize Schotanus in het najaar van 1647, toen Bernardus’ zoon Henricus op 22-jarige leeftijd de deur uitging, zij het nog

niet voorgoed. Deze zoon is meestal aangeduid als Henricus Schotanus à Sterringa⁶⁶ (uit Franeker), ter onderscheiding van zijn vrijwel even oude achterneef (?) en studiegenoot Henricus Schotanus à Molswerda uit Leeuwarden.⁶⁷

Zoon Henricus had waarschijnlijk in Utrecht de Latijnse school doorlopen. Op 3 september 1641 werd hij *honoris ergo* ingeschreven aan de Leidse universiteit, waar hij aanvankelijk filosofie en filologie studeerde, vervolgens wiskunde (naast letteren) ,⁶⁸ en vanaf circa 1645 rechten (o.a. bij zijn hooggeleerde vader) .⁶⁹ Al die tijd woonde hij “*apud patrem*”, totdat hij omstreeks oktober 1647 zijn rechtenstudie voortzette in Frankrijk.⁷⁰ Op 28 april 1648 werd hij aan de universiteit te Angers (in Anjou) tot Licentiaat in het kerkelijk en burgerlijk recht bevorderd, “gedisputeert hebbende *De ultimis voluntatibus*.” Ironisch genoeg was zijn vader een van degenen geweest die op 25 augustus 1643 bij Curatoren hadden aangekaart “off niet yets en soude konnen bedacht werden, daer door de jongheluyden voortaen hier te lande wat afkerich van de Fransche promotien mochten werden gemaect”. Op 23 juni 1649 was Henricus in Den Haag om zich als advocaat te laten beëdigen voor het Hof van Holland.⁷² Daarna vertrok hij naar Emden, waar hij op 4 september 1649 (OS) “ten overstaen ende met goetvinden van de vrienden ende magen ten wedersijden” in ondertrouw ging met de 18-jarige Francina Potgieters uit Emden.” De huwelijksvoltrekking, gepland op 3 oktober 1649 (OS) te Emden, kon echter pas plaatsvinden nadat ook in Henricus’ woonplaats Leiden de geboden waren gegaan. Dit impliceerde dat hij in de tussentijd nog heen en weer naar Leiden moest reizen, hetgeen “niet wel mogelijk soude sijn”. Gelukkig wist vader Bernardus op 25 september 1649 (NS) voor Henricus dispensatie te verkrijgen “van in persoon te compareren voor de Commissaris[s]en van de echtsaecken” te Leiden.⁷⁴ Zo kon de ondertrouw in Leiden nog dezelfde dag worden ingeschreven in het *Kerckelijcke Huwelijcks Proclamatie Boeck*, en kon het huwelijk toch op de geplande datum in Emden worden voltrokken.⁷⁵

Henricus kreeg van zijn vader als huwelijksgift een boerderij te Lutkewierum en 6.000 gulden baar geld.⁷⁶ Zijn stiefmoeder Anna Catharina Althusius, op wier “eerstige versouck” mede tot het huwelijk is besloten, vereerde hem “uyt heylige, moederlijke liefde” eveneens met een huwelijksgift, zoals is vastgelegd te Emden in een onderhandse akte d.d. 29 augustus 1649 (OS) (dus vlak voor de ondertrouw aldaar) en bekrachtigd te Leiden op 30 maart 1650 (NS) ten overstaan van notaris Claes Verruyt.⁷⁷ Haar gift bestond uit een bedrag van 12.000 carolusguldens uit haar eigen goederen, onder voorwaarde dat zij of Bernardus het vruchtgebruik zou behouden “ ‘twelck alles

doctor Henricus Schotanus a Starringa . . . heeft geaccepteert, ende . . . zijne moeder voor denselven ende andere weldaden aen hem bewesen bedanckt, met belofte omme met alle reverentie altijd te sullen bewijzen een danckbaer hart". Ook in haar testamentaire beschikkingen heeft zij haar stiefzoon trouwens goed bedacht, zoals we hierna nog zullen zien.

Henricus' verblijf in Emden heeft in eerste instantie maar kort geduurd (tussen twee en negen maanden), en droeg waarschijnlijk nog een voorlopig karakter aangezien hij nog geen attestatie van Leiden naar Emden had overgebracht. Op 30 maart 1650 vertoefde hij althans weer in Leiden en was hij als medeondertekenaar aanwezig bij het verlijden van voornoemde notariële schenkingsakte. Op 12 mei liet hij zich opnieuw *honoris ergo* inschrijven aan de Leidse universiteit. Na een verblijf van enkele maanden ten huize van zijn ouders⁷⁸ aan het Steenschuur, keerde hij begin juli 1650, nu mét attestatie,⁷⁹ terug naar Emden, waar op 2 oktober 1650 (OS) zoon Bernardus geboren werd.⁸⁰

Gezinsleven: slechte tijden (1641-1653)

Leed is het echtpaar Schotanus-Althusius niet bespaard gebleven. Het enige gezamenlijke kind, dochter Margaretha, overleed reeds op 18-jarige leeftijd, en wel op Hemelvaartsdag (10 mei) 1646 te Leiden "naedat sij met groot gedult een langduyrige sieckte hadde uitgestaen".⁸¹ Vier dagen later kocht Schotanus een familiegraf in de Pieterskerk, t.w. "grafno. 21 in de binnenwandeling van de zuytzijde",⁸² waar Margaretha op 16 mei 1646 werd begraven.⁸³

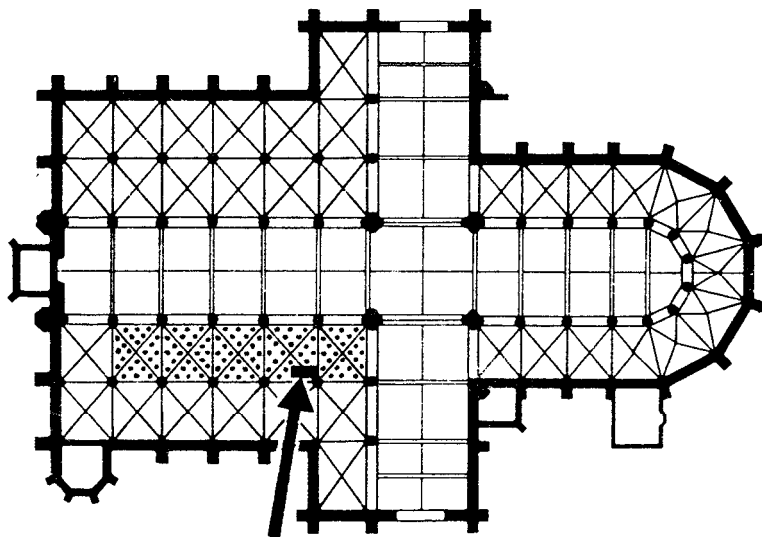
Ook Schotanus zelf was fysiek niet erg sterk. Gedurende zijn Leidse jaren had hij veel last van graveel (nierstenen).⁸⁴ Dit verklaart misschien waarom hij meermalen verstek liet gaan wanneer hij aan de beurt was om als promotor op te treden (6 oktober 1650, 1 oktober 1652). Vanaf december 1644 is hij zelfs een maand of drie achtereen uit de roulatie geweest, waaronder de laatste twee maanden van zijn rectoraat. Dit valt op te maken uit het *Volumen inscriptionum* 1631-1645,⁸⁵ waarin hij als Rector Magnificus vanaf de *dies* (8 februari) in 1644 persoonlijk de nieuwe studenten inschreef, maar dat vanaf 5 december 1644 in een ander handschrift (t.w. van de Prorector, i.c. prof. Jacobus Trigland⁸⁶) is bijgehouden. Pas op 4 april 1645 fungeerde hij weer als promotor.

Dat hij ziek was, wordt bevestigd door het testament dat hij – "sieckelick te bedde leggende" – op 6 december 1644 heeft laten opmaken door de 'familienotar' Claes Verryuyt, en waaraan hij op 19 februari 1645 met eigen hand een *corrigendum* heeft toegevoegd.⁸⁷ In dit testament bedacht hij zijn

zoon, dochter en vrouw met een legaat,⁸⁸ en wees hij voorts zijn kinderen aan als erfgenamen. De kinderen zouden hun erfdeel trouwens niet in geld maar in landerijen ontvangen, omdat de opbrengst van de gemeenschappelijke boedel merendeels nodig was ter afbetaling van door hem en zijn vrouw op krediet gekochte zaten en landerijen.

Zijn vrouw was kort daarvóór (omstreeks oktober 1644) een tijd aan bed gekluisterd geweest. Zij werd vooral gekweld door zware hoofdpijn, zoals Schotanus op 24 oktober 1644 aan de Amsterdamse advocaat dr. Frans van Limborgh schreef.⁸⁹

Op 10 juli 1647, dus ruim een jaar na het overlijden van dochter Margaretha en kort vóór de *peregrinatio academica* van zoon Henricus, liet Schotanus een aan de nieuwe situatie aangepast testament verlijden, dat – blijkens een geautoriseerde toevoeging – ook de instemming had van zijn vrouw.“” In deze uiterste wil wees hij Henricus en eventueel nog te ontvangen kinderen als zijn erfgenamen aan. Aan Henricus prelegateerde hij zijn bibliotheek, zijn kleren en diverse familiestukken,“” en aan eventuele nakinderen de eigendom van een zate lands te Bozum (uit de gemeenschappelijke boedel). Aan zijn vrouw vermaakte hij alle Franse en Duitse bijbels en andere Duitse

Plattegrond van de *Pieterskerk*, met aanwijzing van de plaats waar graf “no. 21”, dat van 1646 tot 1653 als familiegraf in gebruik is geweest, in de “binnenwandeling van de zuytzijde” gelegen moet hebben (zie *pijl* in het gestippelde gedeelte).

boeken, alle meubelen en huisraad, juwelen, linnen en hetgeen buiten de gemeenschappelijke boedelinventaris” was gelaten, alsmede het vruchtgebruik van alle overige goederen, met dien verstande dat zij aan ieder kind bij diens vertrek “uyt de gemeene huyshoudinge van haer” als uitzet een bed met toebehoren en 1.000 carolusguldens zou meegeven plus een toelage van 10.000 gulden of minder (bij meerdere kinderen) in obligaties of landerijen. Ook koos hij zijn vrouw tot voogd over eventuele onmondige kinderen, met als vervangers twee zwagers, nl. ds. Ob(b)ertus Sixti te Bozum, man van zijn zuster Margaretha, en ds. Samuel Althusius te Leiden, broer van zijn vrouw zoals we zagen. Van de bloedverwanten die hun vervanging dienden te regelen, werden de kinderen van zijn zusters Janke en Dieuwke nadrukkelijk uitgesloten. Tenslotte benoemde hij zijn zwager Ob(b)ertus Sixti en zijn neef Johannes Aetsma tot executeurs en administrateurs.”

Ook zijn vrouw liet op 10 juli 1647 opnieuw een testament opmaken,⁹⁴ ter vervanging van haar testament van 7 juni 1646 (opgemaakt aan haar ziekbed, kort na het overlijden van haar enige kind) .⁹⁵ Op 24 maart 1648 volgde nog een notariële akte met enkele wijzigingen.” Anna Catharina Althusius legateerde in 1647/ 1648 aan haar man dezelfde goederen – uitgezonderd de bijbels en andere boeken – als Bernardus in 1647 aan haar vermaakte, alsook het vruchtgebruik van alle overige goederen, met uitzondering van hetgeen hij aan haar eventuele kinderen zou geven als huwelijksuitzet (een bed met toebehoren en 1 .000 gulden) en als huwelijksgoed (“niet minder als Henricus, haeren mans voorsoon, mach hebben ofte sal genieten”). Als erfgenamen wees zij haar eventuele kinderen aan, bij ontbreken daarvan haar lieve man, en bij diens overlijden haar stiefzoon Henricus. Laatstgenoemde diende echter een deel van de goederen (waaronder enkele familiestukken) af te staan aan haar naaste familieleden, en hun bovendien een bedrag van 6.000 gulden uit te keren. Verder benoemde zij haar man tot voogd over eventuele minderjarige kinderen, en haar broers Samuel en Harman Althusius tot executeurs en administrateurs. Beide echtelieden bevestigden in hun testamentaire beschikkingen van 1644 en 1647 overigens steeds een door hen op 25 juli 1632 gesloten “accort van *unione prolium*” oftewel akkoord over de “unie hunner kinderen goederen”.

In de zomer van 1652 was Schotanus weer eens ziek en had hij hevige pijnen te verduren. “Als hem de pijn de slaep benam, soo was sijn seggen altijd: laet ons bidden, en storte sijn gebeden vierichlijck uit tot sijnen Godt, hemselven gansch en al aen Hem toevertrouwende.” “Alsoo heeft onse lieven vader den ganschen somer vierichlijck gebeden.” Aldus de bewaard gebleven aantekeningen van zoon Henricus en kleinzoon Albertus Schotanus à Sterrin-

Portret van Anna Catharina Althusius, tweede echtgenote van Bernardus Schotanus. Kopergravure van Crispijn de Passe 11 1644. Coll. Fries Museum Leeuwarden.

ga.“ Geestelijk werd Schotanus -behalve door zijn vrouw – bijgestaan door ds. Hardenberg, medisch door *professor medicinae* J.A. van der Linden. “Seer door siekten en steenen afgemat” is hij op 15 oktober 1652”” (NS), in de leeftijd van (bijna) 54 jaar en na een tweede huwelijk van ruim 26 jaar, “seer godsalich in den Heere ontslaepen”. “Met de grootste statie en de meest eervolle begrafenis-plegtigheden”,⁹⁹ waaronder een grafrede door zijn collega Arnoldus Vinnius, werd hij op 24 oktober bijgezet in het familiegraf in de Pieterskerk, bij zijn dochter Margaretha.¹⁰⁰

Zoon Henricus, reeds vóór het overlijden van zijn vader uit Emden overgekomen en daarbij aanwezig geweest, bleef een tijd in het ouderlijk huis logeren tot steun van zijn stiefmoeder. Op 12 november 1652 liet hij zich zelfs weer *honoris ergo* aan de Leidse universiteit inschrijven.““

Op 13 februari 1653 kregen weduwe en zoon Schotanus van de burgemeesters van Leiden vergunning om de stoffelijke overschotten van Bernardus en zijn dochter over te brengen naar Friesland.¹⁰² Daar werden ze bijgezet in de Martinikerk te Franeker, en wel – althans Bernardus – in “zijn eygen graffsteede”, waar in 1625 zijn eerste vrouw Maycke was begraven. De grafsteen werd aangevuld met het volgende randschrift:

Grafzerk in de Martinikerk te Franeker van Bernardus Schotanus en zijn eerste echtge mote Maycke Johannesdr. Schotanus. Uit: Gens Schotana I 8A (1981).

Bovendien lieten zijn weduwe en zoon een gedenkbord vervaardigen, dat eveneens een plek kreeg in de Martinikerk, en wel aan de oostzijde van een pilaar.¹⁰⁴ De uitgebreide tekst van dit monument is integraal weergegeven door (o.a.) Blancardus, Foppens en Paquot.

Opmerkelijk is, dat op grafzerk en gedenkbord als overlijdensdatum 5 oktober 1652 is vermeld, d.w.z. dat de datum is teruggerekend van de Gregoriaanse kalender naar de Juliaanse kalender (welke toentertijd in Friesland nog gehanteerd werd). Deze schijnbaar logische, doch – zonder kalenderaanduiding – verwarrende datering is door vele auteurs kritiekloos overgenomen,¹⁰⁵ ondanks het bestaan van een begrafenispenning met ‘afwijkende’ datum (in NS) en ondanks het feit dat Schotanus ‘pas’ op 24 oktober begraven is. De enige literatuur die – terecht – 15 oktober 1652 als overlijdensdatum (zonder kalenderaanduiding) geeft, is de uitgave van het Utrechtse *Album studiosorum* en Van de Vrugt.¹⁰⁶ Het feit dat Schotanus twee keer begraven is, heeft trouwens ook aanleiding gegeven tot verwarring.¹⁰⁷

Op 18 februari 1653 vervoegde Anna Catharina Althusius zich nogmaals bij notaris Verruyt, deze keer om bij notariële akte nadere uitleg te geven aan een door haar op 12 februari 1650 opgemaakt testament.¹⁰⁸ Daarin bepaalde zij onder meer, dat – bij ontstentenis van haar man – zijn kinderen of kleinkinderen (lees: Henricus of diens kinderen) recht zouden hebben op de helft van haar erfenis, hetgeen zij nu beperkte tot: de helft van de goederen die in de inventaris van de gemeenschappelijke boedel beschreven zijn (dus feitelijk alleen Bernardus’ aandeel daarin).¹⁰⁹ De andere helft van de geïnventariseerde goederen alsmede alle niet-beschreven goederen (deels verkregen na haar mans dood) zouden aan haar eigen familieleden toekomen. Zolang we de meergenoemde boedelinventaris niet kennen, valt niet te beoordelen of deze regeling voor Henricus per saldo verschilt van haar testamentaire beschikking van 1647/1648. Overigens was Henricus inmiddels wel door haar begunstigd met een vorstelijke huwelijksgift uit haar eigen goederen, zoals we reeds zagen.

Enkele maanden later overleed haar schoonzuster Alethea Fabricius, de vrouw van ds. Althusius. Zij werd op 10 juni 1653 begraven in de Pieterskerk,¹¹⁰ mogelijk direct in het (inmiddels lege?) graf van de familie Schotanus, dat op of kort na 4 augustus 1653 formeel is overgezet op naam van Samuel Althusius.“

Omstreeks juli 1653 heeft Anna Catharina Althusius de stad Leiden verlaten en is zij met attestatie naar Franeker gegaan.“ Daar heeft zij de laatste 23 jaar van haar leven doorgebracht en is zij -op circa 74jarige leeftijd – in 1676 overleden.“: Hooguit drie jaar later is in Franeker ook (stief)zoon Henricus overleden, die zich daar in 1655 had gevestigd en er meermalen burgemeester is geweest.¹¹⁴

Betekenis van Bernardus Schotanus

Van de 28 jaar dat Bernardus Schotanus hoogleraar in de rechten is geweest, heeft hij zich ruim elf jaar lang verdienstelijk gemaakt voor de Leidse universiteit, en wel in verschillende hoedanigheden, zoals we zagen. Als bestuurder was hij actief in de functies van Decaan van de Juridische Faculteit, van Assessor van de Rector, en van Rector Magnificus. Als lid van de Academische Vierschaar was hij ca. 3% jaar lang betrokken bij de rechtspraak in straf- en burgerlijke zaken ten aanzien van studenten en hun judiciële tegenstanders. Als *Consiliarius* heeft hij Curatoren en Senaat met raad en daad bijgestaan, bijvoorbeeld door zijn inbreng bij de totstandkoming van allerlei voorschriften. Vóór alles was hij echter docent – evenals zijn vader dat was – alsmede initiatiefnemer en leider van het *collegium practicum*. Als zodanig heeft hij vele aankomende juristen onderricht gegeven, niet alleen in het Romeinse recht (in het bijzonder de Codex) maar ook in het “hedendaagse” recht c.q. de rechtspraktijk. Dit laatste zou hen als advocaat goed van pas komen.

Daarnaast heeft hij in zijn Leidse periode nog heel wat publikaties bezorgd, t.w. enkele originele werken (*Fundamenta juris* en *Processus judicialis*),¹¹⁵ een bewerking van Julius Pacius’ *Analysis Institutionum* (plus twee herdrukken), een vermeerderde en verbeterde heruitgave van Joannes a Sande’s commentaar op de Digestentitel *De diversis regulis juris antiqui*, drie herziene en vermeerderde heruitgaven van zijn eigen *Examen juridicum*, alsmede de reeds aangehaalde twee bundels van onder zijn leiding verdedigde disputaties over de Instituten resp. de Digesten (plus een herdruk van de eerste). Het zij duidelijk, dat zijn juridische geschriften vooral van belang waren voor het rechtskundig onderwijs en de rechtspraktijk en minder voor de rechtswetenschap. Dit kan trouwens in het algemeen gezegd worden van de Leidse *professores juris* uit de zeventiende eeuw.¹¹⁶ De meeste werken van Schotanus voorzagen in een dusdanige behoefte, dat er na zijn dood nog een of meer heruitgaven van verschenen zijn waarvan verscheidene buiten de Republiek. Een internationale bestseller was ongetwijfeld zijn *Examen juridicum*, oorspronkelijk verschenen in 1639 (dus tijdens zijn Utrechtse periode), maar

107
Ora, labora, spera.
 Vixitio Sani albi possessori
 omnimodam Dei benedictionem
 precor Bernardus Schotanus,
 iuris professor in academia
 Lugduno-Batava.
 Scripsi 13 Septembr. 1648.
 Vide E. L. Gremont, *Athen. Tripiac. p. 226.* et
Origines Biblicae. Belg. pag. 130.

Eigenhandige bijdrage van Bernardus Schotanus aan het album amicorum van Johan van de Poele, met zijn lijfspreuk *Ora, labora, spera*, 1648. Coll. UB Leiden.

van 1643 tot 1711 nog zeker vijftien keer in enigerlei vorm opnieuw uitgegeven in binnen- en buitenland.” Zelfs Antonius Schultingh Joh.zn (1659-1734), hoogleraar in de rechten te Harderwijk, Franeker en vanaf 1713 – Leiden, ook wel de “Nederlandse Cujacius” en de “tweede Jac. Gothofredus” genoemd, maakte voor zijn colleges gebruik van dit ‘meesterwerk’.¹¹⁸ Collega en grafredenaar Arnoldus Vinnius velde er in oktober 1652 het volgende oordeel over: “*nihil est consummatius, nihil quod cum eo in isto genere comparari possit, aut rerum pondere aut ubertate utilitatis*” (“er is niets volmaakter, niets dergelijks wat ermee vergeleken kan worden, noch qua gedegenheid, noch qua bruikbaarheid”). Eerlijkheidshalve moet hieraan toegevoegd worden, dat andere auteurs uit de zeventiende en achttiende eeuw er niet allemaal even positief over gedacht hebben.”

Gezien de status en positie van Schotanus behoeft het geen verwondering te wekken, dat hij zo nu en dan gevraagd werd een lofdicht, een lijkdicht of een bijdrage in een *album amicorum* te schrijven. Uit zijn Leidse periode

zijn bekend: een lofdicht uit (begin) 1642 in het *magnum opus* van collega Arnoldus Vinnius (*Commentarius . . . in quatuor libros Institutionum*, ed. [1], 1642), een lijkdicht op de Leidse regent mr. Jacob van Brouchoven (begraven op 25 juni 1642 in de Pieterskerk), een lofdicht ter ere van Reinerus Neuhausius (opgenomen in diens *Poemata juvenilia* uit 1644 en in latere bundelingen van diens dichtwerk), en een lofdicht in de door Vinnius bezorgde uitgave van de Instituten (*Iustiniani Institutionum sive elementorum libri quatuor*, ed. [1], 1646, tot en met ed. [14], 1758). In alle edities van laatstgenoemd werk is overigens ook een brief d.d. 12 december 1645 van Schotanus afgedrukt. Nagenoeg onbekend is zijn inscriptie d.d. 13 september 1648 in het *album amicorum* van Johan van de Poele uit Middelburg,¹²⁰ een Utrechtse rechtenstudent,¹²¹ die in de jaren 1646-1650 vele autografen van toenmalige 'kopstukken' wist te verzamelen.

Vrij recentelijk is Schotanus vergeleken met zijn collega's van de Leidse Faculteit der Rechtsgeleerdheid. Daarbij is geconstateerd, dat er van Dedel en Colonius – in tegenstelling tot Vinnius, Maestertius en Schotanus – geen enkel gedrukt juridisch werk bekend is. Maestertius komt er wat dit betreft beter af, maar het oordeel dat men bij tijdgenoten en latere schrijvers over hem aantreft is toch niet onverdeeld gunstig.¹²² Afgaande op zijn publikaties wordt Schotanus van meer belang geacht dan Maestertius, maar was hij niettemin “*us nothing in comparison with Vinnius*”, aldus Feenstra en Waal.¹²³ Dit lijkt ons moeilijk te rijmen met het hierboven aangehaalde oordeel van Vinnius zelf, ook al betreft dat alleen Schotanus' *Examen juridicum* en moeten we rekening houden met het wat gezwollen taalgebruik in Vinnius' grafrede. Postma en Krikke zijn van mening, dat het door Feenstra en Waal gegeven 'judicium' tekort doet aan de betekenis van Schotanus' werk.¹²⁴ Naar onze mening dient dit – zeer ongenueanceerde – 'judicium' echter sterk gerelativeerd te worden: 1. omdat het slechts betrekking heeft op gepubliceerd werk; 2. omdat het gegeven is binnen de context van een studie over Bronchorst, Vinnius en Voet, waarbij alleen voor hen “a thorough bibliographical study” werd uitgevoerd (zodat de basis voor een methodologisch verantwoorde vergelijking ontbrak); en 3. omdat de mate van verspreiding en de invloed van zeventiende- en achttiende-eeuwse publikaties heden ten dage nog slechts “to some extent” meetbaar zijn.¹²⁵

Maar ook al heeft Vinnius – al dan niet postuum – met zijn publikaties in het buitenland meer roem geoogst dan Schotanus, dit neemt niet weg dat laatstgenoemde toch als de betere hoogleraar beschouwd moet worden. We hoeven slechts te refereren aan de vacature Cunaeus (1638/1641). Wat had er meer voor de hand gelegen dan dat de oudste collega, hetzij in dienstjaren

(Dedel) hetzij in leeftijd (Vinnius) , zijn opvolger was geworden? Curatoren zochten echter iemand van het kaliber van Gothofredus en Cocceius, en vonden toen in Schotanus een waardige opvolger van Cunaeus. Ook toen Schotanus overleden was werd Vinnius – inmiddels de oudste collega in leeftijd en dienstjaren – niet zomaar tot *professor Codicis* bevorderd. Dat gebeurde pas op 17 augustus 1754, nadat Vinnius reeds op 9 februari 1653 een verzoek daartoe had ingediend. We zouden ook nog kunnen verwijzen naar de gang van zaken rond de benoeming van een tweede *professor juris* aan de Illustre School te Utrecht. Voor die functie werd in augustus 1635 eerst de toen 25-jarige Maestertius benaderd, hoewel hij nog nauwelijks onderwijservaring had. Toen deze een te hoog salaris vroeg, werd vervolgens Schotanus, “een vermaert Professor in den Rechten tot Franeker”, gevraagd en bereid gevonden de functie te aanvaarden (en niet bijv. Vinnius). Opmerkelijk is ook dat hij in het kader van de beroepingsprocedure in februari 1641 omschreven is als “een der beste Utrechtsche hoogleeraren”.¹²⁶

Ook voor het kerkelijk leven in Leiden heeft Schotanus zich verdienstelijk gemaakt. Tot twee maal toe werd hij voor de categorie “ingezetenen” tot ouderling van de Nederduitse Gereformeerde gemeente gekozen, de eerste

Gedenkpenning vanwege het overlijden van *Bernardus Schotanus* op 15 oktober 1652. Anoniem, gegraveerd in zilver (diameter 5,5 cm). Coll. Fries Museum Leeuwarden.

keer op 26 december 1645 (bevestigd 14 januari 1646), de tweede keer op tweede kerstdag 1650 (bevestigd 15 januari 1651). Zijn eerste ambtsperiode duurde drie jaar, de tweede keer heeft hij de gebruikelijke ambtstermijn van twee jaar niet kunnen volmaken, In het kader van dit kerkeraadslidmaatschap is hij (tenminste) drie maal afgevaardigd geweest naar een vergadering van de classis.“

Voorts heeft hij zich buiten zijn gezin, zijn werk of de kerk nog meermalen dienstbaar betoond aan anderen, bijv. als procureur, als getuige of als voogd. De sporen daarvan zijn vooral te vinden in de protocollen van de Leidse notarissen Verruyt en Outerman.¹²⁸

Keren we terug naar de grafrede van Arnoldus Vinnius, dan worden we over de persoon Bernardus Schotanus onder meer gewaar: “Hij was een allernauwkeurigst rechtsgeleerde . . . Zijn oordeel was scherp, en bij moeilijke juridische kwesties fungeerde hij dikwijls als vraagbaak . . . Zijn eerlijkheid en trouw waren boven alle bedenking verheven. Meningsverschillen en twistpunten vuurde hij nimmer aan; integendeel, hij was gewoonlijk de eerste die door zijn nederigheid en bedaardheid de partijen tot een schikking trachtte te brengen, zonder daardoor het heilig recht uit het oog te verliezen”.¹²⁹

Op Schotanus' begrafenispenning tenslotte zien we een treffende typering van zijn leefwijze. Een brandende kaars symboliseert hier hoe hij door dienstbetoon aan anderen zelf 'opraakte': “*Aliis inserviendo ipse consumor*”.¹³⁰

NOTEN

Toelichting

- Alle geraadpleegde archivalia berusten in het Gemeentearchief Leiden, tenzij anders vermeld.
- Behalve alle vermelde archivalia, zijn nog talrijke andere archivalia bestudeerd. Wat het Notarieel Archief van Leiden betreft, kan gezegd worden, dat alle protocollen uit de perioden 1621-1622 en 1641-1653 doorgenomen zijn.
- De belangrijkste geraadpleegde literatuur is achteraan opgenomen in een aparte lijst. In verband hiermee is alleen dan naar een specifieke bron verwezen wanneer deze (of de precieze vindplaats erin) niet voor de hand ligt.

Verklaring van enkele gebruikte afkortingen

ASF	Archieven van Senaat en Faculteiten der Leidsche Universiteit (1575-1877)
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage
GAL	Gemeentearchief Leiden
HK hs	Hooglandse- of Pancraskerk handschrift
NA	Notarieel Archief van Leiden (15641810)
NH	Nederlands Hervormd / Nederduits Gereformeerd / Evangelisch-Reformiert
NS	Nieuwe Stijl (Gregoriaanse kalender)
o s	Oude Stijl (Juliaanse kalender)
PK	Pieterskerk
RA	Rechterlijk Archief van Leiden (1370-1810)
RA-ZH SA 11	Rijksarchief in Zuid-Holland Stadsarchief van Leiden (15741816)
SA 18161851	Stadsarchief van Leiden (18161851)

UBL

Universiteitsbibliotheek
Leiden

1. Deze bijdrage is een bewerking van een gelijknamig artikel, opgenomen in J.W. Marsilje e.a. (red.), *Uit Leidse bron geleverd, Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief*, 11 (niet uitgegeven supplement op deel 1; GAL, Leiden 1989) 19-43.
2. Onvoldoende onderscheiden door Japikse, *Johan de Witt* p. 19 (zie ook hieronder noot 62), en door [A.J. Schotanus,] "Roelijn Rinkesdochter" p. 118.
3. In o.a. Friesland, Utrecht en evangelisch Duitsland hanteerde men tot in 1700 nog de Oude Stijl, in Holland was de kalender reeds in 1583 tien dagen "vooruit gezet" overeenkomstig de Nieuwe Stijl.
4. Beëdigd voor het Hof van Friesland op 30 april 1622 (Vinnius, *Oratio* p. 9; UBL, hs Ltk. 1167 fol. 26 en Ltk. 1168 fol. 10).
5. Van Lennep, "Bern. Schotanus" p. 88, en Van de Vrugt, "Am. Matthaeus" p. 24, vermelden — op basis van *Acta et decreta* 1 p. 114 en 131 — dat Schotanus' rectoraat op 16 febr. 1637 en 11 maart 1639 werd verlengd (vgl. Postma en Krikke, "Schets" p. 294, noot 27). Dat is min of meer juist, zij het dat er in *Acta et decreta* duidelijk gesproken wordt van verlenging met een jaar; de verlengingen van 1638 en 1640 zijn echter onvermeld gebleven. Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 13, spreekt ten onrechte van *Rector Magnus "perpetuus"*.
6. Op 16 maart 1641 nam hij afscheid van de Utrechtse Senaat, maar op 22 maart 1641 tekende hij pas het door hem bijgehouden deel van het Utrechtse *Album studiosorum* en album *promotorum* af.
7. Niet oom, zoals vermeld door Van der Aa, *Biogr. wrdbk.* XVII" p. 433, die tevens een foutief huwelijksjaartal ("1620") opgeeft.
8. Conform NH *Doopboek* Leeuwarden 1612-

- 1626 p. 199 (kopie bij CBG); i.t.t. "Familie-aantekeningen" p. 8, en [A.J. Schotanus,] "Hem. Schotanus" p. 4.
9. I.t.t. van Lennep, "Bern. Schotanus" p. 87. Filosofie omvatte niet alleen natuurfilosofie (*physica*) maar ook *logica*, *ethica* en *metaphysica* (zie *Bronnen* 11 p. 290, en Woltjer, *Leidse Univ.* p. 29).
10. Omvatte ook astronomie en onderdelen van de natuurkunde (Woltjer, *ibidem*). Dat Schotanus zich met astronomie bezig hield, blijkt bijv. uit zijn *Adriani Metii de genuino usu utriusque globi tractatus* (1624). Zie ook *Acta et decreta* 1 p. 142.
11. Hij wordt niet vermeld in *Album stud. Gron.*
12. Vgl. de inschrijving van zijn vader Henricus — in sept. 1565 te Leuven — als "*Groningensis, Phrisius*" (*Matricule* IV p. 701), gebaseerd op diens opleiding aan de Groningse St. Maartensschool.
13. Vgl. Ahsmann, *Collegia* p. 36-37.
14. Op 11 mei 1621 werd Bronchorst reeds eervol van zijn functies ontheven (*Bronnen* II p. 102-103).
15. Ahsmann, *Collegia* p. 154. *Codex, Institutiones Justiniani en Digesta* (= *Pandectae*) zijn die onderdelen van het *Corpus Juris Civilis* (klasieke samenvatting van het Romeinse recht) waarover doorgaans onderwijs werd gegeven.
16. Prov. Bibliotheek Friesland, Leeuwarden, hs 1258 (Ahsmann, *Collegia* p. 155).
17. Ahsmann, *Collegia* p. 169, 185 en 217. Op 8 febr. 1622 stelden "de tegenwoordige Professoren in de Rechten" voor, beurtelings de "*lectiones Institutionum Juris* te sullen waerne-men" (*Bronnen* II p. 106).
18. UBL, hs Cun. 2, brief d.d. 30jan. 1634 (niet gepubliceerd in *Petri Cunaei epistolae*).
19. Vinnius, *Oratio* p. 9; gevolgd door Vriemot, *Athen. Fris.* p. 226, [Paquot,] *Mémoires* VI p. 69, en Van der Aa, *Biogr. wrdbk.* XVII^A p. 433.
20. Ahsmann, *Collegia* p. 176.
21. *Ibidem* p. 354355.
22. Weliswaar bestond het *collegium* al toen Schotanus in Leiden aankwam, maar gezien het voortdurende komen en gaan van studenten ligt enig verloop voor de hand, zeker bij een wat langer durend *collegium*.
23. *Diarium* p. 171. Zie ook Ahsmann, *Collegia* p. 537 en 542.
24. UBL, ASF 8, *Volumen inscriptionum* 1618-1631, p. 72. SA 116614, *Bonboek* Zevenhuizen, fol. 49vs.
25. Arch. NH Kerkeraad, *Utg. attestaties* PK deel A (1620-1631) sub 17 febr. 1622.
26. Niet tweejarig, zoals vermeld door Vinnius, *Oratio* p. 9 ("per biennium"), en overgenomen door Boeles, *Friesl. Hoogeschool* II p. 122, en Van Lennep, "Bern. Schotanus" p. 87. Vgl. Ahsmann, "Jur. faculteit" p. 51-52 en *Collegia* p. 155.
27. I.t.t. Vinnius, *Oratio* p. 9 ("Doctor utriusque juris à Timaéo Fabro creatus est")
28. *Album prom. Rheno-Traj.* p. 2. Door deze graad kon hij zelf in december 1640 als promotor *Liberalium Artium* van Gualterus de Bruin optreden. Volgens Van Lennep, "Bern. Schotanus" p. 87, werd Schotanus *Artium Liberalium* Magister op grond van zijn filosofische studie, maar filosofie behoorde niet tot de *Artes Liberales*, in tegenstelling tot wiskunde; vgl. *Album prom. Rheno-Traj.* p. 1. [Paquot,] *Mémoires* VI p. 69, Van der Aa, *Biogr. wrdbk.* XVII^A p. 433, en Boeles, *Friesl. Hoogeschool* II p. 122, vermelden ten onrechte dat Schotanus eerst A.L.M. werd en vervolgens rechten ging studeren.
29. Een publiek college werd meestal viermaal per week gegeven, nl. op maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag, elke dag op hetzelfde uur. De woensdag en zaterdag waren o.a. beschikbaar voor publieke disputaties en privaatonderwijs (vgl. Woltjer, *Leidse Univ.* p. 47).
30. *Bronnen* 11 p. 95.
31. Door de editor van *Petri Cunaei epistolae* "hoogleraar in de welsprekendheid en het Romeinse recht" genoemd (zie de titel).
32. *Bronnen* II p. 204. Volgens Ahsmann, *Collegia* p. 186, noot 59, werd Cunaeus' taak door Boxhornius overgenomen.
33. Vgl. *Bronnen* II p. 326*.
34. Dus op 22 februari 1641 (NS), i.t.t. Van

Lennep, "Bern. Schotanus" p. 88.

35. In 1633-1637 werd Holland geteisterd door de hevige pestepidemie van de zeventiende eeuw. In Leiden stierf 26 à 36% van de bevolking, en veel studenten trokken naar Utrecht, alwaar de pest in 1636 ook toesloeg (zie Noordegraaf en Valk, *Gave Gods* passim). Paradoxaal genoeg was de groei van het Utrechtse Athenaeum in 1635 reden geweest om Schotanus *aan te stellen*.

36. Volgens "Familie-aantekeningen" p. 7, en Boeles, *Friesl. Hoogeschool* 11 p. 124, was hij ook in Utrecht *primarius professor juris*. Zie echter Van de Vrugt, "Ant. Matthaeus" p. 23-24.

37. Tabberdgeld was een bijdrage in de kosten van een tabberd of toga, de 'dienstkleiding' van een hoogleraar (vgl. Ahsmann, *Collegia* p. 236). Konijnengeld was een geldelijke vervanging van de jaarlijkse portie konijnen die de *professores ordinarii* — in navolging van de leden van het Hof van Holland — uitgereikt kregen in de jaren 1597 tot ca. 1615 (zie Ahsmann, *Collegia* p. 96, 153, noot 17, en 234, noot 39).

38. I.t.t. Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 13. In Leiden waren eerst Jacobus Gothofredus uit Genève resp. Gerhardus Cocceius uit Bremen beroepen (in Franeker eerst Johannes Goeddaeus uit Marburg; in Utrecht eerst Jacobus Maestertius uit Leiden).

39. Zie Postma en Krikke, "Schets" p. 286, en Ahsmann, "Jur. faculteit" p. 52-53.

40. Zie Fischer, "Adviezen", in het bijzonder p. 477.

41. Zie Bronnen 11 en 111, en UBL, ASF 388, *Actorum Juridicae Facultatis* 1 (1642-1669).

42. Niet verdedigde theses, zoals beweerd door Van Lennep, "Bern. Schotanus" p. 89.

43. Bijv. de [publieke] disputatie waarbij de Tholenaar Franciscus Leydecker als respondent optrad (7 juli 1642).

44. Zie Feenstra, "Maestertius" p. 312-313 en 320 e.v.

45. De Academische Vierschaar bestond uit de Rector en zijn vier Assessoren, alsmede de vier burgemeesters en twee schepenen van de stad Leiden (Hardenberg, *Archieven Leidsche*

Univ. p. 41, en Woltjer, *Leidse Univ.* p. 43).

46. Zijn achterneef Christianus Bernardi Schotanus was in het (Franeker) academiëjaar (juni) 1644 ■ (juni) 1645 Rector Magnificus van de Friese Hogeschool.

47. NA 403, akte no. 243.

48. Zie Molhuysen, "Over de graden".

49. In het archief van de Leidse Universiteit ontbreken alle theses pro gradu uit de jaren 1610-1654 (zie Bronnen 11 p. VII; Feenstra, "Maestertius" p. 301, noot 21).

50. Postma en Krikke, "Bibliografie" 11 p. 55, vermelden wel een gedrukte *disputatio pro gradu* welke tijdens het rectoraat van Schotanus, maar onder leiding van Jacobus Maestertius verdedigd is.

51. "Prof. Linderhuijsen" is op 13 juli 1645 in de Pieterskerk begraven (SA 11 1320, *Begraafboek* 1636-1646, fol. 329vs).

52. Niet aangetroffen in SA 11 1268, *Poortboek* G (1638-1666). Dienovereenkomstig werd hij binnen de kerkelijke gemeente tot de categorie "ingezetenen", d.w.z. niet-"burgers", gerekend (zie noot 127).

53. Gebleken door onderzoek in RA 67, *Waarboeken* 000 ■ FFFF (1639-1654), alsmede in SA 11 3531, *Verpondingskohier* 1644, en SA 11 6611, 66146615, 6617-6619, *Bonboeken* van resp. de bonnen Wolhuis, Zevenhuizen, Zuid-Rapenburg, Oost- en West-Nieuwland en Hogewoerd, voorzover het de beide zijden van Rapenburg-Steenschuur tussen Kloksteeg/Nonnensteeg en Breestraat/Hogewoerd betreft.

54. SA 11 4355-4357, *Kohieren van de vermogensheffingen over Leiden* 1644 fol. H, 1646 fol. H, en 1652 fol. 12 (laatstelijk de wed. en erfgenamen van prof. Bernardus Schotanus).

55. Zie *Acta et decreta* 1 p. 144145.

56. Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 17.

57. SA 111320 en 1321, *Begraafboek* 16361646, fol. 359vs, resp. 16461655, fol. 243; Arch. NH Kerkeraad, *Uitg. attestaties* PK deel B (1631-1648) d.d. 29 sept. 1647, en deel C (1648 1659) d.d. 3 juli 1650 en 13 juli 1653.

58. *Kerkelijk Ondertrouwboek N* (1642-1647) fol.

240, *Trouwboek* PK 1645-1650 fol. 77vs, *Trouwboek* HK 1645-1650 fol. 64, en *Kerkelijk Ondertrouwboek O* (1647-1653) fol. 123vs.

59. Dat dit gedeelte nog Steenschuur heette, blijkt o.a. uit het *Verpondingskohier 1644* (SA 11 3531). Dat sommigen ditzelfde gedeelte in de 17de eeuw al Rapenburg noemden blijkt bijv. uit het adres van Maria, de weduwe van Lowijs van der Horst, die van 1681 tot aan haar dood in 1684 verscheidene studenten in huis heeft gehad, waaronder -van 1681 tot begin 1682 - Bernardus' kleinzoon Albertus Schotanus à Sterringa (zie UBL, ASF 12, *Volumen inscriptionum* 1677-1697, p. 163, 164, 171, 182, 189, 194, 209, 254; UBL, ASF 51-52, *Recensielijsten* 1681 en 1682; SA 11 1326, *Begraafboek* 1681-1691, fol. 113, d.d. 29aug. 1684, HK). Volgens voornoemd *Volumen inscriptionum*, alsmede het *200ste-penningkohier "1680"* (SA 11 4411) en het *400ste-penningkohier "1681"* (SA 114413) woonde zij op het Steenschuur zuidzijde tussen Vliet en Koepoortgracht. Van haar kostganger Albertus Schotanus is - i.v.m. diens attestatie naar Leeuwarden - echter Rapenburg als adres opgegeven (Arch. NH Kerkeraad, *Uitg. attestaties* HK deel D, aangevraagd d.d. 23 nov. 1681, verleend d.d. 28 febr. 1682).

60. Fölting, *De landsadvocaten* p. 69. Van Lenep, "Bern. Schotanus" p. 89. Correspondentie GAL, Genealogie Schotanus 1969 (briefwisseling met H.P. Fölting betr. woonhuis Prof. B. Schotanus): de desbetreffende kanttekening ("f. 10") correspondeert - evenals andere kanttekeningen - niet met hetzelfde kohier, noch met dat van 1644 of 1652 (zie noot 54).

61. Inwonende studenten (met leeftijd, inschrijvingsdatum, studierichting):

1. Hadrianus Pa(u)w uit Amsterdam, 20 jr., 23 mei 1641, jur.
(promoveerde op 28 april 1642 te Leiden)
2. Henricus Bungart uit Essen, 20 jr., 3 sept. 1641, philos.
(tegelijk ingeschreven met en studiege-noot van Henricus Schotanus)
3. Coenradus à Beuning uit Amsterdam,

20 jr., 21 sept. 1641, jur.

4. Cornelius de Witt uit Dordrecht, 20 jr., 24 okt. 1641, jur.

5. Johannes de Witt uit Dordrecht, 18 jr., 24 okt. 1641, jur.
(de gebr. De Witt promoveerden op 22 dec. 1645 te Angers)

6. Godofredus Beuningius uit Amsterdam, 17 jr., 21 febr. 1642, jur.

7. Jacobus van der Hooch uit Middelburg, 20 jr., 3 nov. 1642, jur.

8. Ds. Samuel Althusius uit Nassau, 45 jr., 4 april 1645, -.

(Uit UBL, ASF 9-10, *Volumen inscriptionum* 1631-1645 resp. 1645-1662).

62. Uit publikaties over de gebroeders De Witt is geen extra informatie over hun studieadres te verkrijgen (zie literatuur). Volgens Japikse, *Johan de Witt* p. 19, vestigden zij zich bij prof. Bernard "van Schooten". Deze *naamsverwarring* kan te maken hebben met het feit dat Johan de Witt ook studeerde bij prof. Frans van Schooten sr., hoogleraar in de "Nederduitse" wiskunde van 1615 tot 1646 (i.t.t. Van der Aa, *Biogr. wrdbk.* XVII^a p. 420).

63. Eerder ingeschreven op 24 april 1620 als student theologie en omstreeks augustus 1621 met attestatie naar Emden vertrokken (*Album stud. Lugd. Bat.* kol. 146; Arch. NH Kerkeraad, *Uitg. attestaties* PK deel A d.d. 15 aug. 1621). Het door hem aangelegde "Nahmregister der Tauflingen" van de "Ref. Hoog-Teutschen Kirchen" is "angefangen anno MDCXLV m. April". In *Namen der predikanten* is dus ten onrechte vermeld dat hij in 1648 als predikant van Oost-Friesland naar Leiden is beroepen. In 1650 staat hij nog steeds aan de Universiteit ingeschreven, dan als "huysshouder", d.w.z. met een eigen huishouding, i.t.t. "costganger" (UBL, ASF 31, *Recensielijst* 1650, fol. z.no.).

64. *Kerkelijk Ondertrouwboek N* (1642-1647) fol. 240, en *Trouwboek* HK 1645-1650 fol. 64. Alethea Fabricius, geboren te Zutphen, was een dochter van ds. Henricus Fabricius (zie ook *Namen der predikanten*) en Lucia Hoorestock.

65. NA 710, akte d.d. 21 okt. 1652. SAII 1321, *Begraafboek* 1646-1655, fol. 267, d.d. 10 juni

1653, PK ("vrouw van domene Althuysen, Brestraet").

66. De naam "à Sterringa", bij gelegenheid ook reeds gevoerd door zijn grootvader prof. Henricus Schotanus (1548-1605), is afgeleid van "Starringa", de oude naam voor Staveren, waar het geslacht zijn oorsprong zou hebben (C. Schotanus, "Unde cognomen" p. 11-12).
67. Te Leiden ingeschreven op 7 sept. 1645, op de leeftijd van 20 jaar, als student in de rechten. Hij was op 29 juni 1642 ingeschreven aan de Franeker Hogeschool als filosofiestudent, en op 3 juni 1643 aan het "Gymnasium" te Leeuwarden. Van hem zijn een lofdicht uit 1645 en twee onder Bern. Schotanus verdedigde disputaties uit 1646 bekend. Duidt zijn bijnaam misschien op een afkomst uit Bolsward (= *Bolsverda*)? Dan was hij wellicht een kleinzoon van de priester-predikant-dokter Gellius Bernardi Schotanus (zie Gens Schotana 11 (1980 [1981]) 56 e.v.).

68. Onderschrift kopergravure Henricus Schotanus à Sterringha door Crispijn de Passe 11, 1644 (zie Van Someren, *Catalogus portretten* p. 564 no. 4952; Verbeek en Veldman, *De Passe* p. 121; *Gens Schotana* 11 8B (1980 [1981]) afb. 4 en 11 9 (1981) 116).

69. Van hem zijn twee, onder zijn vader verdedigde, juridische disputaties uit 1646 bekend.

70. UBL, ASF 9, *Volumen inscriptionum* 1631-1645, p. 328. Arch. NH Kerkeraad, *Uitg. attestaties* PK deel B (1631-1648) d.d. 29 sept. 1647.

71. "Familie-aantekeningen" p. 9, maar de graad gebaseerd op Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 18, die de bul gezien heeft.

72. RA-ZH, Arch. Hof van Holland 5943, *Register v.d. advocaten tot 1796* . . . fol. 91vs.

73. Bron ondertrouw Emden; zie noot 74. Francina Potgieters was vermoedelijk een dochter van Johannes Potgieter en Hindrickien Frons ("raetherr Johan[nes] Frons dochter"), die op 6 mei 1627 te Emden gehuwd waren (CBG, NH *Trouwboek* Emden 1620-1675 p. 54; kopie). Dit vermoeden is mede gebaseerd op het feit, dat Henricus en Francina hun tweede zoon de naam Joannes

gaven (geboren/gedoopt op 2/14 sept. 1653 te Emden; geboortedag volgens "Familie-aantekeningen" p. 10; doopdatum volgens NH *Doopboek* Emden 1642-1689 (kopie bij CBG; jaartal i.t.t. [A.J. Schotanus,] "Henr. Schotanus" p. 5).

74. SA 11 189, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek* D (1648-1665), fol. 33vs-34.

75. *Kerkelijk Ondertrouwboek* 0 (1647-1653), fol. 123vs. CBG, NH *Trouwboek* Emden 1620-1675 p. 164 (kopie) (per abuis alleen maand en jaar van het huwelijk vermeld).

76. Terloops opgemerkt onder "4. Henricus" (1664) in [A.J. Schotanus,] "Henr. Schotanus" p. 5.

77. NA 708, akte no. 50. Het "eernstige versouck" van Anna Catharina Althusius kan als reden gehad hebben dat er met (de ouders van) Francina een familiebetrekking bestond. Mogelijk is haar zus Elisabeth uit Emden, die laatstelijk weduwe was van Harman Laneman, eerder gehuwd geweest met een broer van Francina's vader. Op 23 aug. 1630 vond in Emden althans het huwelijk plaats tussen Wylhelmus Potgeter en Lysbeth Althusys (CBG, NH *Trouwboek* Emden 1620-1675 p. 64; kopie).

78. Zie UBL, ASF 10, *Volumen inscriptionum* 1645-1662, p. 243.

79. Aangevraagd 3 juli, verleend 8 juli 1650 (Arch. NH Kerkeraad, *Uitg. attestaties* PK deel C (1648-1659)).

80. Geboortedag ontleend aan "Familie-aantekeningen" p. 9. Geboorteplaats en -jaar afgeleid van doopgegevens (Emden 3 okt. 1650) in CBG, NH *Doopboek* Emden 1642-1689 (kopie); contra [A.J. Schotanus,] "Henr. Schotanus" p. 4.

81. "Familie-aantekeningen" p. 9.

82. Arch. NH Kerkvoogdij, *Grafboek* PK 3 (1610-1646) fol. 83vs ("Dit graff hebben kerckmeesteren vercoft aen den heer Gerardus [sic!] Schotanus primarius proffessor in de rechte op den 14 mey 1646").

83. SA 11 1320, *Begraafboek* 16361646, fol. 359vs ("een dochter van Schout Dammes op 't Steenschuier"). Door deze verminking van

haar naam was haar begrafenis aanvankelijk niet via de klappers op het begraven terug te vinden.

84. "Familie-aantekeningen" p. 7. Blancardus, *Panegyricus* p. 85. Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 14. Boeles, *Friesl. Hoogeschool* II p. 125.

85. UBL, ASF 9 p. 519-520.

86. Zie Bronnen 11 p. 283.

87. NA 702, akte no. 170.

88. Het (pre)legaat aan zoon Henricus omvatte o.a. zijn signet, zijn schilderijen — waar- onder een schilderij van Bernardus Schotanus en diens eerste vrouw Maycke (Henricus' moeder) — en een zilveren plaat met gravure van Henricus Schotanus sr. en Geertke Meynerts Poll (Bernardus' ouders).

89. UBL, hs Pap. 2.

90. NA 705, akte no. 130.

91. T.w. een zilveren schaal met een gegraveerde voorstelling van de historie van Lot, gouden en zilveren signetten, en zilveren en koperen platen van de testateur en zijn ouders (vgl. noot 88).

92. Niet teruggevonden.

93. Voor familieverhoudingen zie [A.J. Schotanus,] "Henr. Schotanus" p. 1-2.

94. NA 705, akte no. 129.

95. NA 704, akte no. 113.

96. NA 706, akte no. 46.

97. "Familie-aantekeningen" p. 6-13. Origineel aangehaald in Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 15, 18-26.

98. Vermeld op een zilveren begrafenispenning, aanwezig in het Fries Museum te Leeuwarden; zie Bemolt van Loghum Slaterus, *Familiepenningen* p. 4445, no. 91, alsmede Gens Schotana 11 9 [1981] afb. 14.

99. Aldus Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 15.

100. SA 11 1321, *Begraafboek* 16461655, fol. 243. Zie ook noten 82, 102 en 111.

101. Zie UBL, ASF 10, *Volumen inscriptionum* 1645-1662, p. 348.

102. SA 11 189, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek* D (1648-1655), fol. 148vs. Volgens Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 15, "vindt

men nergens aangeteekend" "dat het lijk, naderhand aan dat graf ontnomen, naar Franeker zoude overgebracht geworden zijn"!

103. A.J. Schotanus, "Grafchriften" afb. 33 en p. 387.

104. Zie Vriemoet, *Athen. Fris.* p. 231.

105. Bijv. Van der Aa, *Biogr. wrdbk.* XVII^A p. 433; Boeles, *Friesl. Hoogeschool* II p. 125; Jöcher, *Lexicon* IV kol. 337 (zie ook *Gens Schotanu* 11 12 (1985) 338); Van Lennep, "Bern. Schotanus" p. 89; Postma en Krikke, "Schets" p. 291; Regt, *Beroemde personen* p. 395; [A.J. Schotanus,] "Henr. Schotanus" p. 3; Henk Schotanus, "Bern. Henr. Schotanus" p. 197; maar ook *Album stud. Lugd. Bat.* p. XX; Siegenbeek, *Leidsche Hoogeschool* p. 124; Siegenbeek van Heukelom-Lamme, *Album schol. Lugd.-Bat.* p. 137.

106. *Album stud. Rheno-Trui.* p. [XIV]; Van de Vrugt, "Album Scholasticum" p. 233.

107. Zie Van der Aa, *Biogr. wrdbk.* XVII^A p. 433; Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 15; De Wal, *Oratio, Annotationes* p. 221.

108. NA 711, akte no. 33. Haar testament van 12 febr. 1650 niet gevonden te Leiden (gepasseerd in Emden?).

109. I.t.t. de uiterste wil van haar man Bernardus, die — met haar consent — bepaalde dat alle in de inventaris beschreven goederen uit de gemeenschappelijke boedel naar zijn kinderen (i.c. Henricus) zouden gaan.

110. SA 11 1321, *Begraafboek* 1646-1655, fol. 267.

111. Arch. NH Kerkvoogdij, *Grafboek* PK 4 (16461662) fol. 172.

112. Attestatie-aanvraag geregistreerd op 13 juli 1653, (de zinsnede "lest gewoont op 't Steenschur" zou erop kunnen wijzen, dat zij al eerder was vertrokken naar Franeker), attestatie gegeven 25 juli 1653 (Arch. NH Kerkeraad, *Uitg. attestaties* PK deel C (1648-1659) d.d. 13 juli 1653).

113. Geboren in 1602 volgens "Familie-aantekeningen" p. 8; overleden in 1676 volgens Boeles, *Friesl. Hoogeschool* 11 p. 125.

114. Zie [A.J. Schotanus,] "Henr. Schotanus" p. 4, waar 1677/1678 als sterfjaar genoemd

wordt. Volgens *Gens Schotana* 11 12 (1985) 336 en Beucker Andreae, "Het geslacht" [111] p. 19, overleed hij in 1679.

115. Vgl. UBL, hs BPL. 638 fol. 1-62 resp. fol. 63-100.

116. Feenstra en Waal, *Leyden law professors* p. 11.

117. In 1740 verscheen in Leiden zelfs nog een *Register van alle titulen of opschriften der Instituten, Pundecten, en Codex, volgens het Examen Juridicum van B. Schotanus*.

118. Postma en Krikke, "Bibliografie" [1] p. 100.

119. Zie Vriemoet, *Athen. Fris.* p. 231-232, en De Wal, *Oratio, Annotationes* p. 224225. Vgl. ook Maestertius' kritiek op het mede door Schotanus gevolgde systeem (Feenstra, "Maestertius" p. 314).

120. UBL, hs Mus. Cats. 70 fol. 33vs. Schotanus' inscriptie is ook genoemd door De Jonge van Ellemeet, *Mus. Catsianum* p. 42. Meer gegevens over het album en de verzamelaar bij Nagtglas, *Levensberichten* 11 p. 411-412. Zie ook Heesakkers en Thomassen, *Alba amicorum* p. 82.

121. In 1644 ingeschreven in *Album. stud.*

Rheno-Trai.; was volgens het *album amicorum* in 1647 *Sacrarum Legium Candidatus* en in 1650 *Doctor Utriusque Juris*.

122. Feenstra, "Maestertius" resp. p. 326 en p. 304.

123. Feenstra en Waal, *Leyden law professors* p. 27.

124. Postma en Krikke, "Schets" p. 294, noot 30.

125. Zie Feenstra en Waal, *Leyden law professors* resp. p. 27 ("In this respect") en p. 13.

126. *Acta et decreta* 1 resp. p. 77 en 93.

127. Arch. NH Kerkeraad, afd. I, 4 (*Acta kerkeraad 1640-1654*), en afd. B, port. 1, omslag 111 (*Lijsten ouderlingen en diakenen 1650-1697*).

128. NA 703, aktes no. 74 en 75 d.d. 22juni 1645; NA 705, akte no. 126 d.d. 30juni 1647; NA 443, akte no. 110 d.d. 24 mei 1650 en akte no. 113 d.d. 2 juni 1650; NA 444, akte no. 226, met naschrift d.d. 16 okt. 1651. Zie ook RA 84, *Groot Procuratieboek* K, fol. 63vs-64 d.d. 13 aug. 1652.

129. Naar Beucker Andreae, "Het geslacht" [III] p. 14.

130. Zie noot 98.

LITERATUURLIJST

Aa, A.J. van der. *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, Nieuwe uitgaaf XVII^A en XX. Haarlem, z.j. resp. 1877.

Acta et decreta Senatus, Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie, 1, tot april 1674. G.W. Kernkamp, ed. Utrecht, 1936. (Werken Hist. Genootschap, 3de serie, 65.)

Ahsmann, Margreet. "De juridische faculteit te Franeker 1585-1635, Een studie over de professoren en hun onderwijs, met lijsten van

verdedigde disputaties". *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 54 (1986) 3-72.

Ahsmann, Margreet J.A.M. *Collegia en colleges, Juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1630*, in het bijzonder het disputeren. Groningen, 1990. (Rechtshistorische studies, Nieuwe reeks, 1.)

Ahsmann, Margreet, en Feenstra, R. *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Leidse Universiteit tot 1811*. Amsterdam, 1984.

Album collegii studiosorum ex Gymnasia Leovar-

- diensi* (1626-1668). J. Visser, ed. Franeker, 1985.
- Album promotorum Academiae Franekerensis 1591-1811*. Th.J. Meijer, ed. Franeker, 1972.
- Album promotorum Academiae Rheno-Trajectinae 1636-1815*. [F. Ketner], ed. Utrecht, 1936.
- Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*. S.J. Fockema Andreea en Th.J. Meijer, ed. Franeker, 1968.
- Album studiosorum Academiae Groninganae 1614-1914*. Hist. Genootschap Groningen, ed. Groningen, 1915.
- Album studiosorum Academiae Lugduno Batauae MDLXXV-MDCCCLXXV*. [Guilielmus du Rieu], ed. 's-Gravenhage, 1875.
- Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI*. Utrecht, 1886.
- Bemolt van Loghum Slaterus, A.J. *Nederlandse familiepenningen tot 1813*. Zutphen, 1981. (Werken Kon. Ned. Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde 7.)
- Beucker Andreae, J.H. "Het geslacht der Schotanus". *Friesche Volks-almanak* 14 (1848) 60-70 [I]; 15 (1849) 83-96 [II]; 16 (1850) 3-26 [III].
- Blancardus, Nicolaus. *Panegyricus, pro iubileo seu festo seculari*. Franeker, [1685].
- Boeles, W.B.S. *Frieslands Hoogeschool en het Rijksatheneum te Franeker*, 11. Leeuwarden, 1889.
- Brieven aan Johan de Witt, 1648-1672, I-II*. R. Fruin en N. Japikse, ed. Amsterdam, 1919-1922. (Werken Hist. Genootschap, 3de serie, 42 en 44.)
- Brieven van Johan de Witt, 1650-1672, I-IV*. R. Fruin e.a., ed. Amsterdam, 1913. (Werken Hist. Genootschap, 3de serie, 18, 25, 31 en 33.)
- Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 11, 1610-1647, en 111, 8 febr. 1647 - 18 febr. 1682. P.C. Molhuysen, ed. 's-Gravenhage, 1916 resp. 1918. (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 29 en 38.)
- Diarium Everardi Bronchorstii (1591-1627)*. J.C. van Slee, ed. 's-Gravenhage, 1898. (Werken Hist. Genootschap, 3de serie, 12.)
- "Familie-aantekeningen Schotanus". *Gens Schotana* 11 8B (1980 [1981]) 6-13.
- Feenstra, R. "Jacobus Maestertius (1610-1658), Zijn juridisch onderwijs in Leiden en het Leuvense disputatiesysteem van Gerardus Corselius". *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 50 (1982) 297-335.
- Feenstra, R., en Waal, C.J.D. *Seventeenth-century Leyden law professors and their influence on the development of the civil law, A study of Bronchorst, Vinnius and Voet*. Amsterdam/Oxford, 1975. ([Verhandelingen] Kon. Ned. Akad. van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, 90.)
- Fischer, H.F.W.D. "De adviezen van de Leidse professoren, in het bijzonder tijdens het professoraat van Everardus Bronchorst (1587-1627)". *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 29 (1961) 463-483.
- Fölting, H.P. *De landsadvocaten en raadpenarissen der Staten van Holland en West-Friesland 1480-1795*, een genealogische benadering. 's-Gravenhage, 1976. (Eerder gepubliceerd in *Jaarboek CBG* 27 (1973) - 29 (1975).)
- Foppens, Joannes Franciscus. *Bibliotheca Belgica*. Brussel, 1729.
- Gens Schotana, *Geschiedenis van het geslacht Schotanus, I-III*. Franeker, 1963-(1985).
- Hardenberg, H. *De archieven van Senaat en Faculteiten benevens het archief van de Academische Vierschaar der Leidsche Universiteit*. Zaltbommel, 1935.
- Heesakkers, C.L., en Thomassen, K. *Voorlopige lijst van alba amicorum uit de Nederlanden vóór 1800*. 's-Gravenhage, 1986.
- Japikse, N. *Johan de Witt. Tweede herziene druk*. Amsterdam, 1928. (Ned. Hist. Bibliotheek 9.)
- Jöcher, Chr. G. *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, IV. Leipzig, 1751.
- Jonge van Ellemet, W.C.M. de. *Museum Catasianum, 1837-1887*. Tweede vermeerdeerde uitgave. 's-Gravenhage, 1887.
- Kalma, J.J. "Bibliografie Schotanus". *Gens Schotana* 11 12 (1985) 331-337.
- Kobus, J.C., en Rivecourt, W. de, ed. *Biographisch woordenboek van Nederland, Nieuwe uitgave*, 11. Arnhem/Nijmegen, 1886.

- Lennepe, M.J. van. "Bernardus Schotanus, jurist, 1598-1652". *Gens Schotana* II 9 [1981] 87-91.
- Matricule de l'Université de Louvain*, IV, *Février 1528 - Février 1569*. A. Schillings, ed. Bruxelles, 1961.
- Molhuysen, P.C. "Over de graden, die oudtijds aan de Leidsche Universiteit werden verleend". *Leidsch Jaarboekje* 13 (1916) 1-31.
- Molhuysen, P.C., en Blok, P.J., ed. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, III. Leiden, 1914.
- Nagtglas, F. *Levensberichten van Zeeuwen*, II. Middelburg, 1893.
- Namen der predikanten [1566-1775] die sedert de Reformatie in de Hervormde Nederduitsche, Wal-sche, Hoogduitsche en Engelsche kerken binnen Leiden geweest zijn of nog zijn. Z.pl., z.j.
- Noordegraaf, Leo, en Valk, Gerrit. *De Gave Gods, De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*. Bergen, 1988.
- [Paquet, J.N.] *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège, et de quelques contrées voisines*, VL Louvain, 1765.
- Petri Cunaei, eloquentiae & juris Romani quondam in Academia Batava professoris, & doctorum virorum ad eundem [!] epistolae*. Petrus Burmanus, ed. Leiden, 1725.
- Postma, F., en Krikke, A. "Bernardus Schotanus, bibliografie", [I]. *Gens Schotana* II 9 (1981) 92-115.
- Postma, F., en Krikke, A. "Bernardus Schotanus (1598-1652), Een schets van zijn rechtsgeleerd onderwijs aan de hand van een aantal onder zijn leiding verdedigde *disputation[en]* *exercitii gratia*" in: Ph.H. Breuker en Michael Zeeman, ed., *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne* (Leeuwarden, [1982]) 285-301.
- Postma, F., en Krikke, A. "Bernardus Schotanus, bibliografie", II. *Gens Schotana* 111 13 (1985) 49-76.
- Regt, J.W. *Neerlands beroemde personen*. Schoonhoven, 1868.
- Schotanus, A.J. "Grafchriften". *Gens Schotana* I 8A (1981) 382-391.
- [Schotanus, A.J.] "Henricus Schotanus en zijn nageslacht". *Gens Schotana* II 8B (1980 [1981]) 1-5.
- [Schotanus, A.J.] "Roelijn Rinckesdochter en haar kleine familie". *Gens Schotana* 119 [1981] 118-119.
- Schotanus, C. "Unde cognomen Schotani". *Gens Schotana* I 1 (1980 [1981]) 9-13.
- Schotanus, Henk. "Bernardus Henricus Schotanus, Eerste rector magnificus der Utrechtse universiteit (1636)". *Aldfaers Erf* 20/21 (1959) 197-199.
- Siegenbeek, Matthijs. *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool*, II. Leiden, 1832.
- Siegenbeek van Heukelom-Lamme, C.A., m.m.v. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, O.C.D. *Album scholasticum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV-MCMXL*. Leiden, 1941.
- Someren, J.F. van. *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, III. Amsterdam, 1891.
- Verbeek, J., en Veldman, Ilja M. "De Passe (continued)" in: K.G. Boon, *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450-1700*, XVI (Amsterdam, 1974).
- Vinnius, Arnoldus. *Oratio, recitata in exequiis amplissimi & clarissimi viri D. Bernardi Schotani*. Leiden, 1652.
- Vinnius, Arnoldus. "Oratio habita in funere viri cl. D. Bernardi Schotani" in: Bernardus Schotanus, *Disputationes juridicae ad seriem materiae Pandectarum, Accessit oratio funebris in exequiis auctoris recitata ab Arnoldo Vinnio* (Amsterdam, 1653).
- Vriemoet, Emo Lucius. *Athenarum Frisiacarum libri duo*. Leeuwarden, 1758.
- Vrugt, M. van de. "Antonius Matthaeus 11 1601-1654, Utrechts eerste primarius iuris" in: G.C.J.J. van den Bergh e.a., ed., *Rechtsgeleerd Utrecht* (Zutphen/Linschoten, 1986) 23-35.
- Vrugt, M. van de. "Album Scholasticum" in: G.C.J.J. van den Bergh e.a., ed., *Rechtsgeleerd Utrecht* (Zutphen/Linschoten, 1986) 216-239.
- Wal, Gabinus de. *Oratio de claris Frisiae jureconsultis, Accedunt annotationes de vita, fatis ac scriptis jureconsultorum*. Leeuwarden, 1825.
- Woltjer, J.J. *De Leidse Universiteit in verleden en heden*. Leiden, 1965.

Toestand hoek St. Jacobsgracht/Raamsteeg in 1981. Foto Monumentenzorg Leiden.

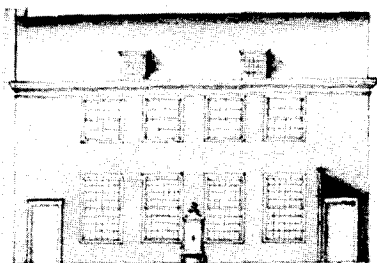
DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET ROOMS-KATHOLIEKE WEES- EN OUDELIEDEN- HUIS AAN DE ST. JACOBSGRACHT TE LEIDEN

door

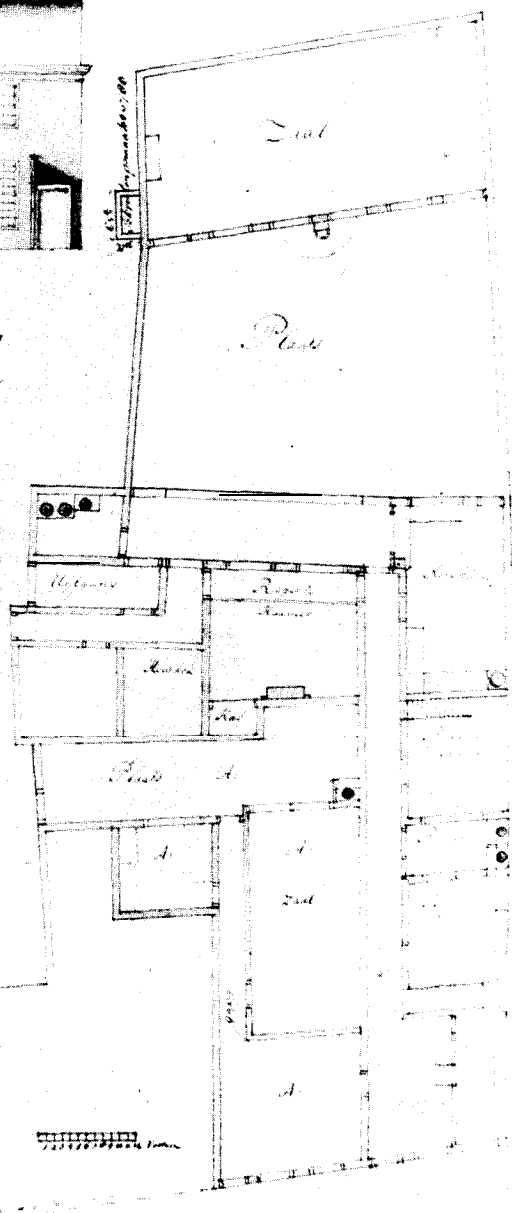
J.F. Dröge

Door de toepassing van het plakkaat tegen de Paapsche stoutigheden van 4 mei 1655, was niet alleen de openbare uitoefening van de Rooms-Katholieke godsdienst verboden, maar was dit kerkgenootschap ook onbevoegd tot het inzamelen van gelden voor welk doel dan ook. Daarnaast was het bij testamentaire beschikking vermaken van giften of legaten aan Roomsen niet toegestaan. Bovendien was het hen verboden armenhuizen te stichten. In de loop van de tijd werden deze voorschriften echter minder streng toegepast en werd de uitoefening van de roomse godsdienst oogluikend toegestaan. In 1729 werden in de steden Hoorn, Rotterdam en Delft zelfs Rooms-Katholieke armbesturen opgericht en wel na verkregen octrooi van de Staten van Holland en West-Friesland.

Pas acht jaar later werd, op verzoek van Dr. Gerard van Swieten en Dr. Willem Hendrik Bugge van Ringh, toestemming verkregen om ook in Leiden een Rooms-Katholiek Armbestuur te vestigen. Dit gebeurde bij octrooi van de Staten van Holland en West-Friesland van 13 juli 1737. De belangrijkste voorwaarden waren dat het armbestuur onder toezicht zou komen van burgemeesters van Leiden en dat voor de financiële administratie een rentmeester van Gereformeerde religie moest worden aangesteld.' Op 28 april 1738 ging ook het stadsbestuur akkoord met de in het octrooi gestelde bepalingen.' Het eerste R.-K. Armbestuur werd op 6 april 1739 samengesteld in een vergadering ten huize van Dr. Gerardus van Swieten en bestond uit Mr. Pieter Tjarck, Theodorus Kerkman, Johannes van Bommel en Adrianus van Brien-
nen." Op 27 april 1739 hielden zij hun eerste officiële vergadering ten huize van Mr. Pieter Tjarck. Deze datum kan dan ook worden aangemerkt als het tijdstip van aanvang van de R.-K. armverzorging te Leiden.

*Geme. Teykening
Van het Reemtsche
Arm Kruiskhuys
Na caat aan Verkeele
an Huys tot Cadee
Kruiskinderen Loo A.
Staande op de Nieuwe gracht
1769
IX. WERVEN.*

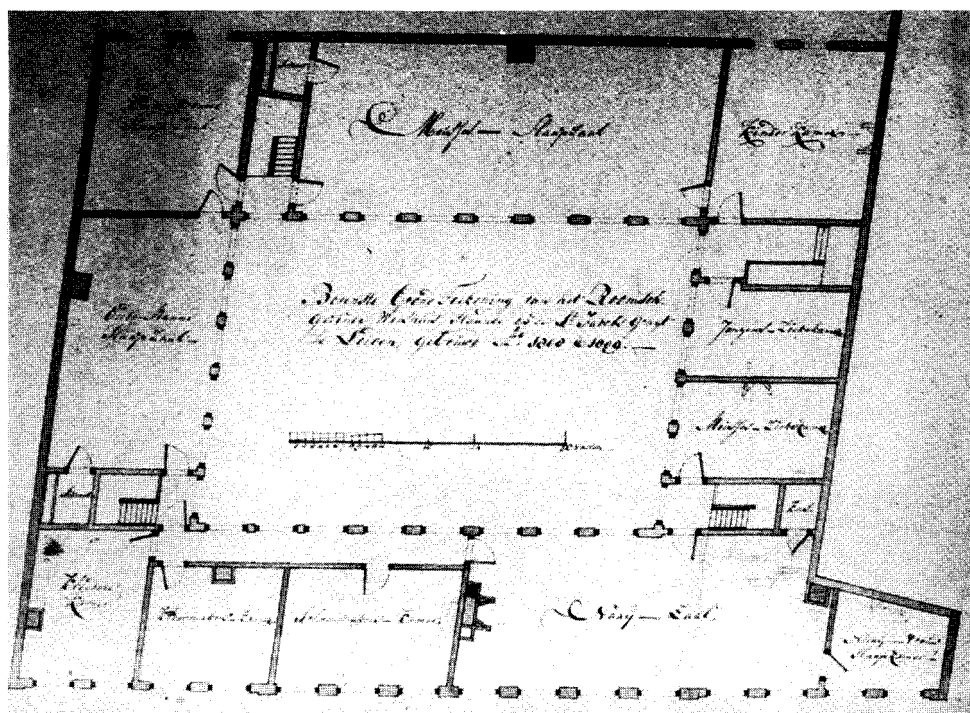
Op 24 december 1739 werd door het R.-K. Armbestuur aan de St. Jacobsgracht, nabij de Roode Leeuwpoort, een huis aangekocht van Baron Mr. Alexander le Breton van Doeswerff.⁴ Het pand werd bestemd voor de huisvesting van 20 à 25 weesjongens en het kantoor van het armbestuur. Het stadsbestuur verhinderde echter dat deze plannen werden uitgevoerd, want in een brief van 27 mei 1740 werd het huisvesten van meer dan twee à drie wezen of oudelieden op één adres verboden. Ook werd geen toestemming verleend voor het op gelijke wijze kleden van de wezen.

Op 9 oktober 1760 vroeg het R.-K. Armbestuur nogmaals toestemming om gestichten voor wezen en oudelieden te mogen inrichten. Een maand later op 6 november 1760 werd dit verzoek door het stadsbestuur ingewilligd, zij het dat de wezen en oudelieden in afzonderlijke gebouwen moesten worden ondergebracht. De weesjongens kwamen aan de St. Jacobsgracht, de meisjes aan de Haarlemmerstraat en de oudelieden aan de Ververstraat. De bouwtekeningen van deze drie panden moesten ter goedkeuring worden overgelegd. Deze goedkeuring volgde spoedig, zodat op 9 december 1760 door Martinus Carolus van Beurden, zoon van een van de regenten, de eerste steen werd gelegd van het nieuwe jongensweeshuis. Het werd gebouwd in de tuin van het pand dat in 1739 was aangekocht. Nog geen jaar later kon het gebouw, op 27 september 1761, in gebruik worden genomen.

Op 20 februari 1768 werd aan de zuidzijde van het jongensweeshuis voor f 425,- een pand aangekocht van Johannes de Metter.⁵

Het stadsbestuur verleende op 29 juni 1769 toestemming het aangekochte pand in te richten voor de huisvesting van de oudelieden, in plaats van het oude Nonnenhuis aan de Ververstraat. Het mocht tevens, via een tussendeur, met het jongensweeshuis worden verbonden. Van deze nieuwe situatie werd door Jacob van Werven, opzichter over de stadswerklieden, een plattegrond gemaakt. Hierop is tevens de binnenplaatsgevel afgebeeld van het gebouw dat in 1761 was gebouwd ter huisvesting van de weesjongens (zie afbeelding).

Op 7 oktober 1780 deed Hendrik Stierman in de Roode Leeuwpoort afstand van een stukje grond van zes bij drie voet, dat werd gebruikt voor het maken van een privaat op de jongenszaal." Dit werd later op de plattegrond van 1769 bijgetekend.

Plattegrond van de verdieping van het complex kort na de herbouw in 1808. Coll. Gem. Archief:

De kruitrampe van 12 januari 1807

Bij de noodlottige buskruitrampe van 12 januari 1807 werden ook de gebouwen aan de St. Jacobsgracht zwaar beschadigd. Van de talrijke bewoners werd echter niemand gedood of gewond. Twee dagen na de ontploffing volgde een inspectie door de regenten en een aantal bouwkundigen. De toestand bleek dermate gevaarlijk dat het gebouw geheel moest worden ontruimd. De 66 weeskinderen en 67 oudelieden werden overgebracht naar de voormalige Jezuïetenkerk aan de Pieterskerkgracht.

Het herstel van het verwoeste gedeelte van de stad werd met kracht ter hand genomen. Het stadsbestuur benoemde een commissie die belast werd met het opnemen van alle gebouwen die zich in een gevaarlijke toestand bevonden. Koning Lodewijk Napoleon stuurde zijn hofarchitect Jan Giudici

naar Leiden om het stadsbestuur bij de wederopbouw terzijde te staan. In hun vergadering van 10 februari 1807 benoemden de Wethouders een commissie tot herstel van publieke gebouwen, de kerken en de liefdadige instellingen. De commissie bestond uit de architect Jan Giudici, de eerste fabriek (directeur Gemeentewerken) van Leiden Willem Uljée Wzn. en de timmerman-aannemer Pieter Geerling.⁷ In het rapport dat door hen werd uitgebracht werd de totale schade aan deze gebouwen geraamd op f 88.388,-. Het R.-K. Wees- en Oudeliedenhuis was naar de mening van de commissie dan ook onherstelbaar beschadigd.*

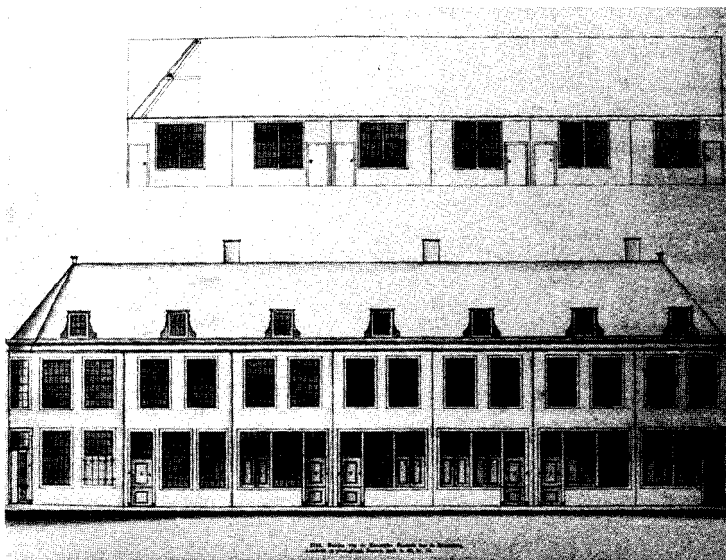
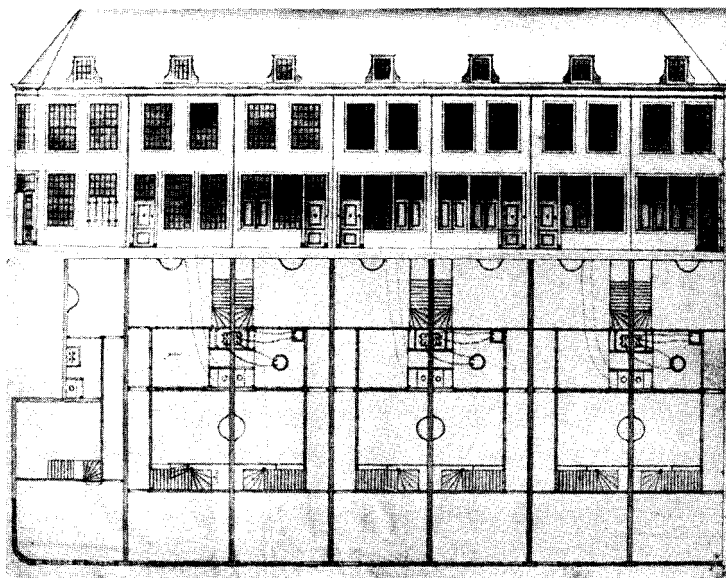
Ingevolge het Koninklijk Besluit van 31 maart 1808 zou het R.-K. Wees- en Oudeliedenhuis weer op de minst kostbare wijze worden herbouwd in de toestand van voor de ramp van 12 januari 1807.” In de vergadering van B & W van 12 april 1808 werd besloten om aan de noordzijde van het voormalige weeshuis twee panden aan te kopen. Dit werd nodig geacht ter verbetering en noodzakelijke vergroting van het complex.¹⁰ De architect Jan Giudici presenteerde op 29 april het door hem ontworpen plan voor het nieuwe R.-K. Wees- en Oudeliedenhuis. Besloten werd dat de aanbesteding, naverkregen goedkeuring van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, zou worden gehouden op 16 mei 1808.” Op die datum werd het werk voor f 28.000,- gegund aan de timmerman/aannemer Pieter Geerling.¹²

Hoewel de ontwerptekeningen van Jan Giudici vermoedelijk verloren zijn gegaan, beschikken we toch over plattegronden van het complex, die kort na de bouw moeten zijn gemaakt (zie afbeelding). Uit het wel bewaard gebleven bestek en deze tekeningen blijkt, dat toch een gedeelte van vóór 1807 bewaard is gebleven en wel het onderkomen voor de weesjongens waarvoor in 1760 de eerste steen was gelegd.” Dit gebouw werd aan de noordzijde met twee vensters verlengd. Het hoofdgebouw heeft op de noordoosthoek een merkwaardige afwijking in de verder regelmatige plattegrond. De oorzaak hiervan moet worden gezocht in het feit, dat bij de herbouw van het pand St. Jacobsgracht-Raamsteeg belangrijke gedeelten van voor de ramp van 12 januari 1807 gehandhaafd bleven.

Hoewel in het bestek de datum voor de eindoplevering was bepaald op 31 december 1808, kon het gebouw reeds op 9 november in gebruik worden genomen.

De bouw van de panden aan de Lange Raamsteeg

Gelijktijdig met de bouw van het R.-K. Wees- en Oudeliedenhuis verzeen

Ontwerptekeningen (plattegronden en gevels) voor de huizen aan de Raamsteeg, door Cornelis Mulder, 1808. Coll. Gem. Archief.

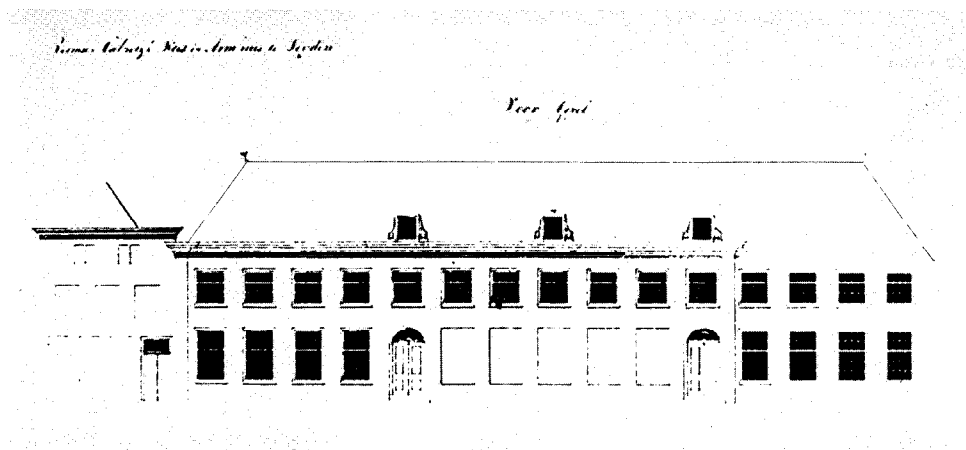
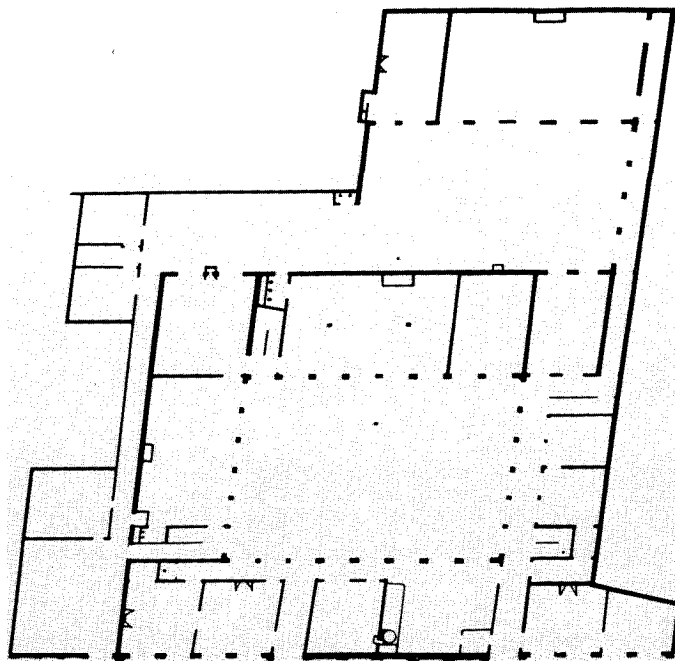
aan de noordzijde daarvan zeven nieuwe woonhuizen. Deze panden worden in 1820 door het R.-K. Armbestuur aangekocht en later met het complex aan de St. Jacobsgracht verbonden.

De oorspronkelijke huizen aan de Lange Raamsteeg waren bij de ramp van 12 januari 1807 dusdanig beschadigd, dat herstel niet verantwoord was. In de vergadering van B & W van 9 februari 1808 werd besloten de percelen van de eigenaars aan te kopen en in plaats daarvan zeven nieuwe woonhuizen te bouwen. Het ontwerp hiervoor werd geleverd door de tweede fabrik van Leiden Cornelis Mulder." Na een aantal wijzigingen werden het bestek en de tekeningen op 22 februari 1808 goedgekeurd." De aanbesteding werd gehouden op 7 maart 1808, waarbij het werk werd gegund aan Jan Schenk voor een bedrag van f 16.500,-. De opleveringsdatum werd bepaald op 1 november 1808."

Van deze huizen zijn het bestek en een van de oorspronkelijke ontwerptekeningen bewaard gebleven (zie afbeelding). Uit het bestek blijkt dat van het hoekpand belangrijke gedeelten van voor de ramp bleven gehandhaafd. Ook in het tegenwoordige gebouw zijn daarvoor aanwijzingen te vinden. Zo is het houtwerk in de kap van de overige huizen uitgevoerd in grenenhout, terwijl we op de zolder van het hoekpand twee eiken spanten aantreffen. Bovendien is in de achtergevel (op de zolder) een kruiskozijn aanwezig, dat vermoedelijk ook van voor 1807 dateert. Het handhaven van dit venster is mede oorzaak van de merkwaardige beëindiging van de kap van het aangrenzende R.-K. Wees- en Oudeliedenhuis. De voorgevels op de ontwerptekening vertonen op de begane grond van elk huis een gekoppeld kozijn met schuiframen en luiken voor de onderramen. Deze koppeling is bij de bouw niet uitgevoerd, want het bestek spreekt duidelijk van het maken van afzonderlijke kozijnen (zie afbeelding).

Op 25 mei 1819 werd van Jan Lagas een pand aan de St. Jacobsgracht, ten zuiden van het complex, aangekocht voor een bedrag van f 400,-. Het zou voorlopig als pakhuis worden gebruikt."

Op 31 januari 1820 werden de regenten door B & W van Leiden gemachtigd om van de Commissie tot vergoeding van de schade van de ramp van 12 januari 1807, de zeven woonhuizen in de Lange Raamsteeg aan te kopen voor een bedrag van f 2.300,-.¹⁸ De huurders mochten tot 1 mei in de huizen blijven wonen. Ook daarna bleven de panden verhuurd. De opbrengst kwam ten goede aan de R.K. armen van Leiden.

Tekeningen van de beganegrond en de voorgevel aan de St. Jacobsgracht, vermoedelijk voor de verbouwing van 1829, door Salomon van der Paauw (?), Coll. **Gem. Archief**.

Op 31 december 1828 ontving het College van Regenten en Regentessen een afschrift van het rapport dat de stadsarchitect Salomon van der Paauw had opgesteld over de bouwkundige toestand van het complex. Hieruit bleek dat de in 1808 gestelde eis, dat de herbouw van het wees- en oudeliedenhuis op de minst kostbare wijze diende te gebeuren, wat al te letterlijk was uitgevoerd. Na onderzoek waren in het gebouw diverse gebreken geconstateerd, zoals scheuren, verzakkingen en afwijkingen in de balklagen. Een vergelijking met het oorspronkelijk bestek wees uit dat verscheidene onderdelen niet volgens de daarin gegeven omschrijving waren uitgevoerd. In het rapport werden tevens maatregelen genoemd om verdere achteruitgang van het gebouw te voorkomen.” De regenten richtten op 15 januari 1829, met verwijzing naar het rapport van Salomon van der Paauw, een verzoek aan B & W of van stadswege maatregelen konden worden genomen. Tevens werd gevraagd om een tegemoetkoming in de kosten van het herstel, daar het voor hen onmogelijk was de verbouwing uit de gewone inkomsten te financieren. In antwoord op dit rekest ontving men op 7 april 1829 het bericht, dat was besloten een renteloos voorschot van *f* 6.000,— te verstrekken. Verder moest zo spoedig mogelijk een bestek van de uit te voeren werkzaamheden worden opgesteld om, na goedkeuring daarvan door B & W, over te gaan tot een openbare aanbesteding. De uitvoering van het werk moest plaatsvinden onder toezicht van de stedelijke Commissie van Fabricage en in het bijzonder de stadsarchitect.

Op 22 juni 1829 had ten stadhuize de openbare aanbesteding plaats van de verbouwing van het R.-K. Wees- en Oudeliedenhuis, volgens het bestek dat op 4 juni door B & W was goedgekeurd. Het werk werd gegund aan de aannemers J.B. de Goey en L.H. Doormaaen voor het bedrag van *f* 6.400,—. De opleveringsdatum werd bepaald op 30 september 1829.”

Uit het bewaard gebleven bestek blijkt hoe omvangrijk het herstel is geweest. Zo werd de volledige riolering van het complex vernieuwd en ingrijpend gewijzigd. Onder alle raamkozijnen werden eiken waterdorpels aangebracht, terwijl bij een groot aantal ook de bovendorpels vervangen moesten worden. Alle balken werden van sleutelstukken voorzien en tevens om en om verankerd. De goten van het gehele gebouw werden vervangen, behalve die langs de voorgevel aan de St. Jacobsgracht, waar met reparatie kon worden volstaan. Nadat de werkzaamheden waren voltooid moest al het houtwerk worden geschilderd; de kozijnen steengrauw, de ramen en deuren Spaans groen en de ankers zwart.

De gevel aan de St. Jacobsgracht met links de uitbreiding van 1868. Foto Architectenbureau ir. Boudewijn Veldman 1981.

Behalve deze herstelwerkzaamheden wordt ook de verbouwing van het in 1819 aangekochte pand aan de zuidzijde van het complex tot turfpakhuis omschreven. In de prentverzameling van het Gemeentearchief bevinden zich twee tekeningen, die vermoedelijkvoor deze verbouwing zijn gemaakt, aangezien hier ook het turfpakhuis aan de zuidzijde staat afgebeeld (zie afbeelding).

Op 18 maart 1830 werd van het raadslid Paul du Rieu een huis aan de St. Jacobsgracht aangekocht.” Het lag aan de zuidzijde van het complex naast het turfpakhuis. De verbouwingswerkzaamheden om dit pand in te richten als spijskokerij voor de R.-K. armen, werden op 25 oktober 1830 onderhands aanbesteed. Het werk werd gegund aan Th. Molkenboer voor *f* 2.200,—.²²

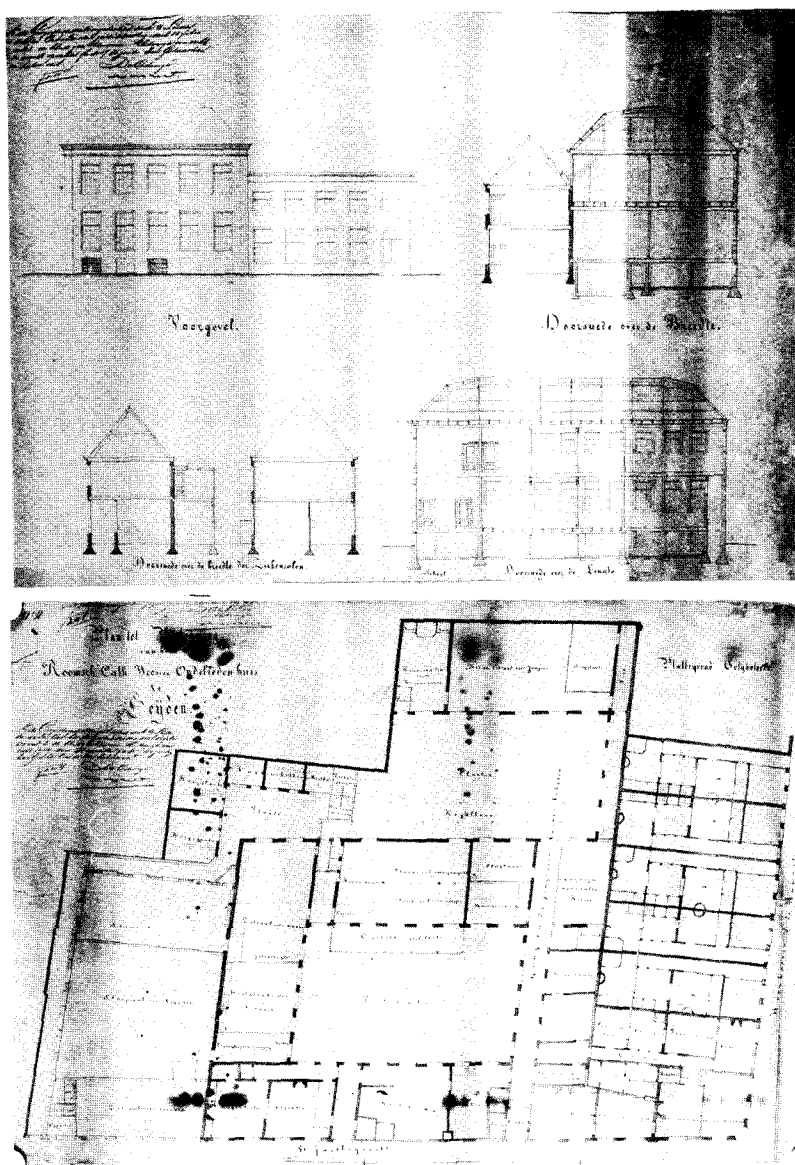
In de vergadering van 10 januari 1842 ontvingen de regenten antwoord op een verzoek dat het jaar daarvoor bij B & W was ingediend. Hierin was

toestemming gevraagd het complex te mogen uitbreiden, waarvan de kosten waren begroot op f 12.000,-. Daarnaast was enig herstel nodig ten bedrage van f 3.000,-. Voor de geplande verbouwing werd echter geen toestemming verleend. De herstelwerkzaamheden mochten wel worden uitgevoerd, na goedkeuring van het bestek en de aanbesteding door de Commissie van Fabricage. Bij de openbare aanbesteding werd het timmerwerk gegund aan H.L. Fasbender en het glas- en schilderwerk aan H.A. Marks.²³

De uitbreiding van 1868

Op 20 maart 1865 besloten de regenten door een omvangrijke verbouwing een einde te maken aan het steeds nijpender wordende ruimtegebrek. Er werd een commissie benoemd met als taak het opstellen van een bouwplan en een begroting der kosten. In de loop van dat jaar werd met de regenten van het aangrenzende Barend van Namenhofje onderhandeld over de aankoop van 164 m² bij dat hofje behorend terrein. Nadat het overleg op grond van onredelijke eisen van de kant van de regenten van het hofje werd afgebroken, besloot men op 19 maart 1866 de verbouwing binnen de grenzen van het eigen terrein uit te voeren. In een gezamenlijke vergadering van B & W en de regenten op 27 februari 1867 werd van de zijde van het gemeentebestuur alle mogelijke steun toegezegd. Tevens werd een renteloos voorschot uit de stadskas of van de Bank van Lening in het vooruitzicht gesteld.“ Nadat de voorbereidende werkzaamheden door de architect Th. Molkenboer waren afgerond, werd besloten de aanbesteding te houden op 14 augustus 1867. Om onduidelijke redenen kon het werk die dag niet aan de laagste inschrijver worden gegund. Op 13 september vond een nieuwe aanbesteding plaats, waarbij het werk voor een bedrag van f 30.000,- werd gegund aan de Leidse timmerman en aannemer J.H. Carlier.²⁵

Begonnen werd met de verbouwing van de ziekenzalen op de verdieping aan de noordzijde van het complex. Hiervan verbeterde vooral de toegankelijkheid, zij het dat dit ten koste ging van de keukens van een aantal panden aan de Lange Raamsteeg. Deze werkzaamheden moesten op 1 maart 1868 zijn afgerond. Hierna volgde de afbraak van het turfpakhuis en de soepkokerij aan de zuidzijde van het complex. Op de vrijgekomen plaats werd vervolgens de uitbreiding van het wees- en oudeliedenhuis gerealiseerd, waarvoor op 11 mei 1868 de eerste steen werd gelegd (zie afbeelding).²⁶ De kelder van het nieuwe gebouw bood plaats aan opslagruimten voor brandstoffen, aardappelen en levensmiddelen. Verder werd er nog een grote vergaarbak voor regenwater aangelegd. Op de begane grond lagen de slaapzalen voor mannen

Tekeningen van gevels en doorsneden en plattegrond van de begane grond voor de verbouwing en uitbreiding van 1868 door Th. Molkenboer. Coll. Gem. Archief.

en vrouwen en de verblijfzaal voor vrouwen, op de verdieping de slaapzaal voor gehuwden en de verblijf- en slaapzaal voor de weesmeisjes. De uitbreiding kon op 12 oktober 1868 in gebruik worden genomen.

Verbouwingen na 1900

In 1903 werd besloten om de keukens, die tot dan toe in de oostvleugel van het hoofdgebouw waren gesitueerd, te verplaatsen naar de zalen aan de zuidzijde van de binnenplaats. De plannen hiervoor leverde het Leidse architectenbureau J. van der Laan.²⁷

In 1916 werden twee panden aangekocht van de broers A. en T.J. Huy, aan de zuidzijde van het complex in de Hoefsteeg. In 1918 verkochten dezelfde eigenaren nog een pandje in de Hoefstraat aan de regenten. Met de aankoop van deze drie panden kreeg het complex zijn tegenwoordige omvang.“

Omdat het steeds moeilijker werd om geschikt personeel te vinden werd in 1916 besloten de zusters Dominicanessen uit Voorschoten met de leiding van het weeshuis te belasten. Zij deden op 30 oktober van dat jaar hun intrede. Een van hun voorwaarden was dat van de zijde van het bestuur van het weeshuis moest worden gezorgd voor een kapel, een refter en slaapcellen voor de zusters. De voorlopige kapel werd op 20 december 1916 ingewijd.

In 1923 werd door de architecten J.L. en Ir. Jan A. van der Laan een plan ingediend voor de bouw van een nieuwe kapel. Hiervoor dienden de ziekenzalen op de verdieping van de noordvleugel van het hoofdgebouw te worden gesloopt. De nieuwe ruimte werd op 18 juni 1924 officieel in gebruik genomen.“

In 1937 werden de resterende huizen aan de Raamsteeg verbouwd tot het zogenaamde St. Dominicushuis. De panden kregen een gemeenschappelijke entree en werden niet alleen onderling, maar ook met het weeshuis verbonden. Ook deze verbouwing kwam tot stand onder leiding van het architectenbureau Van der Laan.“

Door de veranderde inzichten op het terrein van de wezen- en bejaardenzorg, waren wezen niet meer op aparte speciale huizen aangewezen en werden ouden van dagen in bejaardencentra ondergebracht. Het complex aan de St. Jacobsgracht – inmiddels “Huize Sint Maarten” genaamd – werd dan ook in 1968 geheel bestemd “voor de huisvesting en opvoeding van kinderen uit niet-harmonische gezinnen”. De plannen werden gemaakt door het architectenbureau Van Oerle, Schrama en Bos en uitgevoerd door het Leidse aannemersbedrijf Bik & Bredeveld. De kosten voor de verbouwing en inrichting bedroegen f 1.300.000,-.³¹

Zuidzijde van de in 1923 gebouwde kapel van het complex van het R.-K. weeshuis aan de St. Jacobsgracht. Foto Architectenbureau ir. Boudewijn Veldman 1981.

De verbouwing en uitbreiding van 1982-1984³²

Nadat het complex begin 1989 door de stichting werd ontruimd, werd het aangekocht door de Gemeente Leiden. Deze had een haalbaarheidsonderzoek laten doen naar de mogelijkheden om het geheel te verbouwen tot wooneenheden voor alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens. Op 22 juni 1981 besloot de gemeenteraad om Huize Sint Maarten aan te kopen voor een bedrag van f 2.125.000,-. De plannen voor de verbouwing en nieuwbouw van 90 wooneenheden voor "één en twee's" werden gemaakt door het Leidse architectenbureau Ir. Boudewijn Veldman. De werkzaamheden, waarmee op 9 augustus 1982 werd begonnen, werden uitgevoerd door het bouwen aannemingsbedrijf J. Schouten BV te Leidschendam. Op 15 juni 1984 vond de officiële ingebruikneming plaats.

In de nieuwe opzet ontstonden er 73 zelfstandige wooneenheden in het voormalige Huize Sint Maarten, 13 door nieuwbouw op de hoek van de Hoefstraat en de Sint Jacobsgracht en twee door nieuwbouw van een pand **aan** de Raamsteeg. Alle woningen hebben hun eigen voorzieningen, zoals keuken, toilet, douche en bergruimte. Een fietsenkelder onder het gedeelte uit 1868 biedt plaats aan 150 fietsen. De voormalige binnenplaatsen hebben de namen Maartenshof, Weeshuushof en Zusterhof gekregen.

NOTEN

Dit artikel is de bewerking van een rapport uit juli 1981 dat indertijd werd opgesteld in opdracht van het Architectenburo Ir. Boudevin Veldman te Leiden ter voorbereiding van de restauratie van het complex "Huize St. Maarten". Ter gelegenheid van het gereedkomen van de restauratie kwam een publikatie tot stand, getiteld: *Huize "Sint Maarten": Uitgave van de direktie Volkshuisvesting van de Gemeente Leiden ter gelegenheid van het gereedkomen van de verbouw en uitbreiding van het voormalige wees- en oudeliedenhuis Sint Maarten tot 90 wooneenheden voor alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens 15 juni 1984.*

Voor de geschiedenis van de instelling wordt verwezen naar de volgende literatuur, waarvan ook deels gebruik is gemaakt voor de totstandkoming van dit artikel. A.G. Hessels, *Gedenkschrift van het honderdvijftigjarig bestaan der instelling van de Roomsche-Catholijken armen van het Wees- en Oudeliedenhuis te Leiden* (Leiden 1889); [J.P.A. Brand], *Roomsch-Katholiek Parochiaal Armbestuur van Leiden 1739-1939* (Leiden 1939); A. Krikke-Frijns, *De verpleging van de Rooms-Katholieken wezen in Leiden 1885-1895* (scriptie RUL; Leiden 1987); F. Boersma, *Van wezen tot welzijn: 250 Jaar Stichting "Sint Maarten"* (Leiden 1989) en A. Krikke-Frijns, *Het*

Rooms-Katholiek Weeshuis aan de St. Jacobsgracht te Leiden in de periode 1915-1935: "Van wees tot voogdijkind" (doctoraalscriptie RUL; Leiden 1990). In geen van deze publikaties is erg veel aandacht besteed aan de bouwgeschiedenis van het weeshuis, c.q. de huisvesting van wezen en oudelieden.

1. Archief R.-K. Armbestuur e.a. (ARKA), inv.nr. 305, fol. 16.
2. ARKA, inv.nr. 305, fol. 19.
3. ARKA, inv.nr. 1, fol. 35.
4. Rechterlijk Archief (RA), inv.nr. 67, **Waarboek** 8 L, fol. 21.
5. RA, inv.nr. 67, **Waarboek** 9 S, fol. 52. De toestemming voor de samenvoeging van dit pand met het jongensweeshuis in Secretarie Archief Leiden 15741816 (SA 11), inv.nr. 130, **Gerechtsdagboek** 4 N, fol. 116.
6. Van deze overdracht bestaat waarschijnlijk geen officiële transportakte (waarbrief). Uit het **Bonboek** West-Nieuwland (SA II, inv.nr. 6618, fol. 8 e.v.) valt af te leiden, dat Hendrik Stierman de eigenaar was van een aantal panden in de Rode Leeuwpoort.
7. SA 11, inv.nr. 642, Notulen van de Kamer van Wethouders, fol. 78v (vergadering 10 februari 1807).
8. Archief van de Ramp 12 februari 1807, inv.nr. 83, Rapport van de Commissie belast

- met het opnemen van de schade aan publieke gebouwen, kerken en liefdadige instellingen.
9. SA 11, invnr. 645, Notulen van de Kamer van Wethouders, fol. 113 (incl. bijlage 101; vergadering 7 april 1808).
 10. SA 11, inv.nr. 646, Notulen van B & W, fol. 121av (vergadering 12 april 1808).
 11. Ibidem, fol. 137 (vergadering 29 april 1808).
 12. Ibidem, fol. 170v (vergadering 16 mei 1808).
 13. SA 11, inv.nr. 6270, Bestek voor het maken van een R.-K. Wees- en Oudeliedenhuis (afschrift door S. v.d. Paauw, 1829).
 14. SA 11, inv.nr. 645, Notulen van de vergaderingen van B & W, fol. 15v (vergadering 9 februari 1808).
 15. Ibidem, fol. 53 (vergadering 22 februari 1808).
 16. SA 11, inv.nr. 5396, Bestekken van stadswerken (no. 6).
 17. Notarieel Archief (NA) 1811-1842, inv.nr. 280, akte no. 243 (Not. H. Roskes).
 18. NA 1811-1842, inv.nr. 164, akte no. 5 (Not. Pieter van Hemeren).
 19. Secretarie Archief 1816-1851 (SA 111), inv.nr. 6076, Rapport (aan B & W) van de stadsarchitect S. van der Paauw aangaande de toestand van het R.-K. Wees- en Oudeliedenhuis.
 20. SA 111, invnr. 5189, Bestekken van stadswerken (no. 134).
 21. NA 1811-1842, inv.nr. 410, akte no. 58 (Not. Jacobus Valk).
 22. SA 111, inv.nr. 5189, Bestekken van openbare werken (no. 155), tevens: inv.nr. 6083, Bestek voor het maken van een spijskokerij voor de R.-K. armen).
 23. Het bestek en de met B & W gevoerde correspondentie bevinden zich in het ARKA, inv.nr. 230 (no. 42).
 24. Secretarie Archief 1851-1929 (SA IV), invnr. 31, Notulen B & W (vergadering 18 februari 1867; bijlage 81).
 25. ARKA, inv.nr. 408; bevat een aantal gedrukte exemplaren van het bestek en het proces-verbaal van de aanbesteding van 13 september 1867.
 26. Bij de laatste restauratie werd op 11 november 1981 de gevelsteen met het opschrift 'Verbouwd 1868' verwijderd, waarachter een in lood gevat sigarenkistje met daarin een beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van deze verbouwing werd aangetroffen.
 27. ARKA, inv.nr. 408.
 28. ARKA, inv.nr. 414, Stukken van zeer verscheiden aard (waaronder twee transportakten, verleden voor not. Coebergh).
 29. ARKA, inv.nr. 408 (bevat een groot aantal tekeningen, maar geen correspondentie over de bouw van de kapel).
 30. ARKA, inv.nr. 407, Stukken betreffende de bouw van het St. Dominicushuis.
 31. Op 14 juni 1968 werd een oorkonde waarop deze verbouwing werd gememoreerd ingemetseld in de pomp op de kleine binnenplaats achter de huizen aan de Raamsteeg.
 32. De gegevens omtrent deze verbouwing zijn ontleend aan de publikatie van de directie Volkshuisvesting van de gemeente Leiden.

SCHEEPSWERF GEBROEDERS TIJSSSEN: EEN MONUMENT DAT LEEFT'

door

Ed de Keuning

De scheepswerf Gebroeders Tijssen, gelegen op het Waardeiland aan het gedeelte van de Nieuwe Rijn dat Utrechts Jaagpad wordt genoemd, werd in 1922 opgericht door G. (Gerardus) Tijssen en A.J. (Adriaan) Tijssen, respectievelijk de vader en de oom van W.C. (Willem) Tijssen die in januari 1984 de werf verkocht aan Henk en Jacqueline Hijdra.

De oprichters kwamen uit een scheepsbouwers-familie. De vader van de stichters, Cornelis Tijssen, begon rond de eeuwwisseling al met de bouw van houten bootjes aan de Doeslaan in Leiderdorp, waar hij ook een houtzagerij had. In 1919 bouwde zijn zoon Gerardus zijn eerste roeibootje op de hoek van de Rijnstroomstraat in Leiden, waar ook roeibootjes aan vissers werden verhuurd.

Bij de oprichting in Leiden noemden de beide broers hun werf: scheepswerf De Hoop. Rond 1940 veranderden zij dat in "scheepswerf Gebroeders Tijssen". Tot 1922 waren er op het terrein vuilnisbelten, waar afval en bagger uit de grachten werden opgeslagen. Met sintels uit de kettingfabriek van de Grofsmederij werd de drassige grond verhard, en de werf — die grotendeels nog onveranderd bestaat — werd met een helling uitgerust. De loods stamt uit 1924. Daarvóór werd gewerkt onder een afdakje.

De verbinding met het Utrechtse Jaagpad werd onderhouden met een pontje, en de materialen werden per schip aangevoerd. Dat is lang zo gebleven, tot met de ontsluiting van het Waardeiland in 1975 de werf ook over land bereikbaar werd via de Admiraal Banckertweg. Uit die tijd dateert ook pas de aansluiting op het elektriciteitsnet.

Op het Waardeiland was in de jaren twintig al meer nijverheid gevestigd. De vellenploterij van Teske, een werkplaats waar schapevellen van de wol werden ontdaan door ze aan de vleeszijde met zwavelnatrium in te smeren. Scheepswerf De Rijn van W.F. Maas, iets meer in de richting van het Rijn- en Schiekanaal gelegen, bouwde er binnenvaartschepen. Een varkensmester

Aan de Turfmarkt te Leiden wordt een schuit gelicht. Vanaf links op de foto Adriaan, Willem en (opa) Cornelis Tijssen. Coll. Tijssen.

en veehouder oefende eveneens zijn bedrijf uit op het aan de rand van de stad gelegen eiland.

Het eerste schip dat bij "De Hoop" te water werd gelaten was een binnen-vletje. In het begin bouwde men op de werf luxe vletjes, roeibootjes, zogenaamde Leidse vletjes, werkvletten en baggerschuitjes; ook werd timmer- en reparatiewerk aan schepen verricht. In de winter maakten de werknemers vaarbomen en roerriemen op de tien meter lange werkbank die nog steeds op de werf in gebruik is. In die tijd was bijna alles handwerk.

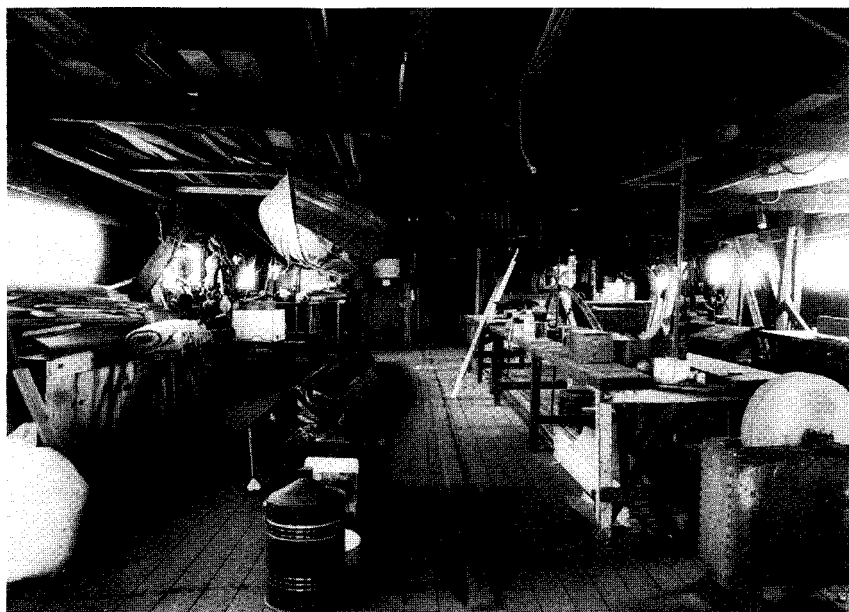
Van 1925 tot 1931 werden echte binnenvaartschepen gebouwd. Zandschepen tot 100 ton, en zeven sleepboten waarvan de grootste 17 meter mat en 200 PK sterk was: de *Adeline* voor Van Dinter. Ook werden er tien zogenaamde groentjagers gebouwd, die van de veilingen in Leidschendam en Den Haag naar Amsterdam voeren. Ze hadden de Westlandse maten van 21 meter lang bij 3,85 meter breed, met een waterverplaatsing van 35 tot 45 ton.

Poserend bij de eerste roeiboot. Foto 1922. Coll. Tijssen.

“Eén van die groentejagers vaart nog steeds, men vervoert er wherry’s voor roeiverenigingen mee naar wedstrijden, tot in Frankrijk toe”, vertelt de heer W.C. Tijssen trots.

De scheepjes hadden een scherpe steven en houten luiken op het ruim. Vooraan waren een plat dek en een roefje vóór de machinekamer, waarin een Deutz of Scandia diesel stond, maar ook wel een Kromhout of Scandia gloeikop (een voorloper van de dieselmotor; om hem aan te zwengelen moest eerst de cilinder verwarmd worden, bij voorbeeld door eronder petroleum te verbranden). Achteraan waren een horizontaal stuurwiel en nog een roefje. Deze schepen werden tot aan de crisis van 1933 gebouwd. Daarnaast en daarna werden kleivletten en opduwers (kleine sleepbootjes) voor ongemotoriseerde schepen vervaardigd, evenals baggervletten en motor-dekschuiten. De opdrachten voor de groentejagers kwamen voornamelijk uit het Westland. Zelfstandige schippers en een steenfabriek lieten grote motorvletten voor het transport van grond en klei bouwen.

De gemeente Leiden gaf opdracht voor een werkvlet van 13 meter lang met een ruim van 8 meter. Werkvletten van 16 meter hadden een woonroef voor de schipper met daarin een bed, getimmerde laden en kastjes. Er stond ook een kacheltje voor verwarming en het koken van de eigen pot. De schippers voeren deze scheepjes alléén, en moesten vaak overnachten.

Oorlogstijd

Na een korte opleving van de bedrijvigheid aan het eind van de crisis, kwam de Tweede Wereldoorlog. Er werden geen grote schepen meer gebouwd. Het werk bestond uit het klinken van roeibootjes of een nieuwe koeschouw: een platboom-vaartuig, soort aak, met een houten klep op de lage voorstevén waarover de koeien de boot op en af liepen; op vrijdag, wanneer er beestenmarkt in Leiden was, lagen er tientallen koeschouwen in de Oude Vest. Die opdrachten werden betaald met vlees en tarwe. Alles werd aangepakt.

“We maakten noodkacheltjes – de zogenaamde duveltjes – en winddynamo’s, deden reparatiewerk maar schaafden ook hout voor een doodkistenfabriek. Toch werkten er in die donkere tijden nog vijf mannen op de werf, onder andere aan een Kempenaar (een binnenvaartschip dat het Kempense kanaal kon passeren; maximaal 60 meter lang, 6,60 meter breed, 2,5 meter diepgang, EdK) voor de Duitsers. Het schip was gevorderd en we moesten het schoonmaken en repareren. We hebben het tot het eind van de oorlog voor de wal gehad. Het werk wilde maar niet vlotten”, verkneukelt de heer W.C. Tijssen zich nu nog. Tenslotte hebben de Duitsers het schip weggehaald om er in Delfzijl de haven mee te blokkeren.

Na de oorlog was er werk genoeg, maar toch zocht de heer W.C. Tijssen naar andere mogelijkheden. “Ik ben in 1946 getrouwd en wilde een woon-schip hebben. Nu hadden we al ervaring, want vóór de oorlog hebben wij nog eens een heel groot woonschip gemaakt op een Amsterdamse dekschuit. Daar zijn we na de oorlog mee doorgegaan.”

Er zijn er ruim 25 gemaakt, meestal op een tjalk of een dekschuit. Dat heeft geduurd tot in de jaren vijftig, waarna de werkzaamheden weer werden verplaatst naar de traditionele scheepsbouw en het verlengen van binnenvaartschepen, tot een rondvaartboot toe. Voor 750 gulden de meter werd een schip naar wens verlengd; spanten bij de prijs inbegrepen. Schilderwerk, reparatie, verlenging, het aanbrengen van lieren en hijswerktuigen met

*Interieur van de loods van de scheepswerf. Boven de verdieping en onder de begane grond met blaasbalg.
Foto 's N.J. Bavelaar 1988 resp. 1991.*

Exterieur van de scheepswerf. Foto N.J. Bavelaar 1988.

zwenkgiek gaven aan zes man rijkelijk werk. Nieuwbouw werd moeilijker. Wel werd de dwarshelling in 1955 verlengd tot 32 meter, maar voor nieuwbouw van binnenschepen was dat toch te kort. De vraag naar grotere schepen werd allengs sterker. Nú heeft de werf ook een langs-helling voor dieper stekende schepen – zoals sleepboten – tot 20 meter lengte en een gewicht van 60.000 kilo.

De gemeente

In de jaren vijftig kwamen er ook weer bestellingen van de gemeente: voor bedrijfsvaartuigjes, voor het onderhoud van vletjes en voor vuilschuimertjes, de scheepjes die met een soort vangnet het drijvende vuil uit de grachten oplepelden (en dat gebeurt nog steeds zo). Een zeeschouw (ook wel Lemsterschouw genoemd; een Nederlandse vissersboot voor de Zuiderzee-visserij), een zeilschip en het ombouwen van een Ijsselaak, tjalken en klippers tot

pleziervaartuigen, completeerden het assortiment van de Gebroeders Tijssen. De bouw van roeiboten was een constante factor in de werkzaamheden, even ongewijzigd als de inrichting van de werkplaats en het werfkantoor zijn.

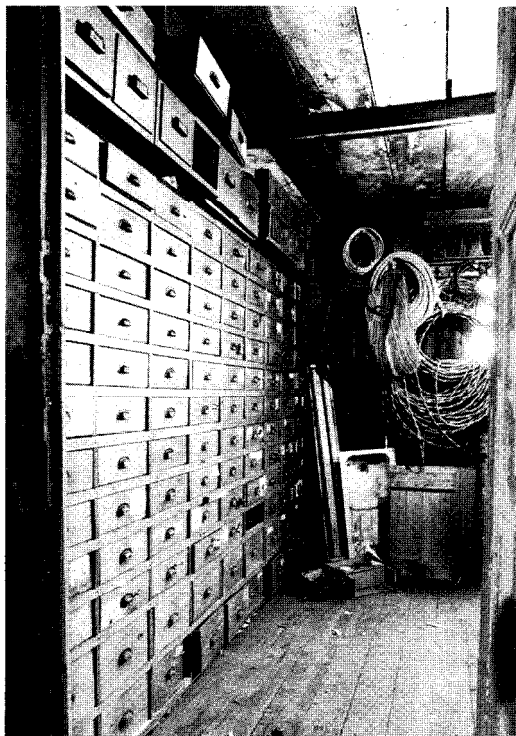
De scheepswerf Gebroeders Tijssen is op veel onderdelen zo onveranderd, dat er zelfs sprake van is geweest dat een stichting er een museum van zou maken. De “nieuwe” loods, die rond 1924 werd gebouwd, staat er nog ongewijzigd, evenals de machines die werden geïnstalleerd en het gereedschap. Sinds 1950 zijn er geen vernieuwingen meer aangebracht.

“Toen we begonnen draaide het hele bedrijf op een 12 PK Deutz Brons motor, een voorloper van de diesel die met een grote drijfriem een drijfwas in beweging bracht, waarmee alle machines weer met eigen drijfriemen waren verbonden. Ook dreef de machine een dynamo aan waarmee het pand werd verlicht. Het hele bedrijf, beneden en boven, draaide op die ene machine.” Ook in de oorlog, toen er bij gebrek aan normale brandstof teerolie en carboleum in werd gestookt. Het deerde niet; het ding liep op bijna alles. Buitenverlichting werd geleverd door vergassers met vier pitten. In 1955 is de machine pas buiten gebruik gesteld, toen er twee grote aggregaten werden opgesteld voor de stroomvoorziening. De drijfriemen verdwenen, maar de machine en aandrijfassen – zowel aan het plafond als aan de machines – zijn nog aanwezig. Pas in 1975 volgde aansluiting op het gemeentelijk elektriciteitsnet.

Alle machines zijn authentiek, zoals de knip-, boor- en slijpmachine, slijptol- len, de prachtige lintzaag in de originele houten bekisting, de vlak- en vanden- dikte-banken en de pers om platen en spanten te buigen. Maar ook veel gereedschap dat wordt gebruikt om schepen te klinken in plaats van het moderne lassen. Er is een origineel klinknagelvuur, met kolen verhit, waarin klinknagels roodgloeiend worden gemaakt. Er zijn klinkhamers, porren (stalen pennen om twee gaten in huidplaten tegenover elkaar te krijgen) en dolly's (apparaten om de nagels tegen te houden als ze in de plaat worden geslagen).

De nagels liggen voor het oprapen. Toch koopt de nieuwe eigenaar Henk Hijdra nog steeds niet-gebruikte nagels uit oude boedels op evenals zijn opvolger Dick Kloos (sinds 1 juni 1990) doet: om voorraad te houden. Maar ook de werkzaamheden doen denken aan vervlogen tijden. In 1986 werd het zeilend stalen binnenschip Lena van 108 jaar oud voor het maritiem museum Prins Hendrik geheel nieuw, met de hand vervaardigd, te water gelaten. Daarna kwam er nog een schip van 13 meter op de helling.

Boven de werkplaats is nog steeds het kantoor, waar de eerste Tijssens met hun boekhouder de administratie voerden. De loonlijsten en rekeningen

Het magazijn van de scheepswerf. Foto N.J. Bavelaar 1987.

van zestig jaar geleden liggen nog op de planken, mèt alle blauwdrukken en tekeningen van de schepen die ooit op de werf zijn gebouwd. Aan de wand hangt nog een halfmodel van de Adeline. Van alle schepen zijn door tekenaar Leen de Witt halfmodellen gemaakt, maar de meeste zijn nu in bezit van de vroegere eigenaars van de schepen of van de familie Tijssen.

Als je in het kantoor een oude boekhouder met een keurig driedelig pak zou neerzetten, ben je zó weer terug in de jaren twintig. Scheepswerf Gebroeders Tijssen is een industrieel monument in de ware zin des woord. Een springlevend monument.

NOOT

1. Dit artikel is met toestemming van het bestuur van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden overgenomen uit *STIELZ* van april 1990.

VAN NAGELBRUG TOT NAGELBRUG

door

Emiel van der Hoeven

Vraagt men in Noordwijk, Rijnsburg of Leiden de weg naar Voorhout dan zal men u wijzen naar de niet te missen brug over de Leidse Vaart: de Nagelbrug, de poort tot Voorhout; men kan er niet omheen, slechts er overheen. Heeft deze brug altijd op dezelfde plaats gelegen? Tot voor enkele jaren lag er op circa 50 meter een tweede brug. Hoe onderscheidde de Voorhoutse bevolking deze bruggen en hoe oud zijn ze? De geschiedenis van de twee Nagelbruggen. De een hoog, de ander laag.

Situering

Al voor de aanleg van de Trekvaart in 1657 lag er een brug over de Dinsdagse Wetering in de Voorhouter Heerweg, welke weg van Rijnsburg via de Voorhoutse kerk richting het huidige Soldaatje liep. Deze Nagelbrug is met naam te vinden op de kaart van Balthasar Floris Balthasar van 1615.’

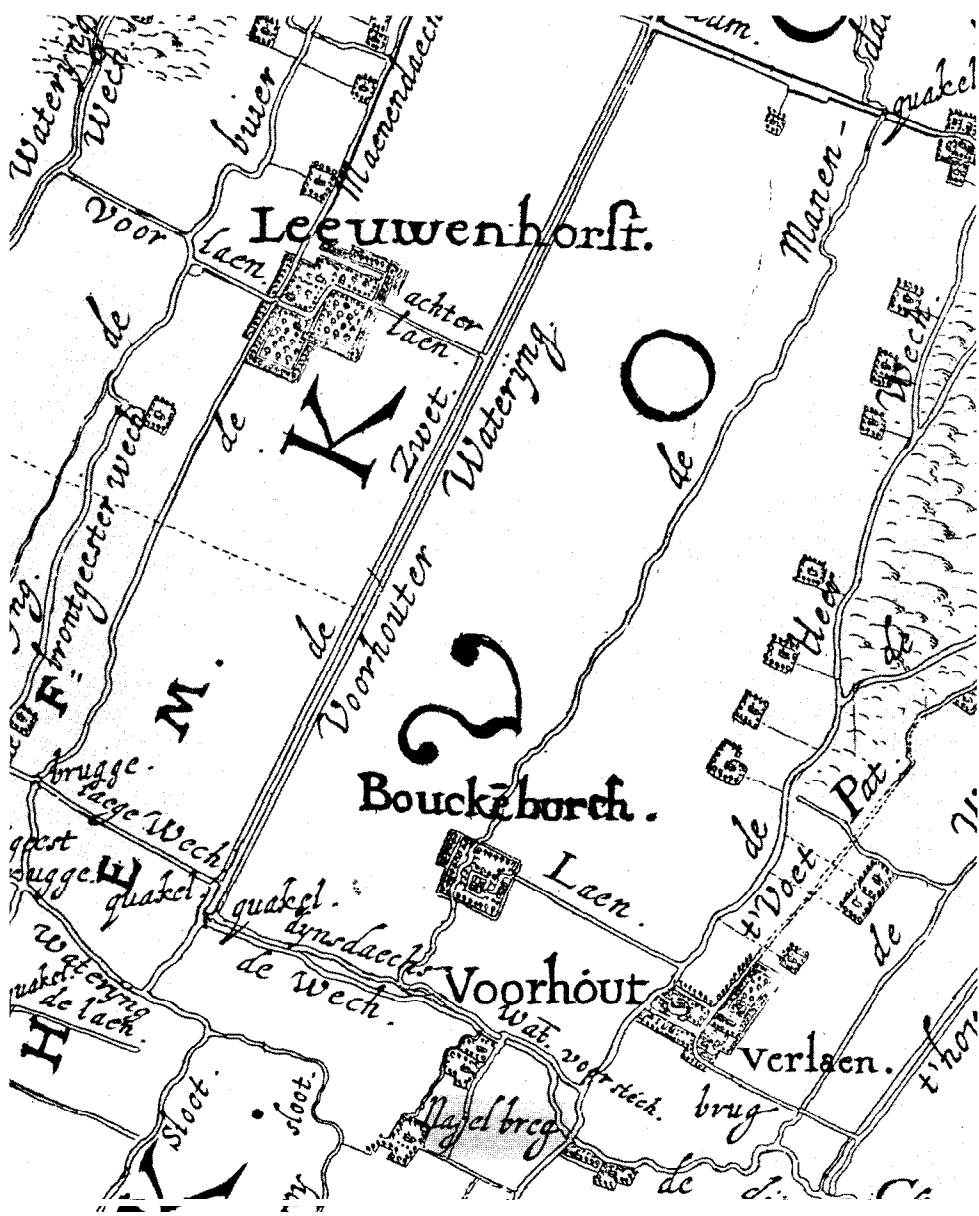
Joop Warmenhoven schrijft: “... het lijkt logisch dat de brug die over de Maandagse Wetering (soms leest men Dinsdagse Wetering) werd gebouwd...” Is dit wel zo logisch? Bergman sluit het niet uit.” Op de genoemde kaart zien we de Maandagse Wetering veel westelijker lopen n.l. parallel aan de Bronsgeesterweg.

Voor 1615 komt de Nagelbrug echter al in de stukken voor. In 1578 spreekt men van de brug over de Dinsdagse Wetering.”

Bij de aanleg van de Haarlemmer Trekvaart spreekt men wisselend over de bouw van de Nagelbrug (voor 31-5-1657) of “de brug in de Voorhouter Heerenwech”.⁴ Op de kaart van J. van Sonneveldt van 25 mei 1656 zien we heel duidelijk de oude Nagelbrug en de plaats waar de nieuwe komt.”

Naam

Het ligt voor de hand om de naamgever aan de brug direct bij de adellijke en invloedrijke familie Nagel te zoeken.” De Nagels komen aan het eind van

Detail van de kaart van Floris Balthasar met vermelding van de “Nagelbreg” bij Voorhout. Tekening 1615.

de 13de eeuw al in deze omgeving voor. Zij oefenen zowel in Voorhout, als daarbuiten de functie van schout uit.' In de leenregisters van Teylingen komt in 1283 Gerard Nagel met "die woninghe daer hi in woont" voor. Ook staan Willem, Ijsbrand en Symon daarin vermeld. Mogelijk is deze Willem dezelfde als de oudst bekende Voorhoutse schout Willame Naghel die in de Teylingse leenregisters van circa 1328 met 6 morgen land genoemd wordt.⁸ Nicolaesver Aleyde Scriversz, priester, oorkondt 23 november 1324 dat hij in Voorhout voor schout Willame Naghel en bureu met zijn momber land in Vorhouterban overdraagt."

De tweede Voorhoutse schout die bekend is, is Symon Naghel. Hij wordt genoemd op 12 mei 1358.'" Bijna vijfendertig jaar later is het Hüge Naghel die er de touwtjes in handen heeft." De vierde en laatst bekende schout Nagel is Aelbert. Hem treffen we in de periode 1435-1440 en 1446-1449 aan.¹²

Het kan zijn dat genoemde schout Willame Naghel(1324) nauw betrokken is geweest bij de koop op 7 december 1327 van de schouw met wallen, aan beide zijden van de ambachten van Clinckenberghe en Warmondergheyste met het broekland dat er voor ligt. Is hier sprake van de Dinsdagse Wetering met belangen voor "die van Vorhoute, Nortich, Nortigerhoute, Zasnem, Rensburch en Warmonde"? Andere betrokkenen zijn Dirc, burggraaf van Leyden, Jacob van den Woude, ridders, heer Diederic van Zuytwijc en Florens van Alkemade, hoofdheemraden van Rijnland.'" Hoe actief is de familie Nagel, waardoor een brug mogelijk naar haar genoemd is, geweest? De suggestie van Fockema Andreae dat de verbintenis van de naam Nagel aan de brug op deze wijze ontstaan kan zijn, deel ik. Zekerheid zal men wel nimmer krijgen.¹⁴

In de volksmond

Zoals we zullen zien wordt de Nagelbrug door de eeuwen heen afwisselend Voorhouter- of Voorhoutse Brug genoemd. Zelfs aan het begin van deze eeuw is deze naam nog in zwang.'" Maar er blijken meer namen voor de brug gebruikt te zijn. In een schrijven aan zijn Leidse medeburgers aan het eind van de 18de eeuw gebruikt Boudewijn van Rees zelfs de naam Bonte Koebrug.'"

Wie enigszins met de situatie op de hoogte is, weet dat men van de huidige Nagelbrug afkomend wat omlaag het dorp binnen rijdt. Na zo'n 50 meter passeerde de bezoeker voor enkele jaren (ter hoogte van het huidige Schoonoord) de oude Nagelbrug. Wat ligt er meer voor de hand dan dat de bevolking van de Hoge en Lage Brug sprak?

Omdat er in het begin van de 19de eeuw bij deze laatstgenoemde brug een school stond, is het logisch dat al snel de Schoolbrug populair werd.”

In gemeentelijke stukken van 1923 en later spreekt men van de Oude Schoolbrug. Men bedoelt de zelfde.¹⁸

Om meer duidelijkheid te scheppen noemt de gemeenteraad van Voorhout diezelfde brug ook Sisser (t)brug, een vooralsnog niet te verklaren naam.“

Teixeira de Mattos geeft in zijn polderbeschrijvingen de volgende naam: Sassenbrug, ook wel genaamd Schoolbrug, die over de Dinsdagse Wetering bij de Bonte Koe ligt.“

Tot de sloop (1967) van het bruggetje blijft de naam Schoolbrug gehandhaafd.”

De oude Nagelbrug

Is op de eerder genoemde 7de december 1327 al sprake van de Dinsdagse Wetering? In 1578 is er geen twijfel mogelijk. De Nagelbrug ligt bij Louis Dircxsz over de Dinsdagse Wetering.²² Bartelmees Cornelisz en Willem Meesz, ambachtsbewaarders van Noordwijk en Noordwijkerhout en Phillips Joostensz en Kors Claesz, ambachtsbewaarders van Voorhout komen in datzelfde jaar overeen dat de Nagelbrug in Voorhout onder de volgende condities gemaakt zal worden:

- a. Noordwijk en Noordwijkerhout betalen de ene helft en Voorhout de andere helft van de kosten.
- b. Voorhout zal de brug eeuwig onderhouden.
- c. Uitsluitend indien de brug door oorlogsgeweld vernietigd wordt, zal deze opnieuw opgebouwd worden volgens de onder a. genoemde verdeelsleutel.

Ook over het diepen worden afspraken gemaakt.²³

Het lijken mooie afspraken. Toch rijzen in 1630 problemen. Wat is er aan de hand? Als gevolg van slecht onderhoud kan de brug niet gerepareerd worden. Hij moet daarom vernieuwd worden.²⁴ Wie gaat dat betalen? Voorhout beroept zich op de oude afspraken, waar Noordwijk en Noordwijkerhout het beslist niet mee eens zijn. De brug is niet door oorlogsgeweld vernietigd, hij is alleen door de tand des tijds aangetast. In opdracht van jonkheer François van der Does verricht landmeter Jan Pietersz Dou op 31 juli alvast metingen aan drie Voorhoutse bruggen: de Knipbrug, de brug aan 't Swed en de Nagelbrug. Deze laatste meet negen voeten en vier duim breed (2,93 m), de hoogte van 't wateroppervlak tot op 't midden van het gewelf

zes voeten en drie duim (1,96 m) en het gewelf zelf is een roede, een voet en acht duim lang (4,29 m).²⁵ Op 8 augustus van datzelfde jaar verzoeken de gecommiteerde hoogheemraden de ambachtsbewaarders van de twee dorpen op zaterdag de 10de om "clocke thien uyren" op het gemeenlandshuis van Rijnland te verschijnen ten einde gehoord te worden over het meningsverschil van de Nagelbrug. De partijen moeten hun papieren meenemen." Een dag later verklaren Gerit van Meyborch, als gesubstitueerde van François van der Does en als schout van Noordwijk met Jeroen Jan Huygens en Arie Jansz, schepenen, dat de Noordwijkse schippers Willem Jeroensz, 51, Arie Claes, 48, Joost Mees, 37, Arie Jacobs Holst, ongeveer 52, Arie Cornelisz, 30, Dirck Willemsz, 36 en Crintge Pietersdr, weduwe van Claes Leenderts, 50 jaar, "op ordonnaris hochte van waeter eenich hynder ofte gebreck aen de nauite ofte hochte van de voors. (Nagelbrug) gehadt soude mogen hebben."²⁷

Petrus Cun(a)eus en Antonis de Huberdt behandelen de 12de augustus zeer uitgebreid de inhoud van het accoord van 17 november 1578. Zij gaan met hun tekstuitleg zover dat onderdelen, waaronder het eeuwige onderhoud, in het Latijn nader verklaard worden.²⁸

Tot een oplossing van het geschil komt men echter niet. Namens de ambachtsbewaarders van Noordwijk en Noordwijkerhout en hun tegenstanders van Voorhout verschijnt de 14de procureur Laurens Vergeyl voor de Vierschaar van Rijnland en de dijkgraaf met hoogheemraden. Hij herhaalt nogmaals beider standpunten. De genoemde twee dorpen willen alleen mee betalen wanneer de brug door oorlogsgeweld vernietigd is, voor de rest moet Voorhout het maar uitzoeken. Een dag later ligt de uitspraak op tafel. De dijkgraaf en hoogheemraden verklaren en gebieden dat de Nagelbrug vernieuwd zal worden op zijn oude hoogte en breedte, conform het Voorhoutse verzoek. De kosten zullen verrekend worden zoals dit ook in 1578 is afgesproken.²⁹

Nagelbrug wordt Schoolbrug

Na de aanleg van de Haarlemmer Trekvaart speelt de oude Nagelbrug geen rol van enige importantie meer. In 1923 duikt hij weer bij de vroege Voorhoutse vaders op, maar nu onder de naam: Sisser(t)b of Oude Schoolbrug. In de notulen van 1 februari bespreekt de raad het herstel met eventueel een nieuw betonnen wegdek."³⁰ Het voorstel wordt aangehouden om drie weken later veranderd te worden. In hun vergadering van 21 maart is de aanbesteding voor 16 april aan de orde."³¹ L.J.J. Uljee uit Voorhout komt met een aanbieding van f 1.560,- voor de vernieuwing van het brugdeel en f 270,-

De in 1967 gesloopte Oude Schoolbrug, ook wel Nagelbrug genoemd, met rechts de melkfabriek van Warmerdam. Pentekening Jos Warmenhoven 1985. Coll. Emiel van der Hoeven.

voor een ijzeren leuning. De Voorhoutse smid Bernardus Schulte vraagt voor dezelfde leuning 235 gulden, zodat deze laatste de leuning en de eerstgenoemde de brug gegund krijgt. 21 juni deelt gemeente-opzichter Vester mede dat de brug geheel opgeleverd is.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog blijkt restauratie aan de oostelijke brugvleugels noodzakelijk. Uitstel tot een volgend jaar is niet verantwoord. Op 6 augustus 1941 levert Gemeentewerken een financieringsvoorstel volgens opgave van de Voorhoutse aannemer P.H. Vester. Kosten: f 500,-.³² Er volgt geen actie. Twee jaar later is er opnieuw een prijsopgave van Vester. Nu zijn de geraamde kosten f 650,-. Hij vermeldt er wel bij dat deze opgave, gezien de slechte staat van de Schoolbrug, niet bindend is. Aannemer W.D.Th. van Werkhoven rekent voor het afbreken en het op beton opmetdelen van een vleugel en het gedeeltelijk slopen van een en ander f 400,-. B en W gunnen hem op 23 juli 1943 de klus.³³

In 1949 komt de Schoolbrug opnieuw aan de orde. Wederom is reparatie aan de frontmuren dringend noodzakelijk. Gemeentewerken adviseert het werk aan Vester, zijnde de goedkoopste, te gunnen. Echter, B en W gaan niet voetstoots accoord. Zij vragen het hoofd van Gemeentewerken, Stikkel-

broeck, uitgebreidere informatie. Als hamvraag blijft: moet bij vernieuwing ook de 10 m² metselwerk vernieuwd worden? Dat valt op dat moment niet te constateren. Stikkelbroeck vindt dat er rekening gehouden moet worden met een kostensom van f 495,-.

Onderwijl zijn plannen tot wijziging van de nieuwe Nagelbrug over de vaart in volle uitvoering. In 1966 ontvangen B en W een prijsopgave voor aanvullende werken. Deze bestaan uit de kosten van een duiker in plaats van de brug voor de Dinsdagse Wetering, zijnde f 39.700,- en de reconstructie van de Herenstraat, van de Prof. Nolenslaan tot de Nagelbrug f 48.000,-. Na bijna 400 jaar is de sloop van de oude Nagelbrug, of welke andere naam voor de brug ook gebruikt is, nagenoeg een feit. De gemeenteraad besluit hiertoe op 13 maart 1967. Men gunt het werk op 15 maart aan aannemer Kiebert.³⁴

Over de vaart

Na het succes van de trekvaart van Amsterdam naar Haarlem in 1636 en Leiden-Delft in 1638, lag het voor de hand dat er meerdere trekvaarten zouden volgen. In 1641 ontwerpt Jan Bartelszoon de eerste ambitieuze plannen voor een vaart van Haarlem naar Leiden. Het komt er vooralsnog niet van.³⁵

Op 6 april 1656 verlenen de Staten van Holland octrooi op het plan tot het graven via Warmond, Piet Gijs en Lisse naar Haarlem van een trekvaart met trekpad.“” De begroting voor dit toch wel ambitieuze karwei bedraagt f 137.000,-. Binnen dit budget moet men tevens een aantal “kunstwerken” zoals we tegenwoordig zeggen, aanleggen. Een van die kunstwerken is een brug in Voorhout. In de registers van de Trekvaarten vinden we de voorlopige lijst met namen van bruggen. Het zijn er in totaal 16.³⁷ “In de Voorhouterwegh sal eene brugge werden gheleght ende sal den aennemer in het doorgraeven van de Vaert door de voornoemde weghe hem hebben te reguleren naer de expresse ordre hem bij de Heeren Besteeders te geven, en door de voornoemde weghe geene sloot schieten”.³⁸ Genoemde aannemer is Cornelis Geritsz van Walbeek uit de Langestraat.

Dat gedupeerden bezwaren tegen het plan van de Trekvaart indienen, verwachtten de gecommiteerden.

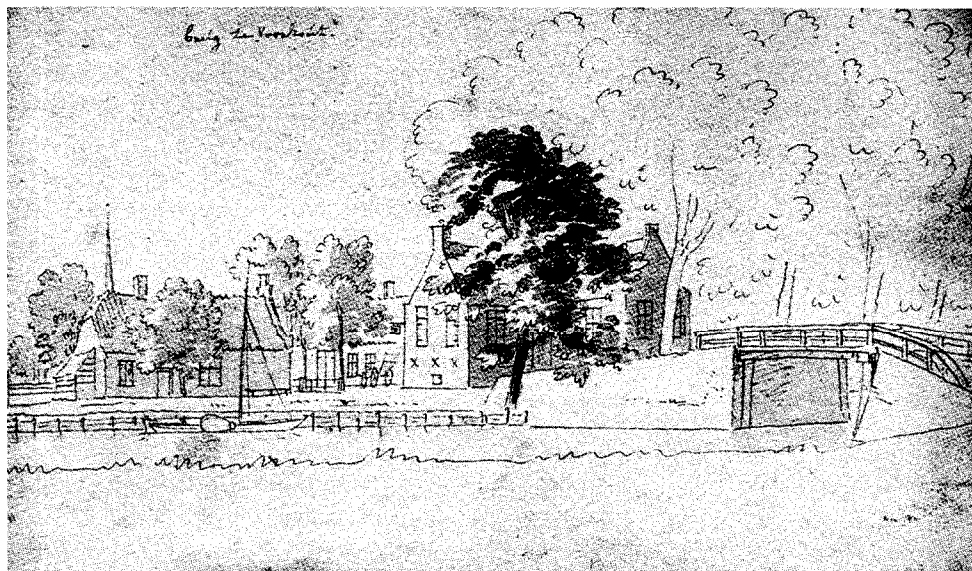
Op de reeds genoemde voorlopige lijst met bruggen komt, gezien het feit dat er ter plekke al een brug over de Dinsdagse Wetering ligt, in Voorhout ook de Knipbrug voor. Deze brug is niet verder dan de plannenmakers gekomen. Hierop reageren ook de Voorhoutse belanghebbenden. Een van

de grieven komt van schout Quirinus van de Maes en zijn ambachtsbewaerders. Zij vinden dat de burgers groot ongerief wordt aangedaan wanneer de Knipbrug over de Dinsdagse Wetering verdwijnt. "...niemand een brugge en can wech neemen, tenzij hij daer een andere in de plaetse doet maecken." Zowel de steden Haarlem en Leiden, als het Hoogheemraadschap van Rijnland wijzen dit verzoek, onder verwijzing naar de bouw van de Nagelbrug, resoluut af. Zij vinden het "ongerijmd".⁴⁰ Uiteindelijk vindt op woensdagochtend 25 april 1657, wanneer het graafwerk aan de vaart al in volle gang is, de aanbesteding van 14 bruggen in de herberg van Willem Pieter Keessen te Lisse plaats.⁴⁰ Het is die ochtend om acht uur al behoorlijk druk in zijn herberg. Van heinde en ver komen de aannemers. Er valt wat te verdienen. Ten overstaan van Mr. Matheus Steyn voor Haarlem en Cornelis Anthonius van Buytevelt en Mr. Johan Meerman voor Leiden neemt Jan Jansz Warmoes, metselaar uit Rijsburg, de bouw van de brug aan voor *f* 195,-. Voor *f* 245,- neemt hij ook de Quackbrugge aan, zodat hem 13 november 1657 *f* 440,- uitbetaald wordt. Jan van Acker ontvangt op 1 november *f* 405,- voor geleverd hout.⁴¹

Direct na de openstelling voor het verkeer te water en op het Trekpad is de slagboom bij de Voorhouterbrug geplaatst. In de rekeningen van 1659 lezen we: "Noch ontfangen van Dammas Schuyl, gestelt tot den ontfangh van de stuyvers aan den boom omtrent de Voorhouterbrugge, ter saecke van dien, een somme van 23 guldens 6 stuyvers." Rond 1708 verplaatst men deze slagboom naar de Postbrug.⁴²

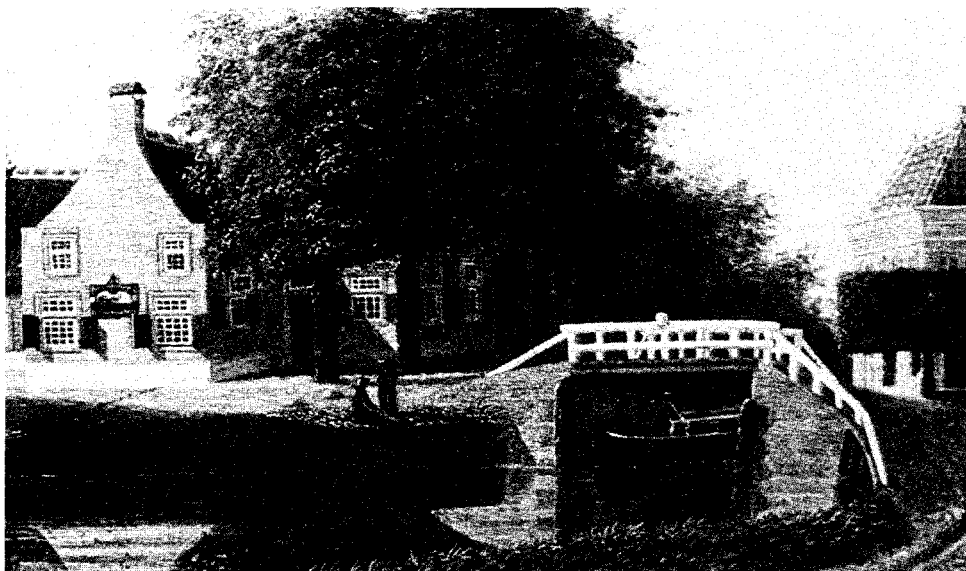
Te hoge rekening

Voor het eerst vernemen we problemen tegen het einde van de 18de eeuw. Niet dat de reparatie aan de Nagelbrug slecht is uitgevoerd. Integendeel. Nee, de oorzaak ligt op het financiële vlak. De rekening van Bartholomeus Groeneveld betreffende veranderingen, ter grootte van 734:13:0, is het Leidse Comité van Fabricage in 1796 niet van plan te betalen. Zij is te hoog.⁴³ Op 21 juli 1797 gaat een commissie van deskundigen, bestaande uit Jan van der Gaag, mr. timmerman aan de Poelbrug en Zacharias van Leeuwen, mr. timmerman uit Warmond, onder leiding van Jan de Groot sr. de rekening uitgebreid controleren en opnieuw berekenen. Het eerste wat de commissie opvalt, zijn de te hoge daglonen op 6 juli en 15 oktober 1796. Verder constateert zij een te hoog berekende houtprijs. Een hoog gebruik van spijkers acht zij niet onmogelijk. De commissie stelt in haar rapport van 27 juli voor de rekening met 165:18:0 te korten.⁴⁴

De Nagelbrug te Voorhout. Tekening C. Pronk 1731. Reproductie Coll. Gem. Archief.

Waarschijnlijk is Groeneveld het daar niet mee eens. Er volgt n.l. nog steeds geen betaling. Wel verschijnt er op 7 juni 1798 een rapport van D. van der Boon aan het Comité waarin hij *zijn* mening geeft. Het doel van de verandering aan de Nagelbrug was het gemak en de veiligheid voor de passerenden. De geschatte kosten waren in eerste instantie begroot op ca. *f* 400,- en de reparatie zou uitgevoerd worden door de inmiddels overleden buitenbaas Dammas van Leeuwen, die regelmatig werkzaamheden aan de vaart verrichtte. Het Comité gunde het werk echter aan Groeneveld. Deze verandering, aldus van der Boon bracht een kostenverhoging te weeg. Daarnaast bleek er niet voldoende hout voorradig om het werk ineens af te maken, waardoor met kleinere hoeveelheden gewerkt moest worden. Tevens was er *f* 150,- meerwerk, hetgeen van der Boon in zijn opgave niet heeft voorzien. Zijn nacalculatie komt daardoor op *f* 660,-, een verschil van 74:10:0. Het Comité hakt de knoop door en betaalt Groeneveld op 14 juni 1798 de som van *f* 700,-.⁴⁵

Gezicht op de Nagelbrug vanaf Noordwijk. Olieverfschilderij W. van Groenewoud begin 19de eeuw. Reproductie Coll. Gem. Archief.

Slechte staat

We zagen reeds dat er in de 17de en 18de eeuw geen schokkende vernieuwingen aan de Nagelbrug over de vaart plaats vonden. Op 18 september 1817 schrijft de Leidse burgemeester J.G. de Mey van Streefkerk, uit hoofde van gemeenschappelijk belang, aan zijn Haarlemse collega dat de Voorhoutse brug zo slecht is dat de brug nog datzelfde jaar geheel vernieuwd moet worden. De geraamde kosten bedragen *f* 1.100,-. Aangezien dit bedrag boven de toch al hoge kosten van weg reparatie komt, valt er dit jaar weinig aan de weg te verdienen, zo schrijft hij.⁴⁶ Er is haast geboden; het antwoord van Haarlem blijft uit. De Leidse stadsarchitect dringt er bij burgemeester de Mey van Streefkerk op aan te kunnen beginnen. De situatie vindt hij onhoudbaar. Donderdag 9 oktober krijgt de stadsarchitect het groene licht.⁴⁷ De brug zal totaal geamoveerd worden en hij krijgt dezelfde breedte als de oude: 27 voeten lang en 22 voeten breed. "Het verkeer", uitgezonderd de jagers, mag maximaal acht dagen belemmerd worden en zes weken na aanvang dient de brug gereed te zijn. De tussentijdse verdraaiing van acht voet

haakser op de weg komt als meerkosten (ca. f 350,-) boven de uiteindelijke aanneemsom van f 1.150,- van de Sassenheimse aannemer Jacob Guldemon. Op 1 juli 1818 meldt de stadsarchitect dat Guldemon aan zijn verplichtingen voldaan heeft. Naast de afgesproken prijs vallen de meerkosten mee. Guldemon brengt slechts f 95,60 in rekening.⁴⁸ Volgens de rekening en verantwoording over 1817 declareert Guldemon voor het karwei vijftig gulden meer. (?!)⁴⁹

De Nagelbrug kan er weer een paar jaartjes tegen. Pas in 1864 vervangt aannemer C. Paneris uit Oudshoorn de laag onder het overdek door stroken eikenhout. Hij moet tevens het voegwerk nalopen en zonodig repareren.”

In Leidse handen

B en W van Haarlem stellen in een brief van 1 februari 1870 voor de administratieve splitsing van de vaart van 1864 uit te breiden tot het dan toe gemeenschappelijke eigendom. De Leidenaren hebben in hun vergadering van 7 april geen principiële bezwaren. Raadslid Bijleveld vindt de gestelde Haarlemse formulering echter erg onduidelijk. Volgens hem is het niets anders dan een machtiging tot opheffing van hun tol en de verkoop van hun tolgaarderswoning met tuin. Tegen de splitsing op zich heeft hij geen bezwaar. Burgemeester Van den Brandeler zal Haarlem om nadere informatie vragen. Het antwoord volgt een week later en is bevredigend, zodat op 23 april de raad zonder hoofdelijke stemming accoord gaat.

Ook de Haarlemse raad verenigt zich met het voorstel van de splitsing, zoals burgemeester Van den Brandeler op 4 juni meedeelt. Hij vraagt en krijgt machtiging de scheiding van de eigendommen verder te regelen. Toch heeft het nog wel wat voeten in de aarde voordat de zaak definitief beklonken is. Het conceptbesluit wordt pas op 29 mei 1872 in de Haarlemse raad vastgesteld. Wanneer op 24 juni ook de Leidse raad accoord gaat met de scheiding, is daarmee de Nagelbrug dus in uitsluitend Leidse handen gekomen.”

Slepersgedrag

De houten brug heeft de langste tijd over de Haarlemmertrekvaart gelegen. Met het binnengaan van de 20ste eeuw wordt de constructie gewijzigd. Uit het bestek van 1906-1910 blijkt dat men de brugleuningen, de houten brugliggers en het onder- en bovendek moet wegbreken. In plaats hiervoor komen ijzeren brugleuningen, ijzeren liggers en een 25 cm dikke betonvloer met een oppervlakte van 5,50 x 4,80 m.⁵²

Gezicht op de Nagelbrug vanaf Noordwijk. Rechts het voormalige seminarie Hageveld. Foto J. Braakman ca. 1900. Coll. Emiel van der Hoeven.

We schrijven 11 januari 1909. De gemeenteraad wordt geconfronteerd met de nodige aanvaringen van de zandbakken met de Nagelbrug, waardoor de brug in korte tijd zeer bouwvallig is geworden. Aan de dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland en Gedeputeerde Staten is inmiddels dringend verzocht een einde te maken aan het varen met de zandbakken, zodat aan de aan de gemeente toegebrachte nadelen een einde komt. Het gewenste resultaat wordt niet bereikt. De aan aannemer Kruit uit Bodegraven opgedragen direct uit te voeren noodzakelijke reparatie, blijkt niet voldoende. Naast deze kosten van f 2.160,- moet de gemeente Leiden nog eens f 2.141,- voteren voor het plaatsen van remmingswerken aan weerszijden van de Nagelbrug. Het totale bedrag moet geleend worden.”

In de gemeenteraadsvergadering van 21 januari 1910 spreekt de heer Fockema Andreae zijn bevreemding uit over deze lening. Hij meent te doen te hebben met reparatie van beschadigingen als gevolg van doorvarende schepen. Hij vindt dat men dergelijke gelden niet moet lenen en vraagt

daarom nadere inlichtingen. Burgemeester mr. N. de Ridder motiveert dat er goeddeels een vernieuwde Nagelbrug komt. De heer Korevaar ondersteunt het voorstel en hij is blij dat de brug er weer zo'n 50 tot 60 jaar tegen kan.⁵⁴

Korevaar is helaas wat te voorbarig. Nog geen 14 dagen later bevestigt de burgemeester hetgeen in de dagbladen vermeld staat: de brug is levensgevaarlijk en afgekeurd.“” De beide landhoofden van de smalste brug over de vaart staan op instorten; zij moeten vernieuwd worden. Hoeveel het gaat kosten weet hij niet. De uitgetrokken *f* 4.750,- zijn in ieder geval niet voldoende. Van Hoeken pleit er voor, nu het mogelijk is, de doorvaart met minstens 1 meter te verbreden, waardoor aanvaringen en wegspoelingen van zand verminderen. B en W zijn hierover al in overleg met de provincie.“”

Op 5 mei stellen B en W voor de doorvaartbreedte van 4,65 m naar 6 m te brengen en ook het rijvlak te verbreden. De aanneemsom van de brug bleek een meevallertje. De raming bedroeg *f* 12.300,- maar i.v.m. een stukje eigenbelang zakte aannemer T. van der Aa Hzn uit Gouda met zijn prijs naar *f* 9.500,-. De provinciale bijdrage is *f* 1.350,-. De gemeenteraad gaat 13 mei unaniem accoord met het voorstel.“”

Is nu alles koek en ei? Vergeet het maar. Ruim een jaar na de oplevering beginnen de problemen opnieuw. Raadslid Pera klaagt in de raadsvergadering van 13 oktober 1910 over het gedrag van de slepers met hun zware bakken. Als men ziet hoe deze bakken heen en weer gegooid worden, is het niet verwonderlijk dat daartegen geen kunstwerk bestand is. Pera vraagt zich af of er geen toezicht mogelijk is. Zijn collega Zwiers constateerde zelfs meer bakken achter de sleepboot dan was toegestaan. Burgemeester De Ridder meent dat toezicht een taak voor de provincie is. “De gemeente-politie kan bezwaarlijk buiten de gemeente optreden.” Van Hoeken adviseert B en W: neem maatregelen ter voorkoming van de vernielingen van gemeente-eigendommen.“”

“Een quaestie van afkomen ”

Ondanks de constatering dat de Nagel-, Post- en Piet Gijzenbrug uiterst solide zijn, de doorvaartwijdte breder is en er remmingswerken geplaatst zijn, is er reden tot grote ongerustheid. De Postbrug vertoont scheuren. “Hij gaat er weer an, ‘t kan niet anders”, aldus ooggetuigen in het *Leidsch Dagblad* van 29 december 1912. De remmingswerken van de Nagelbrug zijn nagenoeg total-loss.

Het is wederom Pera die het betreurt dat de Nagelbrug er in zo'n deplorabele toestand bijligt. De veroorzakers blijven de slepers. Pera dringt nogmaals

aan op de almaar uitblijvende provinciale politiecontrole. GS willen er blijkbaar niet aan, terwijl Leiden voor de kosten opdraait. De burgemeester moet maar contact opnemen met GS, en zonodig met de regering, voor maatregelen ter voorkoming van verdere schade. Ten eerste bestrijdt de burgemeester dat hij met GS over politiemaatregelen zou spreken; de provincie heeft immers geen politie. Ten tweede deelt hij mede dat de gemeente zo goed mogelijk politietoezicht houdt en er zelfs een premie gezet is op bekeuringen, hetgeen niet altijd baat. "Het enige afdoende zou zijn, als wij de vaart niet langer in eigen onderhoud hadden." Een definitieve oplossing heeft De Bidder niet voor handen. "Het is hier niet een quaestie van aanpakken", herhaalt hij, "juist het omgekeerde, voor alles is het hier een quaestie van afkomen." Maar hoe?⁵⁹

Met leedwezen delen B en W op 3 februari 1913 de gemeenteraadsleden mee dat de in 1909 geheel vernieuwde Nagelbrug wederom aan een grondige opknapbeurt toe is. De kosten aan de noordzijde beramen zij op f 2.500,-; die aan de zuidzijde belopen f 300,-. Gelukkig is in dit geval de schadeveroorzaker achterhaald, zodat een deel van de kosten verhaald kan worden. Verder stellen B en W voor opnieuw met de provincie rond de tafel te gaan zitten ten einde uit de impasse te komen. "Aangezien een totaalverbod van varen onder stoom niet mogelijk is, stelt Pera drie dagen later voor dit in ieder geval 's nachts te verbieden. Sijsma daarentegen wil toch een wacht bij de brug zetten, die zonodig proces-verbaal opmaakt. De burgemeester kan het varen 's nachts niet verbieden. Hij gebruikt krachtige taal en blijft van mening dat Leiden van de brug af moet. Het is toch te gek: Leiden heeft niets over zijn eigendom te zeggen.

Conform het pre-advies en zonder hoofdelijke stemming neemt de raad het voorstel aan. De brug wordt gerepareerd en blijft vooralsnog in Leidse handen."

De overdracht aan Voorhout

Bij de vaststelling van het wegenplan in 1927 is de gelegenheid geopend om de daarin voorkomende wegen met bermen en sloten aan de provincie Zuid-Holland over te dragen. Het stuk weggedeelte van de Postburg tot Noordwijkerhoek komt hiervoor op 30 oktober 1930 in aanmerking. Met in hun gedachten de problemen van enkele jaren geleden heeft de gemeenteraad op 10 november zeer weinig moeite met het voorstel van B en W om tot de overdracht van dit stuk weg en de Nagelbrug over te gaan. Weg is weg zullen vele raadsleden gedacht hebben. Men rekende echter buiten de waard. GS

De nieuwe Nagelbrug van 1910 vanuit Leidse richting gezien. Foto. Coll. Gem. Archief.

delen in hun brief van 9/11 december 1930 mee dat zij de raadsbeslissing verdagen. Overname van de weg zal niet kunnen plaats vinden, wanneer deze niet tolvrij gemaakt is. Verder moeten de twee aanwezige bruggen afzonderlijk overgedragen worden (volgens Gemeentewerken Leiden betreft het één brug). Tot slot moeten ook belanghebbenden bij het “verder strekkende deel van den weg” accoord gaan met de overdracht. Voldoende reden om aan de slag te gaan.”

In 1934 geeft Voorhout te kennen dat zij in principe bereid is de Haarlemmertrekvaart vanaf de Postbrug tot de Nagelbrug in eigendom over te nemen. Daarnaast verneemt zij graag van Leiden hoe de rechtstoestand van de aan J. Bouwmeester verpachte tol is. Het antwoord is niet bevredigend. Voorhout ontvangt graag uitgebreidere informatie, die zij ook krijgt.”

Al met al leiden deze procedures en vragen tot vertragingen. Op 30 november 1938 herhaalt burgemeester S. Bulten tijdens zijn bezoek aan Leiden, gezien het grote Voorhoutse belang, het aanbod de weg over te nemen. Eindelijk wordt eind 1941 de overdracht van het stuk weg, waarbij niet

gesproken wordt over de Nagelbrug, opnieuw in de gemeenteraad behandeld. Ieder gaat accoord.

Als afkoopsom voor de onderhoudskosten van de weg wordt voorgesteld dat Leiden f 6.435,- aan Voorhout betaalt. Verder draagt Leiden zorg voor de opheffing van de landentol bij het "Leidsche Hek" en de slagboom bij de Postbrug.

In de eigendomsakte, op 18 april 1942 verleden voor notaris mr. C. Punt, wordt de Nagelbrug welgenoemd. Na 285 jaar is Leiden gelukkig en Voorhout in het bezit van "twee" Nagelbruggen." (De een over de Vaart en de ander over de Dinsdagse Wetering.) Zij kan direct aan de slag. De gemeente ontvangt al op 23 mei een ontwerp van het Haagse ingenieursbedrijf S. Netto en J. Smit met verbeteringen voor de brug over de vaart. Er zal daarbij een vloeiende overgang van de weg naar de brug ontstaan en de onderkant komt beduidend lager te liggen.⁶⁶ Het nodige materiaal bestaat uit o.m. 8.300 kg cement, 15 m³ zand, 22 m³ grind en 2.700 kg betonijzer. Voor de leuning is 1.200 kg gietijzer nodig en 350 kg stafijzer. Voor het brugdek gebruikt men nog eens 1.250 kg cement en 850 metselklinkers.

Ook hier komt door oorlogsomstandigheden niets van uitvoering van de plannen terecht. Eerst in 1947 besluiten GS tot het vernieuwen van de Nagelbrug; in plaats van een klinkerbestrating komt er nu een dek van gewapend beton."

Op 17 oktober 1949 verzoekt J. van Angevaare namens de Nederlandse RK Middenstand B en W maatregelen te nemen om het gevaar aan de leuning te verminderen. Het 4jarige zoontje van P. Noordermeer blijft door een van de gaten gekropen te zijn en hij is ter nauwernood van de verdrinking gered. De NRKM stelt voor de gaten te verkleinen. 14 november delen B en W hem mee dat de brug aan de eisen van de Provinciale Waterstaat voldoet en zij vinden het verder onverantwoordelijk 4-jarigen op de brug te laten spelen. De brug blijft zoals hij is."

Verbouwing à la ANWB

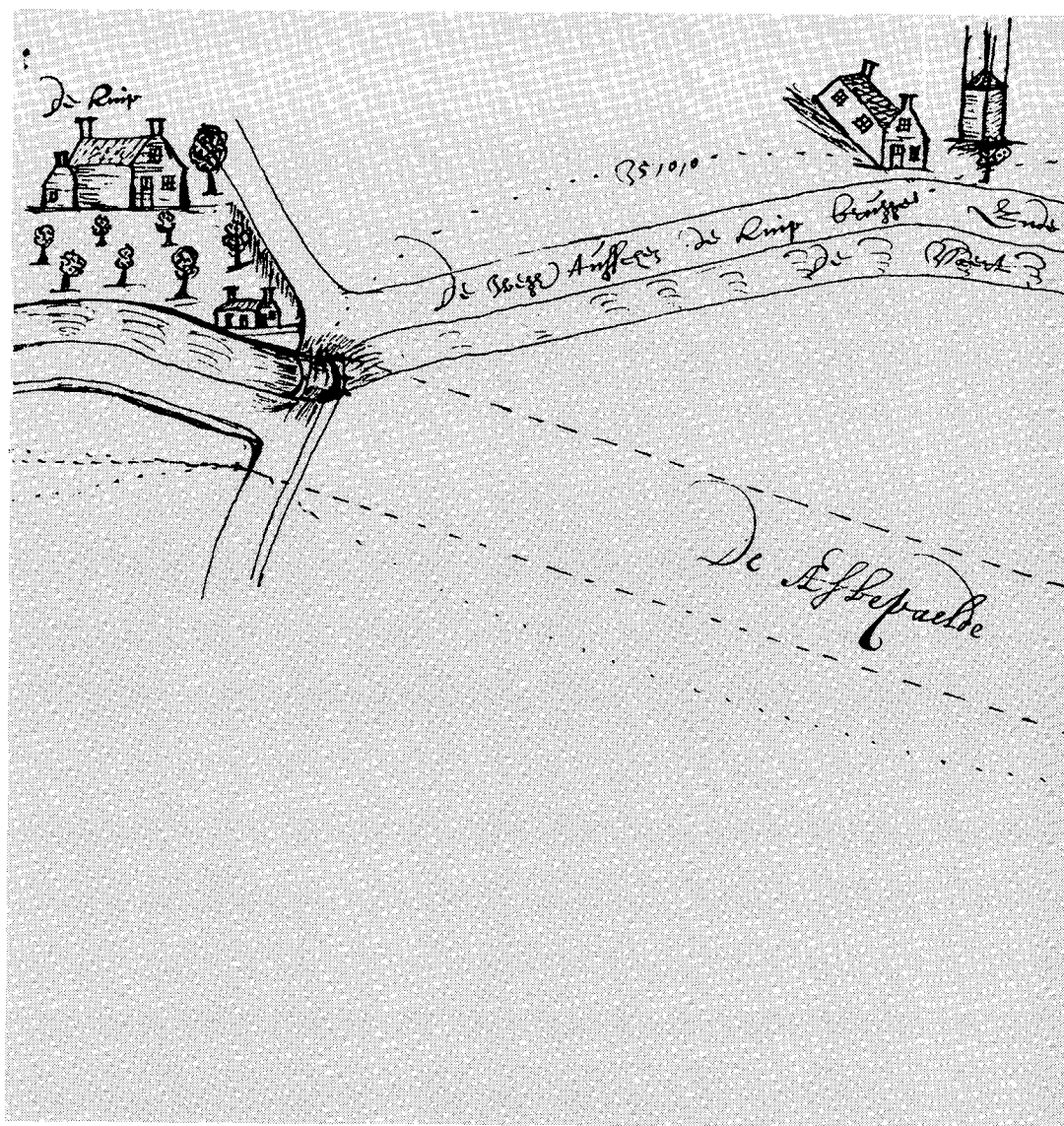
Het verkeer op de weg neemt alsmaar toe. Trams verdwijnen, bussen verschijnen. De Leidse Vaart is de belangrijkste toegangsweg tot de Voorhoutse kom en de verbindingsweg met Noordwijk en Leiden. De toename van het verkeer dwingt de gemeente rekening te houden met wellicht ingrijpende maatregelen van de Nagelbrug om dit verkeersobstakel aan te passen aan de eisen van de tijd. Eind 1960 vraagt zij advies aan de ANWB, die binnen een maand zeer positief reageert." In hun brief stellen zij dat het hoofdver-

keer als het ware een bajonet moet maken op een punt waar ook nog wielrijders de weg over moeten steken. Naar hun mening moet de doorgaande route een zo vloeiend mogelijk beloop hebben. De wegen uit Voorhout en Rijnsburg kunnen dan haaks op de doorgaande weg worden aangesloten.” Het hoofd van Gemeentewerken, H.G. Philipsen, onderschrijft de goede voorstellen en adviseert Provinciale Waterstaat te raadplegen. Een jaar later komen B en W met het advies een voorlopig krediet van f 5.000,— beschikbaar te stellen om het plan verder uit te werken. Ook het ingenieursbureau Dwars Hederik en Verhey uit Den Haag onderschrijft de verbetering van de ANWB en raamt een schetsplan op ca. f 2.000,—. Op 8 juni 1962 gaat de raad accoord met het gevraagde krediet.⁷²

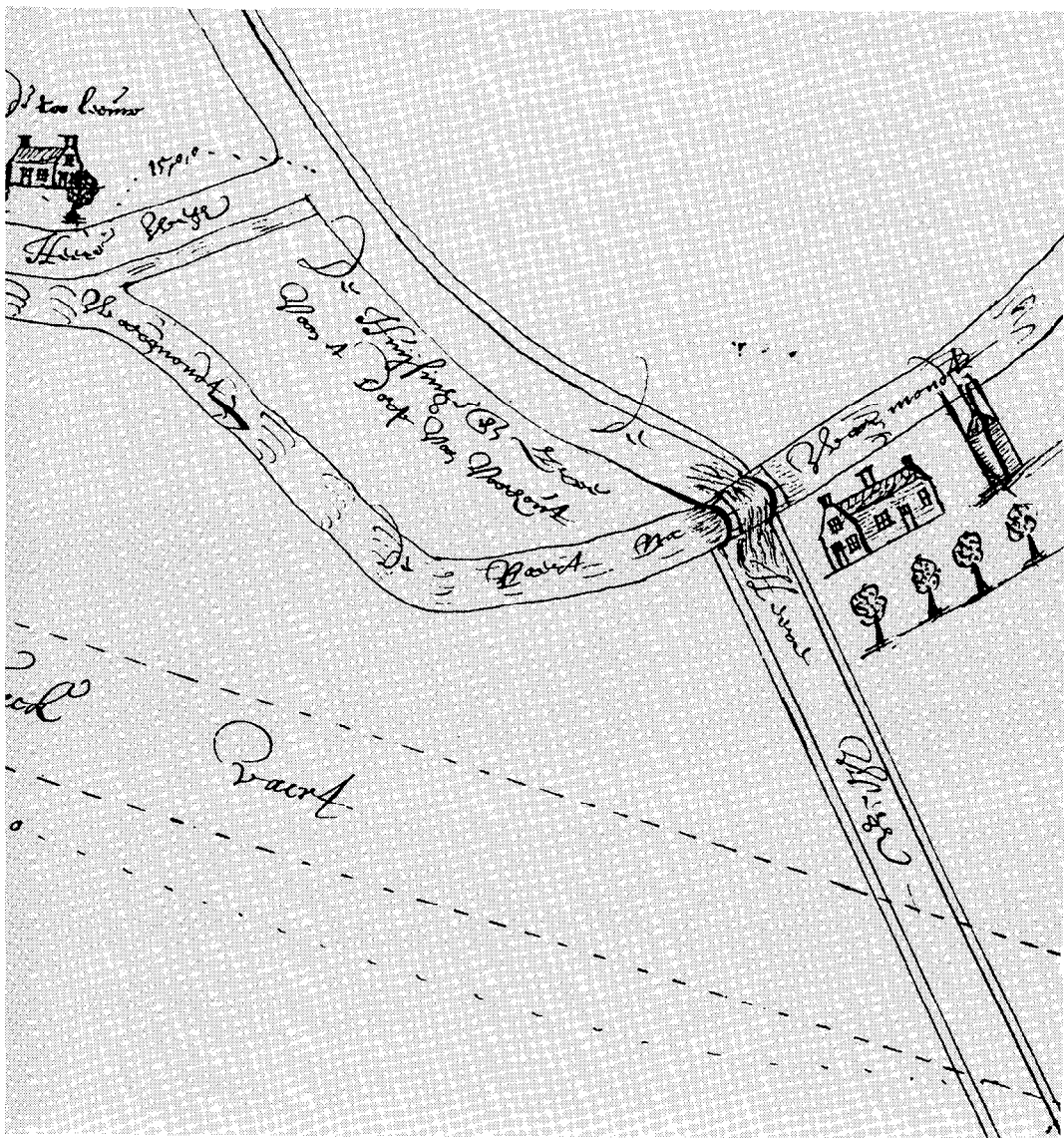
Begin 1963 ontvangt de gemeente Voorhout een schetsontwerp volgens de richtlijnen van de ANWB. De globale bouwsom schat men op drie ton. De kosten van het verleggen van kabels en leidingen zijn niet begroot.⁷³ De gemeenteraad stemt op de 23ste februari in met de vernieuwing. De breedte gaat nu van 6 naar gemiddeld 23 meter.

Alles loopt toch niet van een leien dakje. De kostenraming stijgt naar f 483.000,—. Als oorzaken noemt het ingenieursbureau: 1. wijziging van de fundering; een betonconstructie over i.p.v. tegen de bestaande landhoofden; 2. de noodzaak van een zwaardere fundering, gebleken uit het grondonderzoek; 3. de klinkerbestrating die vervangen is door een asfaltbetonweg op een grindzandasfaltfundering en 4. de stijging van het loon- en prijskosten-niveau. In de genoemde som ontbreekt het honorarium, de bureaunkosten en de kosten van kabelverlegging.⁷⁴ Alles bijeen is bijna zes ton nodig, waarvan GS 85% vergoeden. De raadsleden zijn het met het voorstel eens.⁷⁵ Desondanks is de gemeente niet tevreden; op 31 maart 1965 schrijft zij n.l. aan Gedeputeerde Staten dat de gemeente armlastig is en zij verzoekt GS de totale kosten voor haar rekening te nemen. Op langere termijn hoopten B en W de niet gedekte 15% te dekken uit de opbrengst en de exploitatie van een Esso-benzinepomp, bijna aan het eind van de Leidse Vaart. Hierop reageren GS met min of meer chantage. Voorhout ontvangt het volle bedrag wanneer zij afziet van het benzineverkoopspunt. Inmiddels is het *toch* geplaatste benzinstation al weer verdwenen.“

De hoogste inschrijver bij de openbare aanbesteding op 17 december 1965 is C. v.d. Wiel uit Noordwijk, de laagste is Kieberts Aannemers Mij uit Sassenheim met f 415.000,—. Aangezien Kiebert reeds eerder tot tevredenheid bruggen bouwde, wordt hem de klus gegund.” De datum van aanvang van het werk, onder het dagelijkse toezicht van J.H. ter Haar, is op 2 maart 1966. Voor f 1.770,— per maand is A. Korevaar ing. uit Amersfoort hoofdopzichter.

Situatie van de beide Nagelbruggen op 25 mei 1656. Links de *Knipbrug* (die moest verdwijnen), rechtsboven de (oude) *Nagelbrug* en rechtsonder de te bouwen *Nagelbrug* over de ontworpen *Haarlemmertrekvaart*. Tekening J. van Sonneveldt 1656. Coll. archief Noordwijk.

De Nagelbrug vanaf de Leidse kant. Foto E. van der Hoeven 1990.

De op 24 juni in werking gestelde verkeerslichten zijn volgens de rijkspolitie niet rechtsgeldig. Oranje brandt gelijk met rood en dat kan natuurlijk niet.⁷⁸

Nu de brug toch onder handen genomen is en de prijs van de brug f 68.000,- beneden de raming is, stelt de directeur van Gemeentewerken voor de weg van de Herenstraat, vanaf de voormalige melkfabriek, over ca. 60 meter aan te passen. Hij verzoekt deze kosten ten laste van de provincie te laten komen als meerwerk.⁷⁹ GS gaan accoord.

Eindelijk is het zover. Op 22 mei 1967, wanneer de Commissaris van de Koningin een werkbezoek aan Voorhout brengt, stelt hij tevens om 11.00 uur feestelijk de belangrijke brug aan de poort van Voorhout open voor het verkeer. Aan de scholen verzocht men de kinderen daarbij aanwezig te laten zijn, terwijl de bevolking uitgenodigd werd te vlaggen. De openingsplechtigheid vindt plaats met de oudste vervoermiddelen, de postkoets met herauten en schimmels, en de meest moderne amfibie-vaartuigen.“

Het omgevingsbeeld zal binnen enkele jaren nog drastischer veranderen. We zagen al dat de oude Nagelbrug in 1967 sneuvelde. En in 1970 sluit na

drie eeuwen café de Bonte Koe haar poorten. Een jaar later is de sloop een feit.⁸¹

De sfeer van de dorpsentree is verdwenen. Het oude rustieke bruggetje bij de Bonte Koe is voorgoed vervangen door een grote moderne brug. Het verkeer eist ook hier zijn tol.

NOTEN

Met vriendelijke dank aan de medewerkers van de gemeentesecretarie van Voorhout voor de bereidwillige medewerking en de gastvrijheid.

De auteur beschikt over verdere detailinformatie over de Haarlemmertrekvaart en de beide Nagelbruggen met hun omgeving.

Lijst van gebruikte afkortingen.

ARA	Algemeen Rijksarchief Den Haag
AvE	Abdij van Egmond
AVht	Archief Gemeente Voorhout
AvL	Abdij van Leeuwenhorst
GAL	Gemeentearchief Leiden
LJB	Leids Jaarboekje
OAN	Oud-Archief Noordwijk
OAR	Oud-Archief Rijnland
SA	Secretarie Archief

1. GAL. Bib. Leiden en Omg. Inv.nr. 88125*p, S.J. Fockema Andreae's brief aan W.J.J. Bijleveld dd 25-2-1952.

2. Joop Warmenhoven, *Een halve eeuw het dorpje Voorhout* (Voorhout 1988). Hoofdstuk 22.

Volgens Bergman had Voorhout oorspronkelijk de Molensloot als afwatering. Later noemde men deze sloot Maandagse en weer later Dinsdagse Wetering. De vroegere Leeuwering in Noordwijkerhout vernoemde men in de Maandagse Wetering. J.J. Bergman, "Donder en Blixem op Bergendaal" in: *LJB* 64 (1972) 136.

(Zelf ben ik deze vernoemingen niet tegengekomen.)

3. ARA. Archief Huis Offem. Inv.nr. 1215; door notaris Jan Bouchorst "uytgegeven voor copie van copie" op 23-8-1652.

OAN. Inv.nr.783.

GAL. Bib Leiden en Omg. Inv.nr. 88125p. Overdruk uit de *Noordwijkse Courant* door J. Kloos.

4. GAL. SA II. Inv.nr. 6780. Register A, Trekvaarten folio 20.

Profil van de Treckvaart, Treckpath.

Bib. Leiden en Omg. Inv.nr. 21758pl.

OAR. Inv.nr. 2743. Aantekeningen 12-6-1656.

5. OAN. Inv.nr. 788

6. *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, deel XXII, pag. 90.

7. A.M. Hulkenberg, *'t Seer Heerlijk Sassenheim en Voorhout* (1972) 62. Genoemd als schout van Rijsenburg in 1336: Dirc Naghel.

GAL. SA 1. Regest 617. Geryt Naghel op 18 mei 1449 genoemd als schout van Lisse.

8. J.J. Bergman, "Donder en Blixem op Bergendaal" in: *LJB* 64 (1972) 129.

9. ARA. AvL. Regest 71.

10. ARA. AvL. Regest 210.

11. ARA. AvL. Regest 277 dd 31-5-1391.

12. GAL. Archief Kloosters. Inv.nr. 1363 dd 31-12-1435. Inv.nr. 1365, regest 709 dd 7-7-1440. Regest 612 dd 8-1-1436.

GAL. Archief Kerken. Inv.nr. 793 dd 11-1-1449. Het charter vermeldt als datum: 7-1-1449.

ARA. AvL. Cart. 56v, regest 403 dd 28-12-1439.

OAR. Inv.nr. 14 fol 15c. Protocollen Bestuur dd (28-6)-1446.

13. ARA. AvL, Regest 83.

GAL. Huisarchief Warmond Inv.nr. 293.

14. Als noot 1.

15. *Gids voorleiden en omgeving 1905*, pag. 109.

Brug over de vaart bij Hageveld.

16. GAL. SA 11. Inv.nr. 6800 dd 6-9-1797; waarin een verwijzing naar register H, Trekvaarten fol. 107, april 1781. Inv.nr. 6789. Reg.

1, fo1.252. SA 111. Inv.nr. 5519 dd 169-1798.

17. Joop Warmenhoven, *Een halve eeuw het dorpje Voorhout*, pag. 29.

18. Met de huisnummering in de vorige eeuw werd aan de Leidsevaart begonnen.

Huisnummer 7 is Schoonoord. Op nummer 10, bij de ingang van het dorp woonde in 1839 Klaas Wassenburg, de in Hazerswoude geboren schoolmeester. Het is aannemelijk dat hij bij de school woonde en deze school direct over de brug gebouwd is. (Volkstelling 1839 fol. 4/34). Notulen B&W Voorhout 21-3-1923 nr. 7, punt 26. Idem 1641923 nr. 8, punt 1; 21-6-1923 nr. 12, punt 3 en 3 juli 1941.

19. Notulen B&W Voorhout 1-2-1923 nr. 4, punt 11 en 23-2-1923 nr. 6 punt 7.

20. Teixeira de Mattos, *Waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*, deel 1. (Den Haag 1906) 430.

21. AVht 1.811.112.2 dd 15-3-1967/GW 162.

22. ARA. Archief Huis Offem. Inv.nr. 1215.

Door notaris Jan Bouchorst op 17-11-1578. Een kopie dd 8-3-1623. Een kopie van een kopie dd 23-8-1652. De gemaakte afspraken worden door Jan van Heusden, baljuw en schout, Bartelmees en Jan Cornelisse, schepenen van Noordwijk, Claes Gangelofsse Vool, schout, Willem Pieterse en Claes Cornelisse, schepenen van Noordwijkerhout, Bartelmees Cornelisse en Willem Meeusse, ambachtsbewaarders en Borit Griecten Dammesse, schout van Voorhout, Philips Joostense en Cors Claese, ambachtsbewaarders, Mees Cornelisz en Pieter Wouter, schepenen in Voorhout op 23-1-1579 bevestigd.

23. OAN. Inv.nr. 789 dd 3-1-1582. Het betreft tevens het onderhoud van de Clinckenberger-

brugge.

24. OAN. Inv.nr. 783. OAR. Inv.nr. 225, fol. 90-91.

25. OAN. Inv.nr. 783.

26. Als noot 25.

27. Als noot 25.

28. Als noot 25 met twee concepten.

29. Als noot 24.

30. Notulen B&W Voorhout dd 1-2-1923 nr. 4, punt 11.

31. Idem dd 23-2-1923 nr. 6, punt 7 en 21-3-1923 nr. 7, punt 26.

32. Brief opzichter gemeentewerken 18-6-1941 nr. 131 en 6-8-1941 nr. 174. Opgave P.H. Vester dd 19-7-1941: noordgevel f 72,86; oostvleugel idem; zuidvleugel f 349,16. Totaal f 494,88.

33. Brief van P.H. Vester dd 19-7-1943. Idem W.D.Th. van Werkhoven, juli 1943. Notulen B&W van 22-7-1943. Gunning: brief 247-1943 nr. 491.

34. Voorstel directeur GW 142-1967. Opdracht GW 15-3-1967 nr. 162.

35. Annie Versprille, "De Haarlemmertrekvaart 300 jaar" in: *LJB* 50 (1958) 114126. GAL. SA 11. Inv.nr. 2402. S.J. Fockema Andrae, "De trekvaart Haarlem-Leiden 300 jaar". Overdruk van *Jaarboek Haarlem*. GAL. Bib. Leiden en Omg. Inv.nr. 21770/4.

36. Annie Versprille, als noot 35. GAL. Bib. Leiden en Omg. Inv.nr. 62544. Panorama 1957, 4e jaargang nr. 44 dd 2-11-1957, pag. 2425.

37. Dit is niet de definitieve lijst met bruggen. Onder nummer 6 staat de Nagelbrugge en op 7 de Knipbrug. Bij de aanbesteding van april 1657 zijn er nog maar 14 bruggen. GAL. SA 11. Inv.nr. 6780.

38. GAL. SA 11. Inv.nr. 6808. Hoofdstuk VIII. De aanneemsom is 23 Carolus gulden de roede. De brug is gesitueerd tussen de paalnummers 16 en 17 en het stuk is 100 roeden lang.

39. OAR. Inv.nr. 2743. GAL. SA 11. Inv.nr. 6780. Register A, Trekvaarten, folio's 176v en 177v dd 161-1657. Op 1 maart 1657: Uytpraak van Dijkgraaff en Hoogheemraden van

Rijnland op de interessen en waardicheeden der landen geemployeert tot het maken van de Trekweg tusschen de steeden Haerlem en Leyden.

nr. 97 Over de Voorhouter Heerwech sal werden gelegd een bequame brug.

nr. 104 De Knipbrugge ende de Lijtwech. "Het versouck van den schout en ambachtsbewaerders van Voorhout om een brugge over de vaert in plaetse van de Knipbrugge wert als ongerijmdt aff geslaegen"

GAL. SA 11. Inv.nr. 6799. Notulen, notities en aantekeningen 1795-1811.

40. GAL. Bibl. Leiden en Omg. nr. 21759pl. Onder nr. 8 de brug in de Voorhouter Heerwech "sonder steene wulfsel".

41. GAL. Archief van Jaagpaden en Trekvaarten. Inv.nr. 99, folio 24v. SA 11. Invnr. 1393. Verhuringen en bestedingen dd 25-41657, folio 101v e.v.

42. GAL. SA 11. Inv.nr. 6800. Onderzoek B. van Rees naar verbetering opbrengst van de tolhekken in de Trekweg dd 6-9-1797. Invnr. 6789 en SA 111. Inv.nr. 5519. SA na 1929. Afd. Financiën. Dossier 1932/206/nr. 12f dd 10-1-1935.

43. GAL. Archief van Jaagpaden en Trekvaarten. Inv.nr. 109.

44. GAL. SA 11. Inv.nr. 6800. Archief van Jaagpaden en Trekvaarten. Inv.nr. 143.

45. GAL. Archief van Jaagpaden en Trekvaarten. Inv.nr. 143.

46. GAL. SAII. Invnr. 6792. Register M. Haarlemsche Trekvaart.

47. GAL. SA 111. Inv.nr. 778. Notulen B&W, 3e deel 1817, folio 32v-33, vergadering van 9-10-1817.

48. GAL. SA 11. Invnr. 6792. SA 111. Inv.nr. 5187, nr. 22 met bestektekening.

49. GAL. Archief van Jaagpaden en Trekvaarten. Inv.nr. 111. Rekening en verantwoording anno 1817 folio 5.

50. GAL. Bib. Leiden en Omg. nr. 21764. Bestekken Haarlemmertrekvaart 18641900. Deze bestekken hebben betrekking op het onderhoud van het Leidse deel van de vaart. Dienst 1864, nr. 15-43, besteding dd 25-7-

1864. Totaal f 3.783,-.

51. GAL. Bib. Leiden en Omg. nr. 15172. Handelingen gemeenteraad 1870. Nummer 5, pag. 2-3 dd 7-4-1870; nummer 6, pag. 2 dd 23-4-1870; nummer 9, pag. 1 dd 4-6-1870. Ingekomen stuk nr. 108 dd 12-6-1872. Archief van Jaagpaden en trekvaarten. Invnr. 90. Register R.

52. Uitvoering hiervan vond eerst plaats in de zomer van 1908, aldus het *Leidsch Dagblad* van 28-1-1909.

53. GAL. Bib. Leiden en Omg. nr. 15172. IS. nr. 12 dd 11-1-1909.

54. Idem. Raadsvergadering 21-1-1909, pag. 5.

55. *Leidsch Dagblad* 28-1-1909.

56. GAL. Bib. Leiden en Omg. nr. 15172. Handelingen. Vergadering 4-2-1909; pag. 14.

57. Idem. Raadsvergadering dd 13-5-1909, pag. 66 en goedgekeurd door GS. Raadsvergadering dd 3-6-1909, pag. 69. IS. nr. 124 dd 5-5-1909. Prentverzameling nr. 87026/1 en 2.

Bib. Leiden en Omg. nr. 22049pf.

58. Idem. Raadsvergadering 13-10-1910, pag. 157-158.

59. Idem. Raadsvergadering 19-12-1912, pag. 275-276.

60. Idem. IS. nr. 40 dd 3-2-1913.

61. Idem. Raadsvergadering dd 6-2-1913, pag. 1415. Prentverz. nr. 87027. Bib. Leiden en Omg. nr. 22048pf. Bestek dienst 1913.

62. Idem. IS. nr. 233 dd 30-10-1930.

63. Prov. Bestuur ZH. B nr. 10925/32 (3e afd) GS nr. 133; B. nr. 8622 (1e afd) GS nr. 27.

GAL. SA na 1929, afd. Financiën. Dossier 1930/334 nr. 10.

64. GAL. SA na 1929, afd. Financiën. Dossier 1930/334 en 469. Dossier 1932/206 en 1940/96.

65. Archief Voorhout III/20 en 1.811.111 dd 18-4-1942 nr. 119.

66. Alle verdere informatie (1942-1984) komt uit het gemeentearchief van Voorhout onder de nummers 1.811.112.1 en 2. Nagelbrug dd 23-5-1942 en 10-6-1942.

67. Prov. Bestuur ZH. nr. 20265. GS nr. 41 dd 31-7 en 20-8-1946. Ook rapport hoofd-
ingieur Prov. Waterstaat ZH 17-7-1946 nr. 7777.

68. Brief van Voorhout dd 14-11-1949 nr. 806/2559.
69. Brief 572 GW dd 16-11-1960 aan de ANWB met het verzoek om advies voor voorzieningen bij de Nagelbrug.
70. ANWB dd 13-12-1960. Bestektekening 2136. Ingekomen 15-12-1960 nr. 4283.
71. Voorhout 243-1961 nr. 202GW. B&W gaan accoord. Zij zenden de tekening door aan de heer Brouwer en verzoeken een bespreking op 28 maart.
72. Raadsbesluit 1962 nr. 6 dd 8 juni.
73. Brief dd 21-1-1963. Ingekomen 23-1-1963 nr. 185.
74. Brief van Ing. Bureau Dwars Hederik en Verhey dd 1-5-1964 nr. b3418. Deze plannen gaan 11-6-1964 nr. 1909 naar GS.
75. Raadsbesluit 1964 nr. 142 dd 6 november. GS 9-12-1964 nr. 18659 le afd. GS669.
76. Verzoek B&W 31-3-1965 nr. 4041. Antwoord 17-11-1965 GS nr. 474.
77. 5 januari 1966 (Dossier 2-1001-11). Brief dd 21-2-1966.
78. Brief dd 9-6-1966 nr. 1925.
79. Brief dd 2-12-1966 nr. 4w568/20-12-1966 (602GW). Bestektekening 2.1001.11.38.
80. De eerste oplevering vond op 21 juni 1967 plaats en men constateerde o.a. het volgende: het ontbreken van tegelaansluitingen bij de waterafsluiters; de dilatatievoeg (uitzetvoeg) bij de keermuur moest nog gedicht worden en tal van andere kleine zaken. Op 21 december vond de eindoplevering plaats en kon de rekening opgemaakt worden. De totale kosten bedroegen f 499.430,-.
81. *Nieuwe Leidse Courant* 13-1-1970. *Leidse Courant* 31-1, 30-6, 15-7 en 19/20-10-1971. De actie om de Bonte Koe te behouden mislukt.

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

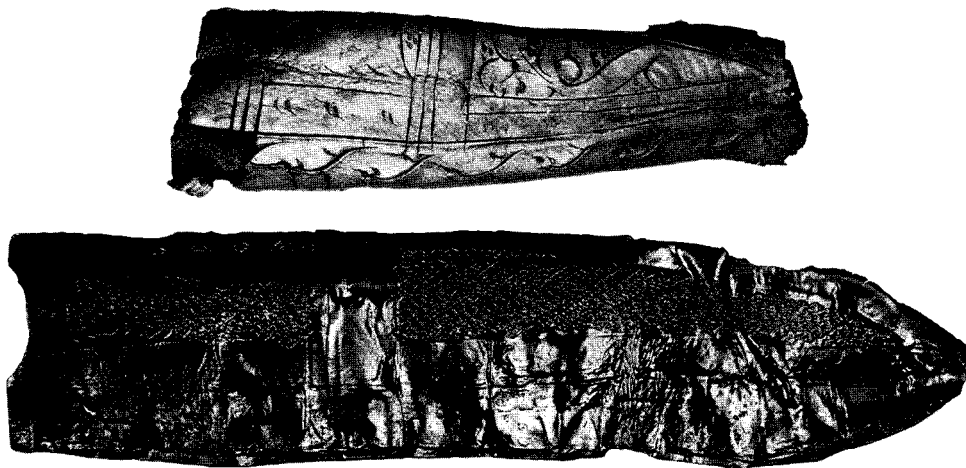
H. Suurmond-van Leeuwen

Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1988/1989

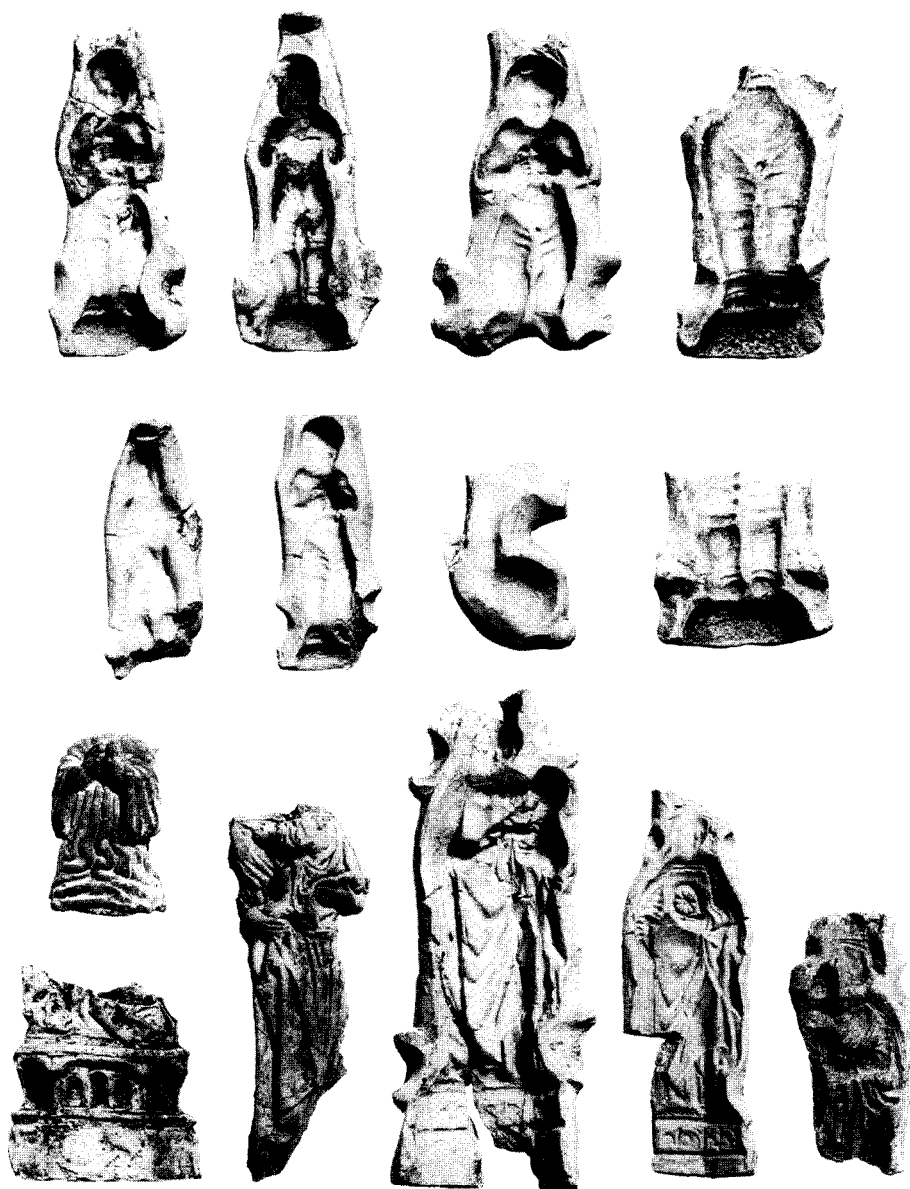
Aan het einde van dit jaar verscheen een dubbelnummer van *Bodemonderzoek in Leiden* (BoL) te weten aflevering 11/12. Dit ruim 200 pagina's tellende verslag bevatte naast het gebruikelijke jaaroverzicht enige artikelen van meer-jarig onderzoek.

Leer uit de Marktenroute

Tijdens rioleringswerkzaamheden in 1979 en 1980 kon in het traject Boter-, Vis-, Aal- en Boommarkt een grote hoeveelheid grond op bodemvondsten worden doorzocht.

Enige versierde messcheden, gevonden Aalmarkt en omgeving, begin 14de eeuw. Foto's F. Gijbels (IPP).

Indertijd is daar reeds het een en ander over gepubliceerd (BoL 1979/1980). Vooral in de omgeving van de Aalmarkt werd een grote hoeveelheid leer aangetroffen. Uitzonderlijk waren hierbij de zwaard- en messcheden uit de 13de en 14de eeuw.

Dr. C. van Driel-Murray van het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam besteedde veel tijd aan het onderzoek hiervan. Het resultaat werd een 50 pagina's groot artikel. Het is de eerste grote publikatie hierover in Nederland. De catalogus bevat ruim 80 zwaardscheden en 40 messcheden en is voorzien van tientallen tekeningen en foto's. Ook wordt ingegaan op de vorm en datering van 13de- en 14de-eeuwse zwaarden en de bevestigingstechnieken van de scheden.

Pijpaarden beeldjes (I)

In 1986 werd door het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden een groot aantal pijpaarden beeldjes en mallen aangekocht.

Van de collectie wordt vermeld dat zij uit Leidse bodem afkomstig is. Drs. M. Kleyterp beschrijft de gehele collectie (totaal ruim 100 vondstnummers). Het artikel is verlucht met afbeeldingen van beeldjes, mallen en hiervan nieuw vervaardigde afdrukken.

Pijpaarden beeldjes (II)

Door de sectie Oudheidkundig Bodemonderzoek van de Gemeente Leiden is in de afgelopen jaren een veertigtal (voornamelijk fragmenten) van pijpaarden beeldjes uit Leidse beerputten geborgen. Drs. E.V. Henry-Buitenhuis beschrijft deze voorwerpen en gaat nader in op de kunsthistorische en iconografische aspecten van de beeldjes. Het bleek dat geen van deze voorwerpen overeenkomst toonde met die uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden. Een tiental foto's verfraait het artikel.

*Nogmaals **Stenevelt** en Coebel*

In de archeologische kroniek van het *Leids Jaarboekje* 1990 staat op blz. 211 dat uit historische bron bekend is dat er een middeleeuws kasteel St(i) enevelt bij de twisten in 1420 werd verwoest. Dit gegeven is thans achterhaald!

Collectie pijpaarden beeldjes en mallen, midden 15de eeuw. Coll. Rijksmuseum van Oudheden. Foto P.J. Bomhof en A. de Kemp.

Fragment van een beeldje van Maria met kind en mal van een Christuskind met duif; Coll. Rijksmuseum van Oudheden. Foto's P.J. Bomhof en A. de Kemp.

In *Bodemonderzoek in Leiden 1988/89* is een bijdrage opgenomen van de Leidse Gemeentearchivaris mr. Th.N. Schelhaas. Na een grondige studie komt hij tot de conclusie dat er geen middeleeuws kasteel is geweest. De 17de-eeuwse bewoners van het Huis Stenevelt hebben als eersten van een kasteel gerept, mogelijk om hun bezit meer aanzien te geven. Het eerste Huis Stenevelt zal niet eerder dan in het begin van de 16de eeuw zijn gebouwd.

Als bijlage bij het artikel is de genealogie van de bewoners van de "Hofstede" Stenevelt opgenomen.

Tenslotte worden de funderingsresten door ir. L. Barendregt en H. Suurmond-van Leeuwen besproken en geeft drs. P. Bitter een overzicht van de bodemvondsten.

Het jaarverslag bevat voorts een eindrapportage van de opgraving van het "kasteel Coebel" door drs. P. Bitter alsmede een historisch onderzoek naar de geschiedenis van dit kasteel onder de titel "Het Kasteel Coebel alias Waddinxvliet" waarin als vroegste vermelding het jaar 1544 wordt genoemd. De familie Coebel van der Loo en de processen die Dirk Coebel tegen de stad Leiden voerde worden in deze bijdrage van drs. I. Nuyten en P.J.M. de Baar eveneens belicht.

Een bijdrage over 10 jaar glasvondsten door drs. E.V. Henry-Buitenhuis en twee technische rapportages respectievelijk over de restauratie van de Nieuwsteegbrug en de vestingwerken ter hoogte van de Oude Hoogewoertsepoort door ir. L. Barendregt besluiten de rij.

Bodemonderzoek in 1990

Grootschalig grondverzet vond in het afgelopen jaar niet plaats. Het bodemonderzoek beperkte zich daarom tot het doen van vele kleine (re) waarnemingen. Alle onderzoeken werden verricht door drs. M. Smit, middeleeuws archeoloog van de Directie Civiele Werken Leiden.

Het Eysingahuis. Rijnsburgerweg 100

Het Eysingahuis werd in 1927 gebouwd op het terrein van het voormalige klooster Marienpoel. Reeds tijdens de bouw werden delen van de fundering van het klooster of bijgebouwen aangetroffen en ingemeten.'

Prof. Eysinga liet de gevonden kloostermoppen in zijn terras verwerken. Dit voorjaar werd het pand gesloopt ten behoeve van de bouw van enige

villa's. Tijdens deze werkzaamheden is gelet op mogelijke resten van Marienpoel. Hiervan werd geen spoor gevonden. Extra graafwerkzaamheden werden hiervoor niet verricht.

De Pottenbakkersgang aan de Minnebroedersgracht

De naam Pottenbakkersgang deed vermoeden dat hier ooit een pottenbakker werkzaam was geweest. Derhalve werd bij de sloop van het pand Minnebroedersgracht/Pottenbakkersgang een onderzoek verricht naar eventueel afval van een pottenbakker.

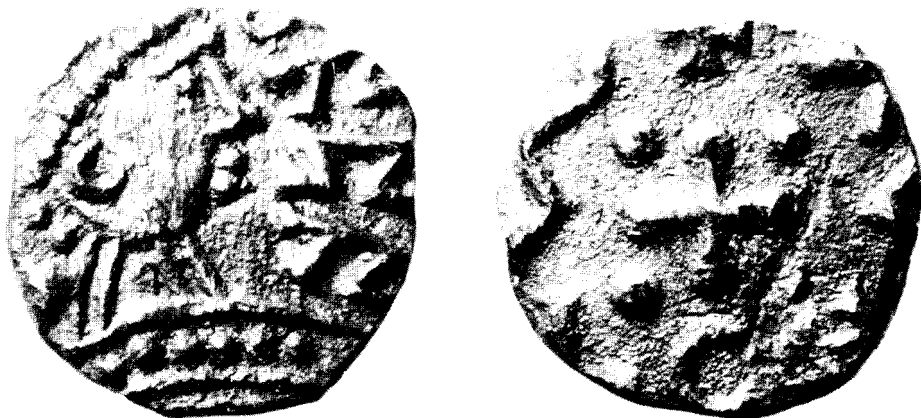
Op het terrein werd een kleine kuil gevonden met scherven van misbaksels. Het materiaal, tweede helft 16de / eerste helft 17de-eeuws rood aardewerk, was door een misbrand geheel oversinterd, vervormd dan wel gebarsten.

Met enige moeite konden enkele voorwerpen zoals borden, kommetjes en kookpotten worden gereconstrueerd. De hoeveelheid scherven was niet groot maar een aantal vormen kan nu in ieder geval als duidelijk van Leidse makelij worden beschreven.

Ook werden "biscuit"scherven verzameld. Het betreft hier rood aardewerk dat de eerste "brand" niet had overleefd en reeds voordat het (lood)glazuur kon worden aangebracht gebarsten en vervormd was. De vorm van deze kommen en/of bakken kon niet worden gereconstrueerd.

Het terrein bevindt zich in de huidige wijk Noord-Rijnevest, een gebied dat officieel in 1659 bij de stad werd getrokken. Sedert het einde van de 16de eeuw was er echter reeds een klein gebied ten zuiden van de haven bebouwd, de zogenaamde Voorstad op de Waard. Volgens gegevens uit 1604 is het terrein dan verkaveld in de vele kleine percelen die tot op heden weinig verandering hebben ondergaan. Aan de Minnebroedersgracht, het vroegere Slootgen Gods, woont dan in het derde huis vanaf de Zuidsingel de pottenbakker Pieter Willemsz. Naast zijn buurman loopt de poort van Jan Corsz. (pottenbakker). De naam Pottenbakkerspoort of -gang komt pas omstreeks 1620 in zwang. De pottenbakker is tegen 1635 ter plaatse verdwenen."

Alhoewel er geen restanten van een oven zijn gevonden, lijkt het gezien bovenstaande gegevens redelijk een relatie aan te nemen tussen de misbaksels en de pottenbakker Willemsz. Het materiaal kan dus wat nauwkeuriger gedateerd worden namelijk tussen circa 1600 en 1635 en de naam van de pottenbakker Pieter Willemsz. kan hieraan gekoppeld worden.

Vroegmiddeleeuwse sceatta, gevonden bij de kruising Plesmanlaan-Rijksweg 44. Foto 's Kon. Penningkabinet.

Havenkade / hoek Kijfgracht

Bij rioleringswerkzaamheden achter de nieuwbouw aan de Havenkade, waar voorheen de bouwmaterialenhandel Van Dijk was gevestigd, kwamen zware stukken van een gemetselde fundering te voorschijn.

De hoop dat hier eindelijk delen van het in 1420 verwoeste kasteel Uyttenwaerde waren gevonden werd helaas niet bewaarheid. Na onderzoek bleken deze resten van recenter datum te zijn en zullen deel hebben uitgemaakt van een van de vele scheepsmakerijen die daar eeuwenlang gevestigd zijn geweest.

Rijksweg 44 / Plesmanlaan

Vlak voor de Kerstdagen werden bij werkzaamheden langs Rijksweg 44 aan het einde van de Plesmanlaan door de heer J. Valstar uit Rijnsburg met behulp van een metaaldetector twee munten gevonden.

Het Koninklijk Penningkabinet determineerde deze als een sceatta (Continental Runentype) en een Frankische Denarius, te dateren omstreeks 700 na Chr. Dit was aanleiding om ter plaatse nogmaals te gaan kijken.

Er werd een kleine grondverkleuring aangetroffen waaruit scherven uit

de 6de en 7de eeuw na Chr. (het zgn. Merovingisch aardewerk) gevonden werden. Ook werd een kleine hoeveelheid dierlijk afval zoals botten en visresten verzameld. Het onderzoek zal worden voortgezet.

NOTEN

1. A. Bicker Caarten, "De Leidsche Monumenten", in: *Leids Jaarboekje* 38 (1946) 197-199.
2. Vriendelijke mededeling P.J.M. de Baar.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen in het stadsbeeld in 1990

door

E.J. Veldhuyzen

In 1990 ging het renoveren en restaureren van een aantal beschermde monumenten en beeldbepalende panden op dezelfde voet door als in de voorgaande jaren.

In het oudste deel van de binnenstad, de "Pieterswijk", werden van *Breestraat 111*, in het achterhuis, de binnenmuren gesloopt om de winkelruimte te vergroten. Een monumentaal plafond was daar nog in aanwezig.

De grote monumentale Jugendstilgevel van *Breestraat 146* (het vroegere pand van Hasselman & Pander) werd geheel gerestaureerd en in passende kleuren geschilderd. De sierlijk gebogen lijnen van de raampartij en de gootlijst, kenmerkend voor deze stijl, komen nu prachtig uit.

In de trottoirs van de *Breestraut* werden over de volle lengte blindegeleide-stroken gelegd. Jammer is het dat er geen aandacht is besteed aan de esthetica, waardoor het patroon van de bestrate trottoirs een onharmonisch en daardoor onaantrekkelijk gezicht in deze toch wel monumentale straat te zien geeft.

Van *Houtstraat 5* werd de gehele achtergevel gesloopt en door een gevel met een nieuwe raamindeling vervangen, terwijl het pand inwendig werd verbouwd.

In *Kloksteeg 2*, een aardig monumentaal pandje, werd op de verdieping een binnenmuur gesloopt, waardoor de kleine voor- en achterkamer tot een ruim woonvertrek werden aaneengesmeed.

Bijna aan het einde van de *Langebrug* werd ter hoogte van de nummers 97 t/m 105 een nieuw woongebouw opgericht. In deze nieuwbouw is een poortdoorgang opgenomen die toegang geeft tot de "Gekroonde Liefdepoort" (een oude naam voor een nieuw binnenterrein, waaraan ook nieuwe woningen zijn gebouwd). Er is een aantrekkelijk plantsoentje aangelegd,

Gerestaureerde Jugendstilgevel met aanpassingen op de begane grond van Breestraat 146. Foto D.J. Noordam 1991.

waaraan het monumentale pand van de voormalige Bank van Lening bijzonder goed uitkomt. Als men doorloopt komt men vanzelf in het reeds eerder gerestaureerde Pieter Gerrits van der Speckhofje.

Bij *Nieuwsteeg 1* kwam de tweede fase van de renovatie gereed. Dit tweede deel hield in: het in goede staat brengen van de verdiepingen en van een deel van de begane grond.

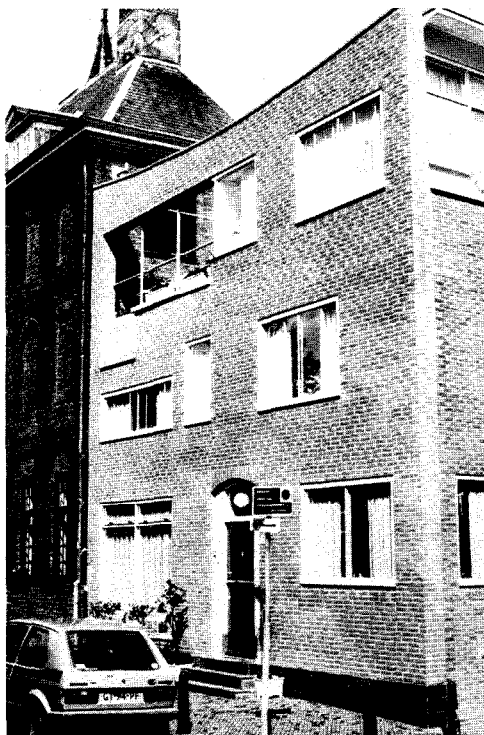
Papengracht 13-15 (het voormalige Hôpital Wallon) werd weer gescheiden van Rapenburg 12 en inwendig verbouwd ten behoeve van kamerbewoning.

Bij *Papengracht 26* werd de stoep vernieuwd.

Op de hoek van het *Pieterskerkhof* en de *Muskadelsteeg* werd een nieuw woonhuis opgetrokken, waarover de meningen, omtrent het wel of niet passend zijn in de omgeving, verdeeld zijn.

Rapenburg 52 werd inwendig verbouwd ten behoeve van studentenbewoning.

Nieuwbouw op de hoek van het Pieterskerkhof en de Muskadelsteeg. Foto D.J. Noordam 1991.

Bij *Rapenburg 58*, een pand op de hoek van de Kloksteeg, werd de stoep voor het huis gerestaureerd. Een dergelijk element geeft cachet aan het pand.

Rapenburg 76 was aan de buitenzijde al gerestaureerd. Nu kwam ook de inwendige restauratie gereed.

In dit jaar werd ook de 19de-eeuwse *Nieuwsteegbrug* over het Rapenburg gerestaureerd. Fraai zijn de gietijzeren overspanningen en karakteristiek zijn de leuningen van deze brug (ontwerp van de stadsarchitect J.W. Schaap).

In de zijvleugel van *Steenschuur 21* (het voormalige gebouw van het "Nut van het Algemeen") werd aan de Langebrugzijde een aantal raamkozijnen op de begane grond verlaagd. De detaillering van de ramen is minder geslaagd te noemen dan die van de oude bestaande ramen op de verdieping.

In de "Pancraswijken" werd *Groenesteeg 29*, een pandje met een winkelpui uit de beginjaren van deze eeuw, gerenoveerd.

Gevels Herengracht 1 08-114. Foto D.J. Noordam 1991.

Op de verdiepingen van *Herengracht 78* werden bij de renovatie twee appartementen gecreëerd. De renovatie op de begane grond moet nog geschieden.

In het laatste stuk van de *Herengracht* werd een viertal voormalige bedrijfspanden weer gerenoveerd tot hun oorspronkelijke bestemming: woonhuizen. Die panden werden tot een aantal appartementen heringedeeld. De ingang van sommige is in de Vestestraat. Door de restauratie van de vier gevels, die uit verschillende perioden stammen, is een aantrekkelijk geheel ontstaan. Het betreft: *Herengracht 108*, een woonhuis met een gevelde tuitgevel, *Herengracht 110*, een woonhuis met een bakstenen klokgevel, *Herengracht 112*, een woonhuis met een lijstgevel uit de periode rond de laatste eeuwwisseling, en *Herengracht 114*, een woonhuis met een 19de-eeuwse lijstgevel.

Hooglandse Kerkgracht 32, een monumentaal pand met T-vensters op de verdieping en empire vensters (fraai is de gesneden koordversiering op de middenstijl van deze ramen) en een bewerkte voordeur met meerdere panelen op de begane grond, werd geheel gerenoveerd.

Hooglandse Kerkkoorsteeg 2, werd gerenoveerd, waarbij de winkelpui vervangen werd door een nieuwe gemetselde onderpui met raamkozijnen en een deurkozijn.

Hooigracht 18, een in het verleden tot bedrijfspand omgebouwd woonhuis, werd ten behoeve van nieuwe bedrijven inwendig verbouwd.

Bij *Hooigracht 41* is de waardevolle winkelpui, waarvan de bovenlijst geheel was verdwenen, weer gecompleteerd. Jammer is het, dat de winkelpui niet in de goede kleuren groen en rood zijn geschilderd. De pui zou dan nog veel meer tot zijn recht zijn gekomen.

Van *Nieuwe Rijn 42* werd de begane grond verbouwd ten behoeve van winkelruimte, terwijl aan de voorgevel de onderpui werd gewijzigd. De monumentale onderdelen van de onderpui (kozijnstijlen en metselwerk) werden gespaard.

Nieuwstraat 17-19, twee tot één verheelde panden, werden geheel gerenoveerd, waarbij de begane grond tot winkelruimte werd ingericht. Ten behoeve daarvan werden de raamkozijnen aan de voorgevel naar onder verlengd tot vloerniveau.

Uiterstegracht 183, een klein pandje op de hoek van de Molenwerfsteeg, werd van pakhuysje weer tot woonhuis gerenoveerd.

Vestestraat 55a t/m e, voormalige bedrijfsruimten, werden geheel tot woningen omgebouwd.

Vestestraat 55g, een voormalig bedrijfsgebouwtje met een gepleisterde gevel uit het begin van deze eeuw, kreeg eveneens een woonbestemming.

Ook *Vestestraat 57*, een tot pakhuis ingericht pand, werd weer tot een dubbel woonhuis gerenoveerd.

De renovatie van de drie bovengenoemde panden draagt zeer wel bij tot een woonklimaatverbetering van de buurt.

In het "Marendorp" kreeg, naar de huidige modetrend, *Haarlemmerstraat 156* een blokachtige luifel. Zo langzamerhand is hier aan de gevels van een rijtje winkels (de nummers 146-158) een aaneenschakeling van deze lelijke, grove luifels ontstaan.

Lange Mare 50, een tamelijk groot woonhuis naast de Marekerk, werd geheel gerestaureerd. De vensters hebben hier een 19de-eeuwse ruitverdeling.

Oude Rijn 100 en 102, twee vervallen woonhuizen aan een rustig grachtje, werden geheel gerestaureerd en voor bewoning naar de huidige wooneisen geschikt gemaakt.

Oude Vest 113 werd gerestaureerd, zowel inwendig (tuinkamer), als uitwendig (daken). De voorgevel werd hierbij in een paarsrode kleur geschilderd.

Clusiustuin aan de Vijfde Binnenvestgracht. Foto D.J. Noordam 1991

In de “Camp” heeft *Haarlemmerstraat* 47 een zogenaamde casco-restauratie ondergaan, dat wil zeggen de kappen, gevels, vloeren en kozijnen zijn hersteld.

Haarlemmerstraat 48 onderging eveneens een casco-restauratie.

Haarlemmerstraat 81 kreeg een nieuwe kap op het achterhuis. Aan de straat-zijde werd een nieuwe aangepaste winkelpui aangebracht.

Oude Vest 5, een voormalig pakhuis met een gepleisterde gevel werd gerenoveerd en voor bewoning geschikt gemaakt, waarbij de gevel werd ontleisterd en weinig fraai gevoegd.

In de “Academiewijk” is aan de Vijfde *Binnenvestgracht* de *Clusiustuin* gerestaureerd, waarbij in het midden een aardig prieel als aandachttrekkend middelpunt staat, dat is gereconstrueerd naar oude tekeningen.

Aan het *Noordeinde* werd de voormalige Witte Poortkazerne ingrijpend gerestaureerd en ingericht voor een nieuwe bestemming: huisvesting voor

verschillende kleinere kantoren. Aan de zijde van het Rembrandtpark is duidelijk te zien hoe de buitenmuur gebouwd is op de voormalige stadsmuur.

Noordeinde 25, op de hoek van de Varkensmarkt, kreeg aan de zijgevel tussen de kappen van het voor- en het achterhuis een merkwaardige, weinig harmoniserende dakopbouw in gele kleuren.

Noordeinde 37 werd geheel gerenoveerd. De bovengevel met zijn T-venster schittert weer aan de straat, vooral vanwege de warme rode kleur, waarmee het muurwerk is geschilderd. De ondergevel werd gereconstrueerd naar oude foto's, door de vrij grove vooroorlogse winkelpui te vervangen door een nieuwe indeling van deur- en raamkozijnen.

Rapenburg 39 werd inwendig een weinig verbouwd ten behoeve van geldautomaten, terwijl de niet oorspronkelijke zesdelige voordeur werd vervangen door een paneeldeur met (merkwaardigerwijs) glas in de bovenpanelen.

Bij *Rapenburg 127*, een statig pand met grote vensters en een mooi gesneden dubbele deur, werd de gevel gerestaureerd. Inwendig is het pand verbouwd.

Vliet 9, een interessant pand aan het karaktervolle grachtje, werd geheel gerestaureerd.

In "Levendaal-West" werd *Hoefstraat 16* gerestaureerd, waarbij de bakstenen klokgevel met zijn negenruits vensters in een betere verhouding werd gefatsoeneerd.

Op de, lange tijd opengelegen, plek in de *Molensteeg* (nummers 15 t/m 21) verrees een nieuwe serie woningen in witte steen. Hiermee werd de gevelwand weer gesloten en is een stukje stadsgezicht gecompleteerd.

Molensteeg 23, een sterk vervallen woonhuisje, kwam na een ingrijpend herstel gereed en is nu weer een aardige verschijning in deze rustige straat.

Op het pand *St. Jakobsgracht 4* werd een moderne dakopbouw geplaatst. Kijkend naar de opeenvolgende daken van de naastgelegen panden links en rechts, valt deze moderne toevoeging wel uit de toon.

In de wijk "Noordvest" werd bij *Houtmarkt 9*, een eenvoudig woonhuis met een gepleisterde gevel, de kap gerestaureerd.

Aan de *Langegracht*, nummers 93 t/m 107, werd een nieuw woningencomplex gebouwd. Door de blokkedoos-achtige vorm en de vlakke gevelbehandeling vormt dit complex een eentonig beeld in de voormalige grachtenwand.

Aan de *Klokpoort 3 t/m 53* verrees een nieuw gebouwencomplex met winkels op de begane grond. Het geheel ziet er levendig uit en is een behoorlijke verbetering van het stadsbeeld ter plaatse.

Vliet 9 na de restauratie. Foto D.J. Noordam 1991.

Van Nieuwe *Mare 21* werd de 19de-eeuwse voorgevel opnieuw gepleisterd. De moderne dakkapel werd vervangen door een nieuwe, passend in de stijl van het huis, voorzien van een fronton en wangstukken. Inwendig werd het pand opgeknapt.

In de Lakenhal aan de *Oude Singel 32* werd ten behoeve van de museum-bezoekers en het personeel op een klein voormalig binnenplaatsje een lift gebouwd.

In “Zijloord” (de oude benaming voor de 17de-eeuwse uitbreiding bij de Zijlpoort) kwam de herbouw in oude vorm van het achterhuis van *Haven 23* tot stand, waardoor een zeer langdurige bouwvallige situatie werd opgeheven.

In “Noord-Rijnevest” werd aan de *Havenkade 6-7* een groot woningencomplex (Touwslagersgang) gebouwd, dat een aardig beeld geeft aan het water, maar dat in schril contrast staat met de bebouwing aan de Kijfgracht. Staande op de Kijfgracht blijken de woningen van deze gracht totaal weggedrukt te worden door de overheersende witte nieuwbouw aan de Havenkade.

In “Zuid-Rijnevest” (de laatste 17de-eeuwse stadsuitbreiding tussen de Nieuwe Rijn en de Zoeterwoudse Singel) kwam bij *Hogewoerd 125* het herstellen van de kap gereed.

Het voormalige fabriekscomplex *Hogewoerd 137-151* (Van Wijk-Dekens) werd geheel omgebouwd. Alleen de gevels bleven staan en vormen thans het omhulsel van complete nieuwbouw.

Na de inwendige renovatie is nu ook de kap-restauratie van het hoekpandje *Kraaierstraat 2 / Vierde Binnenvestgracht 43* klaar gekomen.

Levendaal 159, een pand met een kapgevel, werd op de verdieping gerenoveerd, terwijl de achtergevel werd vernieuwd.

RUIM 50 JAAR

MARTWIJK

**UITGEBREIDE
SORTERING**

**GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS**

*

**WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES**

*

**GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN**

**GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS**

*

**ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR**

*

**VAKKUNDIGE
VOORLICHTING**

*

**GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE**

**LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR**

*

**DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN**

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN - NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 071-126627

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRTE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 LEIDEN
TEL. 071-222919

Pasteur Reizen

Verhuur van luxe touringcars van 30 t/m 84 personen voor elk vervoer in binnen- en buitenland tegen zeer aantrekkelijke prijzen.

Schoolreizen, excursies, studiereizen en uitstapjes voor bejaarden zijn bij ons in deskundige handen.

Geheel vrijblijvend geven wij u gaarne offerte voor elk gewenst vervoer.

Vraag ons dagtochtenboekje, het gehele jaar door bieden wij een zeer gevarieerd programma.

Stationsweg 108 Tel. 070-3841313/3892222

Laan van Meerdervoort 558a Tel. 070-3614646

Herenstraat 79 Tel. 070-3901716

BOUWEN MET HUURMAN. DAAR KOMT IETS MOOIS VAN.

Huurman / Leiden B.V

Rooseveltstraat 36, 2321 BM Leiden.

Telefoon: 071-76 93 41.

Vraag naar de heer J. Hopman.

Voor de TRN Groep is de markt maatgevend.

Accountancy, fiscale advisering en management consultancy. Dat is ons werkterrein. Even veelzijdig en breed geschakeerd als onze klantenkring.

Onze dienstverlening is dan ook gebaseerd op een markt die vraagt om passende oplossingen voor individuele problematieken. Een markt die bovendien vraagt om resultaat.

In die optiek is het beschikken over kennis en kunde essentieel, maar niet voldoende. Wat u vooral nodig hebt, is een organisatie die denkt vanuit **uw specifieke situatie** en u van daaruit helpt aan een optimaal resultaat. De TRN Groep is zo'n organisatie.

Dat betekent in de praktijk, dat u via één van onze meer dan 60 vestigingen snel in contact komt met mensen, die op **uw werkterrein thuis** zijn. Gemotiveerde mensen, terzake kundig en met de 'drive' om telkens opnieuw het onderste uit de kan te halen. Bovendien mensen die feilloos weten welke kennis in de organisatie aanwezig is en op elk moment hun eigen expertise kunnen koppelen aan die van hun collega's.

Zo mobiliseert u steeds precies **dat deel van onze organisatie dat u nodig heeft.**

In Nederland of in het buitenland, waar we, binnen DRT International, samenwerken met zusterorganisaties in meer dan 100 landen.

Het feit dat wij in Nederland met 3100 medewerkers een omvangrijke organisatie zijn is op zichzelf niet van belang. Interessanter is, dat wij u daarmee onder alle omstandigheden op maat kunnen bedienen. **Met kwaliteit als uitgangspunt en resultaat als doel.**

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de TRN Groep.
Kanaalpark 143, 2321 JV Leiden.
Telefoon 071 • 352352.

TRN Groep

ONDERNEMEND IN ZAKEN

CREDIT LYONNAIS BANK NEDERLAND

Hoofdkantoor: Coolsingel 63, Rotterdam.
85 Kantoren in Nederland.

Leiden, Doezastraat 1, 071-131641.

Behorend tot de Credit Lyonnais Groep
met kantoren en affiliaties over de
gehele wereld.

offsetdrukkerij
NAUTILUS

Koppenhinksteeg 6
Telefoon 071-125636

2312 HX Leiden
Telefax 071-146091

AUTOHEEMSKERK

LEIDEN Lammenschansweg 128
Tel. 071-310811

OFF. DEALER
 NISSAN

ROELOFARENDSEEN
Alkmdelaan 1 Tel. 01713-12866

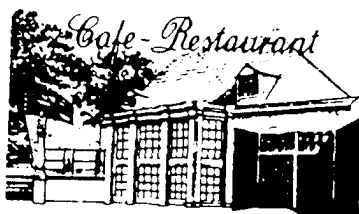
TAXI SCHUTTE

212727

**GROEPS- EN VAKANTIEVERVOER
VOOR 4 t/m 54 PERSONEN**

- **ROLSTOELVERVOER**
- **ZITTEND ZIEKENVERVOER**
- **ZIEKENFONDSVERVOER**

Flevoweg 15, Leiden 071-212727
Idem 071-212929

KOETSHUIS

de "Burcht"

LEIDEN

BURGSTEEG 13

*Sfeervol café restaurant
uniek en centraal gelegen
aan de voet van de Burcht.*

*Bij uitstek geschikt voor
lunches, diners, buffetten.
Ruime gezellige aparte zaal.*

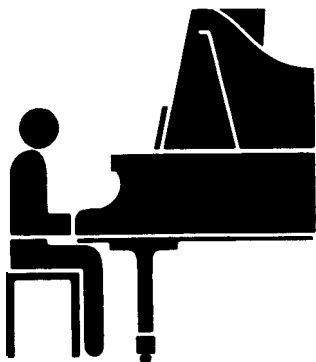
*Informatie en reserveringen:
077 - 727688.*

**Costumier/Grimeur
Toneel- en
gelegenheidskleding.**

Ook voor dames
**cocktail- en avond-
kleding.**

**WIM
HOPPEZAK EN ZN.**

Pieterskerkgracht 18, 2311 SZ Leiden
Telefoon 071-125111

PIANO'S VLEUGELS

ruime keuze o.a. Grotrian-Steinweg,
Pfeiffer, Schimmel, Yamaha, Petrof,
Rameau

*Leverantie en onderhoud van de
Yamaha vleugelen Yamaha piano in de
Schouwburg.*

W. Barning

Leidse Pianohandel sinds 1921

Stationsweg 11-17 Leiden 071-122858.

Ook muziekinstrumenten en bladmuziek.

Oerlemans

kwaliteitsschoenen

Hogewoerd 2/hoek Gangetje

Leiden

Tel. 071-124237

KOOYKER

sinds 1863

**Algemene en Academische
Boekhandel**

In het hart van de Randstad vindt u één
van de grootste voorraadhoudende
Boekhandels voor Universiteit en HBO

Boekhandel Kooyker

Breestraat 93, Leiden

Filiaal: Leidseplein AZL

tel.: 071-160500/fax.: 071-144439

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT - K&O

Leiden - Wassenaar - Katwijk - Oegstgeest

Noordwijk - Sassenheim - Hazerswoude

CONCERTEN

TONEEL

BALLET

TAALCURSUSSEN

STUDIEDAGEN

LEZINGEN

EXCURSIES

FILMS

OPERA

CREATMTEITSCURSUSSEN

Vanaf f 28,- per gezin of f 14,- per persoon per jaar bent U
inschrijver van de Leidse Volksuniversiteit - K&O en ontvangt U
maandelijks het geïllustreerde programmablad van K&O en heeft
U recht op gereduceerde toegangsprijzen.

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT - K&O, OUDE VEST 45

LEIDEN, TELEFOON: 071-14 1141, **FAX:** 071-13 00 57

**exklusief
voor Leiden
en omgeving**

studio GLAS

WONDEREN VAN GLASTECHNIEK

**Permanente verkoopexpositie
van ruim 40 glaskunstenaars**

**★ originele kado 's
en relatiegeschenken**

Breestraat 4

Leiden

Tel. 071-123158

*Stapt U maar eens binnen,
het is een oogstrelende belevnis*

ROOSEN MEDISCHE INSTRUMENTEN

Kort Galgewater 1, Leiden, tel. 071 - 12 03 75

BLOEDDRUK METERS

voor zelfcontrole

o.a. ERKA, S.K.

DE AUTEURS

P.J.M. de Baar is archivist aan het Gemeentearchief van Leiden.

Henriëtte A. Bosman-Jelgersma is hoogleraar in de geschiedenis der farmacie aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

J.F. Dröge studeerde bouwkunde en restauratie in Delft en kunstgeschiedenis in Leiden en is thans werkzaam als zelfstandig bouwhistoricus.

J. Hengstmengel, bioloog, is vice-voorzitter van de Schotanus-Stichting en redacteur van *Gens Schotana* en auteur van diverse historisch-genealogische artikelen.

R.M. Benata Hengstmengel-Koopmans is archiviste aan het Gemeentearchief van Leiden.

E. van der Hoeven is als account executive werkzaam bij de Rotogravure te Haarlem. Hij is correspondent van onze vereniging voor Voorhout.

E. de Keuning is journalist bij een nationaal ochtendblad.

J.W. Marsilje is universitair docent bij de afdeling middeleeuwse geschiedenis van de Rijksuniversiteit van Leiden.

L.H.J. Sicking studeerde geschiedenis te Leiden en Aix-en-Provence en volgt thans de opleiding tot hoger archiefambtenaar.

R. van Straten studeerde kunstgeschiedenis te Leiden en maakte in het kader van Iconclass een register op de 15de- tot 17de-eeuwse Italiaanse prentkunst.

H. Suurmond-van Leeuwen is verbonden aan de sectie Oudheidkundig Bodemonderzoek van de directie Civiele Werken van de gemeente Leiden.

E.J. Veldhuyzen is werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de directie Stadsvernieuwing van de gemeente Leiden.

Voor de richtlijnen voor publikatie in het *Leids Jaarboekje* kan men zich wenden tot de redactieleden (vermeld op blz. 7).

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	6
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud Leiden over 1990	10
Jaarrekening 1990	18
Archief en collecties van de Vereniging Oud Leiden	20
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1990	23
In memoriam A. Bicker Caarten	29
“... Binnen der stede van Leyden, op de Vliet, an de vest...’.	
Een lokaal-topografisch onderzoek naar het Consciëntieplein in de 15de en 16e eeuw door <i>drs. L. H.J. Sicking</i>	34
Aangelijsd in Middeleeuws Leiden. De houding van de magistraat ten opzichte van de hond in de periode tot 1573 door <i>dr. J. W. Marsilje</i>	51
Het vonnis uit 1595 tegen de hond “Provetie” gereviseerd door <i>P.J.M. de Baar</i>	68
Dirck Cluyt, de eerste Leidse hortulanus door <i>prof. dr. H.A. Bosman-Jelgersma</i>	75
Rembrandt's “Leidse historiestuk”. Een iconografisch standpunt door <i>drs. R. van Straten</i>	89
Een Friese familie in het zeventiende-eeuwse Leiden: Professor Bernardus Schotanus en zijn gezin door <i>drs. J. Hengstmengel en R. M. Benata Hengstmengel-Koopmans</i>	108
De bouwgeschiedenis van het Rooms-Katholieke Wees- en Oudeliedenhuis aan de St. Jacobsgracht te Leiden door <i>drs. J.F. Dröge</i>	142
Scheepswerf Gebroeders Tijssen: Een monument dat leeft door <i>Ed de Keuning</i>	159
Van Nagelbrug tot Nagelbrug door <i>E. van der Hoeven</i>	167
Archeologische kroniek door <i>H. Suurmond-van Leeuwen</i>	191
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen in het stadsbeeld in 1990 door <i>E.J. Veldhuyzen</i>	199
Advertenties	209
De auteurs	221
	223